

A magyarság őstörténete

*Szerkesztette:
Ligeti Lajos*

AZ AKADÉMIAI KIADÓ REPRINT SZOROZATA

A MAGYARSÁG ŐSTÖRTÉNETE

SZERKESZTETTE
LIGETI LAJOS

Ligeti Lajos

A magyar nyelv
török kapcsolatai
a honfoglalás előtt
és az Árpád-korban

A fél évszázados akadémiai tagságát ünneplő hírneves őstörténész és turkológus legújabb munkájában a magyar nyelv török elemeit fogja vallatóra, a magyar nyelvtudomány jó két emberöltőnyi adósságát törlesztve ezzel. Ligeti — Gombocz művének folytatója — kiteljesíti, elmélyíti a magyar szófejtési hagyományt, számtalan nyelv birtokában kiszélesíti a nyelvtörténeti látóhatárt.

A két nyelv szókincsét összevetve egyben fonetikai, grammatikai és jelentéstani rendszerüket is szembeesíti: nem elszigetelt szavakat elemez, hanem szavak tematikus bokrait, s vizsgálódásait a nép-, méltóság- és személynévekre is kiterjeszti. Eljárása török jövevényszavaink eleddig egységesnek hitt tömbjét rétegezettnek mutatja meg, és éles fényt vet az átadó török és a befogadó ősmagyar nyelv rendszerére, változásaira, valamint a magyar és török őstörténet jó néhány homályos mozzanatára.

Ez a szakemberek számára a világ minden táján nélkülözhetetlen kézikönyv az etimológus gazdag ajándéka a nyelv- és történettudománynak, de a tudományba kiránduló érdeklődőnek is, aki — mondhatni — saját múltjának egy darabját veszi kézbe: a szerző szófejtéseiben az ősi magyar népelet elevenedik meg.

Kb. 520 oldal—17 × 25 cm

Kötve kb. 140,—Ft

ISBN 963 05 4238 2

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

A MAGYARSÁG ŐSTÖRTÉNETE

AZ AKADÉMIAI KIADÓ
REPRINT SZOROZATA

BUDAPEST, 1986

A MAGYARSÁG ŐSTÖRTÉNETE

ÍRTA

CZEGLÉDY KÁROLY, DEÉR JÓZSEF, GUNDA BÉLA,
GYÓNI MÁTYÁS, KNIEZSA ISTVÁN, KOSSÁNYI BÉLA,
HALASI KUN TIBOR, LÁSZLÓ GYULA, LIGETI LAJOS,
NEMESKÉRI JÁNOS, ZSIRAI MIKLÓS

SZERKESZTETTE

LIGETI LAJOS

KIADJA A BUDAPESTI KIR. MAGYAR PÁZMÁNY PÉTER-TUDOMÁNY-
EGYETEM BÖLCSESZETI KARÁNAK MAGYARSÁGTUDOMÁNYI INTÉZETE
ÉS A
FRANKLIN-TÁRSULAT MAGYAR IBODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
BUDAPEST, 1943

ELŐSZÓ AZ 1986. ÉVI KIADÁSHOZ

Készséggel teszek eleget az Akadémiai Kiadó megtisztelő felkérésének, hogy újabb előszóval, tájékoztatóval bocsássam útjára e régi könyv reprint kiadását. Annak idején a három könyvnap alatt háromszor annyi példányban fogyott el e mű, mint amennyiben akkoriban az átlag magyar könyv egy év alatt elkelt. A ritka könyvsikernek sajátos oka volt. 1943-at írtunk, pusztulásba rohant az ország. Az olvasók valahogy reményt, vigaszt próbáltak kiolvasni e küzdelmes sorsunk kezdeteit felidéző munka lapjairól.

Negyven esztendő nagy idő a tudomány történetében, régi eredményei módosulnak, nem egy korábbi uralkodó nézet elavul. A magyar őstörténet kutatására ez fokozott mértékben érvényes. A régínél, korábbinál hatékonyabb módszer újabb megtámadhatatlan eredményeket ígért. Régebben elhanyagolt vagy éppen figyelembe sem vett kérdések vizsgálata került napirendre. A társadalmi mozgások, a gazdasági élet összetevőinek elemzése során már eddig is számos jelentős eredmény született.

Könyvünk keletkezésének előzményét talán nem felesleges felidézni. Megírásához az ösztönzést közvetve Németh Gyula „A honfoglaló magyarság kialakulása” c. művéből merítettük. A tekintélyes turkológus, nyelvész könyvét nagyra becsültük, ám szemléletét egysíkúnak tartottuk, s úgy véltük, hogy komplex módszerrel a magyar őstörténet-

nek pontosabb, hitelesebb képét lehet megrajzolni. Ehhez akkor kollektív erőfeszítésre volt szükség. A tizenegy szerző közt ott volt a nyelvtudomány, az elbeszélő kútfők, a néprajz, a régészet és az embertan avatott képviselője. A kollektív munka előnyei mellett mulhatatlanul jelentkeztek a nehézségek is. A lényeges kérdésekben egyetértettek a munkatársak, a részletekben azonban véleményük gyakran eltért egymástól. A nézetkülönbséget tiszteletben tartottam, s nem kíséreltem meg az uniformizálást; az olvasó és a kutató számára egyaránt érdekes és hasznos, ha látja, hogy az adott esetben nincs végleges állásfoglalás. A szakemberek nyújtotta kép végső soron — nem is lényegtelen pontokon hézagos maradt. Ennek feloldása már a szintézis feladata, ahol a hipotézisek kötőanyagával megszülethetik a soha nem végleges összefüggő kép.

Ilyen szintézis vállalkozásunk megkezdése előtt sem tartozott a ritkaságok közé, ez volt Zichy István „A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig” c. műve is. Az olvasott, jól tájékozott szerző művét azonban nem vettük figyelembe, mert a vizsgált terület egyik szakaszán sem végzett önálló kutatást, s nem voltak önálló, elismert eredményei. Forrásai másodkézből, gyakran sokadkézből származtak, bár olvasmányai közt olyanok is akadtak, mint az életföldrajz tanulságai, amelyekre nálunk korábban nem ügyeltek. Zichy ebben a műfajban nem volt az első, s nem is az utolsó. Meg kell állapítanunk, hogy az effajta másodkézből származó összefoglalások ma sem haszon nélkül valók, bár az eredeti kutatásokat nem pótolhatják; a részletekbe belevesző, lelkiismeretes kutató olykor a fától nem látja az erdőt.

Őstörténet-kutatásunkban döntő fordulatot jelentett Molnár Erik marxista igényű szintézise, „A magyar nép őstörténete” (második, átdolgozott és bővített kiadás, 1954). A mű megjelenése élénk visszhangot keltett, téziseit a Magyar Nyelvtudományi Társaság rendezésében lezajlott vitaülésein különböző tudományágak képviselői vitatták meg.

Az azóta megjelent gazdag őstörténeti irodalomból csak egy szerzőnek két összefoglaló művét említeném meg. Mind a kettő Molnár Erik jeles tanítványától, Bartha Antaltól származik. Az első, „A IX—X. századi magyar társadalom” (1968) szovjet tudósok eredményeit nagy anyagismerettel és jó kritikával áttekintve minden korábbi hasonló tárgyú műnél részletesebb tájékoztatást nyújt. A másik a magyar őstörténet nevezetes szintézise, amely a Magyarországi tízkötetes történetéből az elsőben látott napvilágot (1984).

A magyar őstörténeti kutatás az eddig elért fényes eredmények ellenére sem tekinthető lezártnak; alapvető kérdések várnak még tisztázásra. Abban egyetértés alakult ki, hogy az őstörténeti kutatásoknak a komplex kutatási módszer alkalmazásával az embertan, a nyelvészet, a régészet és a néprajz anyagára kell támaszkodniok.

A további kérdések mérlegeléséhez még mindig érdemes elővenni az 1954-es vitaülés beszámolóját (A magyar őstörténet kérdései: Nyelvtudományi Értekezések 5.). Lakó György higgadt, logikus vitaindító tanulmányához és zárószavaihoz ma sincs hozzáfűznivaló. Egy kérdésről azonban, s nem is a legkisebről, közvetlen formában nem esett szó: mi is a magyar őstörténet? Nem esett szó arról sem, hogy a komplex módszert szolgáló források közül melyek azok, amelyek segítségével a honfoglalást megelőző időkben a

legmesszebbre juthatunk? László Gyula szerint ugyanis ezen az úton a régészet 100 évnél régibb időre nem tud biztos eligazítást nyújtani. A magyar történeti embertan, saját hibáján kívül, még gyermekcipőben jár. A honfoglalás előtti vándorlás útvonalán még nem sikerült feltárni akkora temetőt, mint például amekkora a késő avar kori szarvasi temető.

Felhasználható forrásaink közt mégis akad egy, amely az információk kontinuitását biztosítani képes napjainktól egészen az indulásig: ez a magyar nyelv.

Jó száz éve ismeretes, hogy a magyar nyelv finnugor eredetű. Ismeretes az is, hogy a magyar nyelv és nép az ugor népi és nyelvi egység felbomlása után annak egy leszakadt, külön életet kezdő ágából jött létre. A magyar nyelv és nép, azaz a magyar őstörténet eme előzményéről az őstörténeti vitán alig emlékeztek meg, helyette „előzményként” a finnugor és az uráli őshaza parttalan vitájára vesztegették a szót. Ilyen körülmények közt nem meglepő, hogy arról sem beszéltek, hogy az ugor diaszpórából kifejlődött nyelvvel és az azt beszélő, immár magyarnak nevezhető néprésszel kezdődik a magyar őstörténet. Nyelvészeink ezzel az ősmagyarnak nevezett nyelvvel azóta számos alkalommal foglalkoztak.

Egyet kell értenünk azzal az azóta kialakult feltevással, hogy az ősmagyar nyelv élettartama nagyjából ezeröttszáz évre tehető. E temérdek időn belül hármas tagozódással próbálunk eligazodni. Közülük az utolsó, a kései ősmagyar a legjobban megközelíthető. A nyelv nemcsak nyelvtani struktúrájával köti le figyelmünket, hanem az adott esetben elsősorban szókészletével. A kései ősmagyar nyelvi örökséget megőrizte, azt szükségletei szerint módosította, gaz-

dagította, s idegen népek szókészletéből közvetlen vagy közvetett érintkezés útján bőven merített.

A kései ősmagyar kor történetileg is szinte kitapintható. Kései szakaszáról, a IX—X. századról írásos források is tartalmaznak szűkszavú, de igen értékes tudósításokat. Úgy látszik, e kor kezdete a hun birodalom felbomlását követő időkre tehető. A magyar nyelv szókészlete ebből a korból jelentős kazár—bolgár—török érintkezéstről vall; az érintkezés emlékét szokatlan nagyságrendű (200—250) jövevényszóréteg őrzi. Hasonló, bár számszerűen lényegesen szerényebb terjedelmű az alán szókészleti örökség. Ma már nagyobb nehézség nélkül megállapítható, hogy kazár—bolgár—török jövevényszavaink zöme a VII—VIII. századból való; alán szókészleti elemeink átvétele inkább csak a VIII. századra tehető.

Jövevényszavaink hangtani képletének tisztázása a kutatásnak csak kezdeti fokozata. Utána múlhatatlanul felmerülnek olyan kérdések, amelyek az átvételek indítékait hivatottak tisztázni, amelyek folyományaként olyan információk birtokába juthatunk, amilyeneket csak elbeszélő kútfőktől várhatnánk. Ugyanakkor egy sor kérdést vetnek fel. Mi a magyarázata annak például, hogy a magyar szókészlet az alánból kölcsönözte *asszony* és *özvegy* szavait? A felelettel erre és sok más hasonló kérdésre még adósak vagyunk. Ilyen jellegű problémákat számos esetben már sikerült tisztáznunk kazár—bolgár—török jövevényszavainkkal kapcsolatban, de még itt sem értünk az elvégzendő feladatok végére. Ezen a területen felbecsülhetetlen a néprajzos, a régész szerepe, s ugyanezt kell mondanunk a történész elemző és összegező munkájáról.

Az ősmagyar nyelv középső szakaszához jóval szerényebb eszközökkel tudunk csak közelebb férkőzni. Itt sem hiányoznak az idegen nyelvekből jött szókészleteti elemek, elsősorban iráni és török jövevényszavak igazítanak útba. Számuk azonban szerény, vallomásuk sokszor bizonytalan.

A korai ősmagyar nyelv állapota, tartalma valójában az obi-ugor nyelvekhez való viszonyának tisztázásától várható.

Idestova tizenegy évszázada lakik a magyar nép mai hazájában. Korábbi története, a magyar őstörténet nagyjában ugyanennyi, talán valamivel több időre tehető. Kezdeté tehát nem vész a megközelíthetetlen végtelenbe.

Végeredményben a magyar nyelv finnugor eredetének megállapítása megközelíthető korlátok közé szorította a magyar őstörténet rekonstruálását. Ezen mit sem változtat az, hogy a kései ősmagyar korban, melyet a vándorlások korának is szokás nevezni, a magyar nép és nyelv korábbi finnugor környezetéből kimozdult, és török népekkel való szövetségi kapcsolatok után, majd azokkal vívott ádáz küzdelmek árán jutott el a honfoglalásig.

Vámbéry még hihetett (legalább kezdetben) a magyar nyelv törökségében, Zichy István török rokonszenvét, mely a honfoglalók törökös műveltségéből táplálkozott, már csak az indokolatlan és védhetetlen nyelvcsereelmélettel tudta bizonyítani. A törökös eredetet képviselő „volgai lovas” alakja köré szövődött hamis romantika időről időre máig kísért, igaz, többé nem tudományos elmélet igényével.

A Szaján-vidéki rénszarvaskultúra kutatása nem tárgya a magyar őstörténetnek. Az észak-kínai és mongol népzene is aligha vezethető vissza a magyarral közös forrásra...

Mai őstörténeti kutatásaink visszapillantó tükrében olykor alig-alig látszik jó negyvenéves könyvünk erőfeszítéseinek pislákoló fénye, tanulságul azonban ezekre a jelzésekre talán ma is érdemes figyelni.

Budapest, 1986.

Ligeti Lajos

ELŐSZÓ.

Régóta nem esett annyi szó a magyar őstörténetről, mint az utóbbi években.

A forrásoktól, de még a legelemibb alapismeretektől is magukat gondosan távontartó lelkes rajongók őstörténeti művekkel árasztják el a könyvpiacot, társadalmi folyóiratok vitáznak, tudománytól távol álló napilapok ankétoznak a magyar előidők alapvető kérdéseiről. A művelt magyar nagyközönség pedig tétován botladozik a délibábkergetőknek, a megszállott sámankodóknak, a napi politika Sancho Pansáinak egyéni gusztusához, világnézetéhez szabott, egymással homlokegyenest ellenkező «elméletei» közt, és reménytelenül, kielégítetlenül keresi továbbra is a feleletet a nagy kérdésre : kik is vagyunk, honnan is jöttünk?

A budapesti Pázmány Péter-Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete éppen ezért helyénvalónak látta, hogy, hagyományai szerint, ebben a magyar magatartásunkat is érintő tudományos kérdésben hallassa a szavát, s így idei tavaszi előadássorozatát a magyarság őstörténetének szentelte. Az elhangzott előadások bővített, végleges szövegét tartalmazza ez a kötet.

Kutatásaink summája ez :

A magyarság eredete szerint sem nem mongol, sem nem árja nép, hanem az Európa északkeletén kialakult finn-

ugorságnak egyik életerős, friss hajtása. A magyarság önálló, külön életét Kr. előtt 1000 táján kezdi meg az Urál-hegység európai oldalán. Ez első, urálinak nevezett őshazájában kb. ezeröttszáz esztendőtt tölt el. Itteni életének utolsó századaiban átkerül az ezen a részén könnyen járható Urál-hegység keleti oldalára, ott elhagyva régebbi, erdőlakó, gyűjtögető életmódját, áttér a lovas-nomád életmódnak nyugatszibériai, szerényebb formájára.

A Kr. utáni V. században kelet felől egy nyugati irányban előretörő török népvándorlás zúdul az akkor már lovas-nomád magyarság nyugatszibériai, Tobol-Isimvidéki szállásaira. A magyarság csatlakozik az új hazát kereső török népekhez, s ettől kezdve csaknem ötszáz esztendeig, egészen a honfoglalásig, törökök szövetségében és szomszédságában él. Törökök között — szövetségükben vagy nyomásukra — vonul az Uráltól a Kaukázusba; onnan pedig Levedian, Etelközön keresztül a mai hazába. Az ő műveltségüknek, életformájuknak követőjeként járja végig a fejlődésnek azt a hosszú útját, amely a nyugatszibériai kezdetleges lovas életmódtól a honfoglalás török államszervezet szerint élő bátor, harcos, pompakedvelő magyarjaiig vezet.

A honfoglaló magyarság már letelepedésre hajló, félnomád életmódot folytat. A földművelés, a gyümölcsstermelés ismeretét Dél-Oroszországból hozza magával, ahol először kerül érintkezésbe a kereszténységgel is. A Kárpátokban megjelenő magyarság nem teljesen nomád, mint amilyenek a hunok és avarok voltak, hanem letelepedésre hajló félnomád; nem kevésszámú, nagy foltokban szállja meg az országot, mint azok, hanem apró csoportokban, ezért velük szemben óriási stratégiai előnyhöz is

jut : nemcsak birtokába tudja venni az egész országot, hanem védelméről, megtartásáról is eredményesen tud gondoskodni.

Önálló létének megkezdésétől a mai napig eltelt — hozzávetőlegesen háromezer esztendőre tehető — hosszú idő alatt a magyarság nyelvi és etnikai folytonosságát töretlenül megőrizte. Máiglan nem vesztette el ősi nyelvét, s az ősi nép etnikai magvát sem pusztította el nyomtalanul valami hódító, helyére telepedő, nyelvét átvevő idegen fajta. Küzdelmes, változatos története folyamán a magyarság mégis megélt — kétszer is — sorsát gyökeresen átalakító cserét : régi műveltségét, életmódját cserélte fel újjal. Először az uráli, illetőleg nyugatszibériai őshazában, amikor az erdőlakóból steppelakó lovas-nomáddá lett, másodszer a mai hazában, mikor keleti, nomád életmódját a nyugati műveltséggel cserélte fel. Egyik életmódcseré sem következett be máról-holnapra, előzmények nélkül, nem is egyetlen nép, vagy éppen valami hódító szomszéd erőszakos, ellentmondást nem tűrő beavatkozására, hanem saját jószántából, a történelmi szükségszerűség bölcs felismeréséből, és főleg a nélkül, hogy általa saját egyéniségét feladta volna.

Vizsgálódásainkban az előző tudós generációk munkájából, időálló eredményeiből indultunk ki, s csak akkor tértünk el egyes részletekben a régi nézetektől, amikor az múlhatatlanul szükségesnek látszott. Igyekeztünk felhasználni eddig figyelembe nem vett, újabban előkerült forrásanyagot is, az abból levonható következtetéseket jórészt itt tesszük közzé először.

Tiszteletben tartva a tudományos kutatás szabadságát, a szerkesztő semmit sem változtatott a munkatársaitól

vallott nézeteken, a tizenegy szerző a nélkül is egyetértett őstörténetünk minden lényeges nagy kérdésében. A részletekben, árnyalatokban mutatkozó véleménykülönbségek semmiképpen sem zavarják azt az általános képet, melyet a tájékozódni kívánó olvasó keres magának, a szakembereknek pedig nyomatékosan ráirányítja a figyelmét a részleteiben még tisztázandó problémákra.

Ligeti Lajos.

A MAGYARSÁG EREDETE.

A huzamosabb ideje körünkben élő jeles finn tudós, Kettunen Lauri, időnként tárcaszerű cikkeiben tájékoztatja honfitársait a magyar élet jellegzetességeiről, eseményeiről, hangulathullámzásairól. Egyik ilyen tavalyi cikkében olvasom a következőket: «Kevés népek vannak olyan zavaros fogalmai az eredetéről, mint általában a magyarnak. Nemcsak a voltaképpeni népről mondható ez el, hanem a műveltekről is. A legrégebb vélemény szerint a magyar nép török sarjadék, s annakidején ez a hit sokkal rokonszenvesebb volt, mint az utóbb kemény viták közben főlészínre vetődött tanítás a finnugor rokonságról. Mivel manapság ennek is vannak hívei, kompromisszum vagy inkább a kompromisszumok egész serege jött létre. . . . Bár a magyar nyelvtudósoknak — sokan vannak és kiválók — egyöntetű és helyes fogalmuk van népük eredetéről, a nyelvészet itt nem tartozik a legnépszerűbb tudományok közé. Úgy látszik, e tudományszak művelőinek még az újságírók körében sincs kellő hitelük» (Suomalainen Suomi 1942 : 142—3). Ezer szerencse, hogy a fenti észrevételek megfogalmazásakor még nem indult meg egyes napilapoknak és folyóiratoknak zagyva cikkkörgetege eredetünk kérdéséről, különben Kettunen még sokkal sötétebb képet rajzolt volna «a magyar nép» tájékozottságáról és műveltségéről. Kettunen elég jól ismer bennünket, rosszindulatú elfogultság sem vezette, bizvást aláírhatjuk tehát nem a leghízelgőbb megállapításait. Aláírhatjuk, hisz mi már régesrég tudjuk és számtalanszor elsírtuk mindezt, sőt föltártuk azokat a történelmi és néplélektani okokat

is, amelyek a röstelni való fonák helyzetet előidéztek. Kettunen bizonyára jól tudja, hogy azok az elismeréssel említett nyelvészek csak félkézzel dolgozhatnak tudományuk fejlesztésén és közkinccsé tételén, mert Sajnovics óta idejük, erejük javát a gyermektegg ellenszenv megtörésére, vad őstörténeti rögeszmék kiirtására, a már több ízben bebizonyított igazságok újra bizonyítására, gyakran a méltatlan vádak meg rágalmak elhárítására kell elfecsérelniük. A népszerűtlenség és hatástalanság ellenére is végzik munkájukat abban a sok mindenért busásan kárpótló tudatban, hogy tudományos és hazafias kötelességet teljesítenek, s igazuknak előbb-utóbb diadalmaskodnia kell.

*

Kik, mik vagyunk? Honnét jöttünk? — Ezekre a belülről, kívülről számtalanszor fölvetett kérdésekre csak a legtágabb értelemben vett őstörténeti kutatástól várhatunk feleletet. Érthetően mohó kíváncsisággal elemezzük azokat a régi irodalmi adatokat, leírásokat, amelyeket idegenek jegyeztek föl rólunk, s feszült érdeklődéssel vallatjuk azokat a régészeti leleteket, amelyek őseink hagyatékainak gyaníthatók. Ám ez mind édeskevés, mert hiszen a reánk vonatkozó legelső írott források is csak a IX. század közepe tájáról valók, amikor már több mint egy évezred volt a családi fészekből kiröppent, a saját lábán járó magyarság háta mögött, a praehistoriai régészet meg túlságosan sematizál és külső segítség nélkül nem igen tud a leletekben kitérő műveltség hordozóinak nemzetiségére nézve fölvilágosítást adni.

A nélkül, hogy e tudományágak elvi jelentőségét kétségbe vonnánk s eredményeinek tanulságairól lemondanánk, olyan szövétneket kell keresnünk, amely nem a már életpályája derekán álló, tehát nyilván többszörös változáson átesett magyarságra lobbant fényt, hanem alkalmasnak ígérkezik a ködbe vesző eredet döntő körülményeire rávilágítani. Ilyen szövétneket egyedül az embertan kivált pedig a nyelvtudomány adhat a kezünkbe. Jól tud

juk, hogy mindkettővel csínján kell bánnunk, hogy kellő óvatosság és szakértelem nélkül használva egyik is, másik is feneketlen ingoványba csalogathat bennünket. Mégsem szabad lemondanunk róluk. Ma már nem esünk a régi őstörténetíróknak abba a végzetes tévedésébe, hogy a nyelvrokonságot eleve fajrokonságnak, a közös eredet megföllebbezhetetlen bizonyítékának vegyük. A mindennapi élet és a történelem tapasztalati példái világosan tanúsítják, hogy beszélhetnek rokon vagy akár azonos nyelvet egymástól idegen fajok származékai, s fordítva: beszélhetnek egymástól teljesen elütő nyelvet egyazon faj képviselői.

Amikor azonban elismerjük, hogy a nyelvi közösségek nem egymástól légmentesen elzárt belterjes tenyészetek, amikor sem az egyén, sem a csoport jelenlegi nyelvét nem tekintjük származása csalhatatlan ismérvének, óvakodjunk a túlzó általánosítástól, a manapság veszedelmesen népszerűsítő másikat végtől: ne nézzük a nyelvet tetszés szerint cseréberélhető idénykelléknek. Az érintkező nyelvek és etnikai csoportok adnak egymásnak, kapnak egymástól, de rendesen nem falják föl egymást. Tartsuk nyilván a gyengébb-erősebb ütemben innét-onnét folyvást folyó beolvadásokat — mint ahogy a nyelvbe került jövevényszavakat is nyilván tartjuk —, vizsgáljuk a beolvadóknak a beolvasztó közösségre tett módosító, frissítő hatását — miként a jövevényszavak művelődéstörténeti jelentőségét szoktuk vizsgálni —, de ne avassuk dogmává, minden bajban üdvözítő őstörténetkutató módszertani elvvé a nyelvcserét.

Nálam illetékesebb szakemberek mondják majd el nézeteiket, megállapításaikat ezekről a kérdésekről. Én mindössze pár megjegyzést óhajtok tenni azokra az egyre sűrűsödő, egyre hangosabbá erősödő állításokra, hogy a nyelv nem is fontos, s a nyelvtudománynak nincs joga az eredet kérdésében szavazó bíról szerepelni. Azt hiszem, továbbra is megmaradhatunk azon az ósdi véleményen, hogy egy-egy nép egyéniségének jegyei közül a nyelv a

legszembeszökőbb és a legmaradandóbb; a nyelv aranyserleg, melyben az ősi lélek olaja illatozik; «titkos jegy, amelyről minden bábeli zűrzavarban egymásra ismerünk, címer, melyet büszkén hordozunk az emberi szellem mérkőző porondján. Bástyánk, lélekgyepünk, védelmi rendszerünk, hódító hadseregünk; szent kapunk, amely kizár és befogad, menedéket nyújt és otthonunkat jelzi. Nincs nemzeti vallásunk; művészetünk, tudományunk és jogrendünk éppúgy Európáé, mint a mienk, egyedül a nyelvünk a mi külön sajátunk és senki másé» (Ravasz László: Berzeviczy-Emlékkönyv 219). — A nyelvtudomány, a nyelvészeti paleontológia, a filológia eszközeivel dolgozó őstörténetkutatás ismeretelméleti értékéről formált régi meggyőződésünket sem kell megmásítanunk, hanem a legfrissebb őstörténeti kutató irányzatok és kísérletek eredményeinek ismeretében lényegileg ma is bátran vallhatjuk, hogy «a nyelvtudomány többet bizonyít, mint a krónikák», hogy — Grimm Jakabbal szólva — «es gibt ein lebendigeres Zeugnis über die Völker, als Knochen, Waffen und Gräber, und das sind ihre Sprachen».

*

Mint minden nép, a magyar is valamilyen nyelvi poggyással indult önálló útjára. Ez az ősi örökség hűségesen végig kísérte egész pályáján, jó és balsorsban, minden történeti viszontagságon keresztül. Szállt nemzedékről nemzedékre, közben folyvást módosulva, átalakulva, alkalmazkodva a beszélő közösség külső életkörülményeihez és belső szükségleteihez. Egyes elemei elnyűvödtek, kikoptak, de újak nőttek a helyükre: részint az egészséges ősi tövekről, részint idegen palánták átültetése révén. Műveltségi tartalom tekintetében bizonyára nagyon szerény volt a hozományunk, tehát még sokat kellett pótolnunk, a váltakozó környezetektől eltanulnunk. Ez az évszázadokon, évezredekken át tartó megszakítatlan külső hatás meg is látszik nyelvünkön: az idegen szerzemények ráülepedtek az eredeti magra, körülfonták, szinte

eltakarták. A nyelvtudományra hárul az a kényes feladat, hogy avatott kézzel lehántsa ezeket a szerveslen pikkelyeket, jövevény-rétegeket és megtisztítva napfényre hozza az alapállományt, mert az eredet kérdésében csak neki, ennek az idóllátott alapállománynak van szava. De hogyan?

Eleve valószínű, hogy a magyar sem rózsabokorban jött a világba, a magyar sem holmi idioma primogenitum, a magyar is valamilyen ősi nyelvegység fölbomlásából keletkezett. Ebben a logikus föltevésben keresnünk kell a rokonait, a közös alapnyelvnek vele egyezően önállósult leszármazottait, mondjuk így: a testvéreit. Mivel nyilván ők is nagy átalakuláson mentek keresztül, alkalmas eljárással belőlük is ki kell hüvelykeznünk a közös örökséget s ezzel eljutunk az ígéretföldjére, a nyelvi eredet kútfejéhez. Aztán már csak az a tennivalónk, hogy a rekonstruált alapnyelvet vallatóra fogva igyekezzünk az ősnép életformáit, műveltségi viszonyait — tehát a mi ősműveltségünket is —, az ősnép lakóhelyét — tehát a mi őshazánkat is — földeríteni.

Az összehasonlító nyelvészet már régesrég észrevette, sőt módszeresen be is bizonyította, hogy nyelvünknek a finnugor nyelvek, tehát a vogul, osztják, zürjén, votják, cseremis, mordvin, lapp és a finn a rokonai, s csak bizonyos hangulati gátlásokon, romantikus előítéleteken, vak-süket rigolyákon múlt, hogy a tudomány biztos eredményei máig sem tudtak közönségünkben mélyebb gyökeret verni. Alkalmilag szívesen hivatkozunk ugyan nyelvünk finnugor voltára, de menten fölragyog a szemünk más — akármilyen, de más — rokoni kötelékek fölfedezésével kecsgettető hír hallatára.

Hosszadalmas és fárasztó lenne még csak vázlatosan is ismertetnünk a magyar nyelv finnugor voltát bizonyító egyezések teljes rendszerét. Be kell érünk inkább csak úgy taláalomra kiragadott néhány szemelvénnel.

A rokonságot bizonyító nyelvi egyezések közül legkönnyebben a s z ó k é s z l e t i e k ismerhetők föl. Nem vé-

letlen, hogy a kutatókat is ezek vezették hajdan nyomra s az avatatlan ma is ezeknek ad legkönnyebben hitelt. Az egyező finnugor szavak főleg a testrészek, természeti tárgyak és jelenségek, számok és tulajdonságok, elemi cselekvések és állapotok, rokonsági viszonyok stb. jelölésére szolgálnak, vagyis a kezdetleges emberi élet fogalomköreibe vágnak. Ilyenek — csak úgy mutatóba: *fej, velő, haj, homlok, szem, orr, fül, száj, ajak, fog, nyelv, íny, áll, torok, mell, szív, epe, máj, lép, ágyék, váll, hón, kéz, láb, szár, könyök, ujj, íz, arasz, öl, bőr, ín, ér, vér, szőr, hár, faggyú; ég, menny, fény, világos, hold, csillag, éj, hajnal, virrad, felhő, köd, hó, jég, víz, esik, fagy, olvad, év, hó, ősz, tél, tavasz, jó (R), tó, láp, ér, hab, erdő, vad, hegy, orom, domb, tűz, égni, izzik, szén, hamu; van, lesz, él, hal, eszik, iszik, jár, húny, nyal, nyel, szivni, ül, állni, kel, jön, megy, mond, hall, néz, tud, ad, vigyáz, ejt, esik, jár, fog, fogy, forog, fut, fűz, hagy, halad, hasad, hord, jut, kap, kell, kér, keres, kíván, kúszik, lebeg, lel, lep, les, lök, mar, márt, merít, múlik, nevet, nyújt, nyúz, olvas, öl, reped, repül, sáppad, segít, sért, siet, sír, süpped, szel, tanul, tapad, tesz, tol, töm, úszik, válik, vár, vesz, vezet, visz stb. stb.*

Több ízben fölvetődött már az a kérdés, hogy a közös szójegyzék mennyiség és minőség tekintetében eléggé meggyőzően bizonyítja-e a finnugor nyelvek rokonságát. A legtöbben határozott igennel feleltek, de akadtak támaszkodók is, akik szinte megütöttek a szókincsünk finnugor és nem-finnugor része közt található aránytalanság láttán. Készségesen elismerjük, hogy a körülbelül 1,200-ra rúgó finnugor alapszó első pillanatra csakugyan aggasztóan kevéskének tetszhetik teljes szókészletünk nyomasztó tömegéhez viszonyítva. Aggodalmunk azonban menten enyhül, mihelyt más nyelvek portájára is bekukkantunk. Lám a németben és az oroszban még annyi ősi indoeurópai szó sem maradt fenn, amennyi finnugort mi a magyarból ki tudunk mutatni; az albánban mindössze félezer lehet az indoeurópai szó, az angol szókészletnek meg csak egyhatoda ha germán, s mégse vonja senki kétségbe a német-

nek, oroszoknak, albánnak indoeurópai, az angolnak germán voltát. — Még többet nyom azután a latban az a megállapítás, hogy míg finnugor eredetű szavaink az élő magyar beszédnek lépten-nyomon használt, nélkülözhetetlen elemei, addig a jövevények nagy többsége a köznyelvben vajmi ritkán szereplő csoportnyelvi műszó, sőt részben — *sit venia verbo* — merő leltári kolone. Gondoljuk csak el hányszor használjuk például a *fej*, a *fa*, az *él*, a *hal*, a *megy*, a *visz*, az *eszik*, *iszik*, vagy éppen a *lesz*, az *én*, *te*, *ő*, a *van*., az *ez*, az szavakat, illetőleg ezeknek származékait, míg a szótári statisztika szempontjából velük teljesen egyenlő rangúnak minősített *botos*, *dzsida*, *furmint*, *lamos*, *mérköl*, *pilis*, *pintli*, *sifli*, *toklyó*, *tuszli* stb. egyszer is elének bukkan! Minden okoskodásnál ékeesebben beszélnek a számok, a szóhasználati statisztika adatai. Tolnai Vilmosnak óriási nyelvi anyag alapján készült számítása szerint beszédünkben, irodalmi és köznyelvünkben az

eredeti finnugor szó	88·4%
szlávsgági eredetű szó	3·4%
latin eredetű szó	2·8%
német eredetű szó	1·5%
török eredetű szó	1·0%
vegyes és ismeretlen eredetű	3·0%

E meglepő megállapítások ellenőrzése végett tessék csak mikroszkóp alá tenni például a Szózat első két versszakát. A szövegben mindössze három idegen eredetű szó található: a törökből való *bölcső* és *szám*, valamint a latinból átvett *sors*. Ezzel a három idegennel huszonhat eredeti finnugor szó áll szemben. Más szövegben, vagy akár a Szózat egy másik versszakában valamelyest alighanem más lenne az eredmény, azonban kétségtelen, hogy terjedelmes szövegeken végzett számítások igazolják a fenti statisztikai adatok lényegbeli helyességét.

A mennyiségi fölénynél is döntőbb súlya van a finnugor szóegyezések minőségi vallomásának. A fogalmi körök szerint csoportosított szavakból szerves ősi állapot,

egy a legegyszerűbb ön- és természetismerettel rendelkező, jobbbára zsákmányoló életmódot folytató, a műveltség kezdeti fokán álló vadász-halász nép képe tükröződik elénk. Az egyetemes művelődéstörténet tanításának és idegen nyelvek példáinak ismeretében ilyen keretűnek és ilyen tartalmúnak vártuk a finnugor együttélés szó-készleteti hagyatékát. Megmagyarázhatatlan rejtély volna, ha — mondjuk — a fejlett gazdasági élet, a magasabb társadalmi és politikai szervezettség, a keresztény hit, a modern technika, az elvont tudományok műszavai találának egyezni! Nem egyeznek bizony, s ez így van rendjén.

Ha a nyelvrokonság kérdésében bizonyítékként értékeljük a szó-készleteti egyezéseket, akkor kétszeres, mondhatnók perdöntő jelentőséget kell tulajdonítanunk a szerkezeti, a mondatnyi sajátosságok és elemek egyezésének. Hisz a nyelv nem szavak tárháza, hanem rendszer, s ezt a rendszert nem a szavak, hanem azok a módok és eszközök jellemzik, amelyekkel a szavakat képzetek kifejezésére és a sokféle viszonyítás jelölésére fölhasználjuk. A szó-kincs a művelődés sodra folytonos hullámlásban tartja, egy-egy szó szinte észrevétlenül eltűnhetik, új szót alkothatunk egyik napról a másikra, tömegesen veszünk át szót idegen nyelvekből, ellenben a képzés, a ragozás, a szó-fűzés csodálatosan maradi, ellenálló, hagyományőrző; e téren nemzedékekre kiterjedő lassú belső kikristályosodás, szervesen egymásba kapcsolódó továbbfejlődés folyik, amelyet csak elvétve zavar meg külső átvétel. Hadd idézzem Arany János találó képét: «egyes szavak csupán levelei, vékony ágai a nyelv törzsökének: de a szó-kötési formák azon nemesb erek, csatornák, melyeken a fa éltető nedve kereng». A nyelvtani váz és a formai elemek állandóbb jellegének és mélyebben gyökereződésének ez a fölismerése magyarázza meg, miért tekinti a modern nyelv-hasonlítás az alaktani egyezéseket a nyelvrokonság leg-súlyosabb szavú, szinte csálhatatlan bizonyítékainak. Talán fölöslegesen is hangsúlyoznom, hogy csupán a szer-

kezet (szerep, jelentés) és anyag tekintetében egyaránt összevágó alaktani egyezések számíthatnak ilyen nagyfokú bizalomra és kivételes értékelésre. Ha két nyelvről azt állapítjuk meg, hogy például egyformán a birtokszóhoz fűzött személyraggal jelölik a birtokviszonyt, a személyragok azonban összeegyeztethetetlenül különböznek egymástól, vagy például hangtestre teljesen egyező képzőt találunk bennük, az egyik nyelvben azonban kicsinyítésre, a másikban meg műveltetésre szolgál: semmi-vel sem jutottunk közelebb az illető nyelvek egymáshoz való viszonyának tisztázásához. Ha ellenben azt találjuk, hogy a birtokviszonyt azonos személyragokkal jelölik, vagy az egyforma képzők egyaránt csak kicsinyítő vagy műveltető származékokat képeznek, joggal gyaníthatunk történeti összefüggést, közös eredetet, rokonságot, mert a legritkább esetben szokott előfordulni, hogy több idegen nyelv azonos főlatatok végzésére azonos elemeket használjon föl. Mivel a rokonnyelvekben rendszeren nagyszámú szintaktikai egyezés mutatható ki, egy-egy véletlen egyezés csekély jelentősége amúgy sem érinti végső következtetésünk helyességét.

Ha a magyar szókészlet alapelemei a finnugor nyelvekkel való összefüggésre utalnak, a magyar nyelv alaktani sajátosságai és eszközei egyesegyedül finnugor környezetbe illeszthetők be. Túlzás nélkül mondhatjuk: nincs a magyar szóragozásnak és szóképzésnek egyetlen olyan jellemvonása, sőt ősi eszköze sincs, amely a finnugor nyelvekben fölismerhető ne volna; fordítva: keresve sem találunk a finnugor nyelvekben olyan alaktani hagyományt, amelynek ne volna meg a magyar mása.

Természetesen e helyütt sem gondolhatunk a bizonyító anyag rendszeres tárgyalására, a finnugor mondat-tani egyezések kimerítőbb ismertetésére: be kell érünk néhány alkalmas példa bemutatásával.

Elsőnek a birtokos személyragozást

nyelvünknek azt a sajátosságát említhetjük, hogy a birtokviszony jelölése a birtokszóhoz tapasztott személyraggal történik, ilyenformán: *kezem, házad, ősiünk*. Tudjuk, hogy a birtokviszonyt a legtöbb nyelvben külön szó, névmás szokta jelölni: *mein Haus, my house, mea domus, ma maison* stb. A finnugor nyelvek mind a viszonyjelölés módjában, mind a viszonyjelölés eszközeiben pontosan egyeznek a magyarral:

vog. *lūw* 'ló': *lūm* 'lovam'; osztj. *poχ* 'fiú': *pogem* 'fiam'; cser. *βūt* 'víz': *βüdem* 'vizem'; mordvin *kudo* 'ház': *kudom* 'házam'.

A magyar helyhatározó alakrendszer egyik legföltűnőbb jellegzetessége a háromirányúság, azaz külön raggal jelöljük a *hol?*, külön raggal a *honnét?* és külön raggal a *hova?* kérdésre felelő határozókat:

-ban, -ben : *-ból -ből* : *-ba, -be*

-nál, nél : *-tól, -től* : *-hoz, -hez, -höz*.

Hasonló hármastagság jellemzi a finnugor nyelvek helyhatározó ragozását is. Ez a szemléleti, szerkezeti közösség magábanvéve még nem volna ugyan a rokonság bizonyítékának tekinthető, de tüzetesebb vizsgálat alapján sokkal közelebbi, szinte kézzelfogható történeti kapcsolatokat fedezhetünk föl. Kiderül mindenekelőtt, hogy a határozó háromirányúsága a magyar és a finnugor nyelvek ragozásának öröklött jellemvonása, hogy az irány szerint elkülönülő három ősi helyhatározó rag a magyarban és a finnugor nyelvekben szabályosan egyezik, hogy továbbá a magyarnak és a finnugor nyelveknek mai gazdag határozói alakrendszere a közös hagyományból fejlődött ki, bokrosodott el.

A *hol?* kérdésre felelő ősi helyhatározó ragja az *-n*, amely minden finnugor nyelvben megtalálható eredeti helyhatározó szerepében is, módosult alkalmazásban (idő-, állapot-, módhatározás) is. Pl. a magyarban: *lenn, falun, vízen; télen, nyáron; módon, szépen*; a vogulban: *ēlen* 'elül', *βiten* 'vízen', *tālno* 'télien'; osztj.: *kāmən* 'künn', *χatna* 'házon, házban'; *atna* 'éjjel'; *sirna* 'szerint', *χön*

'hogyan'; zürj. *uljn* 'alatt', *verjn* 'erdőben', *teljn* 'télén'; finn: *kotona* 'otthon (házban)', *alna* (>*alla*) 'alatt'; *talvena* 'télén', *vanhana* 'vénen, mint vén'.

A h o n n é t? kérdésre felelő ősi helyhatározó ragja *-l*: *alól*, *felől*, *elől* stb. Ennek a megfelelője is megvan minden finnugor nyelvben, mégpedig a vogulban és az osztjákban *-l* alakban, a többi rokonyelvben hangszabályszerűen *-t* változatban:

vog.: *ēlāl* 'elülről, elől', *jolāl* 'alulról, alól', *tīl* 'innét', *ūl* 'onnét'; finn: *alta* 'alól', *puuta* 'fáról (fából stb.)', *suuta* 'szájról' stb.

A h o v a? kérdésre felelő ősi magyar helyhatározó ragja *-é*, illeszkedve *-á*: *alá*, *főlé*, *elé*, *közé*, *mögé*; gyakori a megrövidült véghangzós alakváltozat: *bele*, *messze*, *ide*, *oda*, *haza*; ezzel a h o v a? kérdésre felelő helyhatározó *-á*, *-é*-vel azonos eredetű, de alakilag elkülönült tőle az eredményhatározói *-vá*, *-vé*, amelynek *-v*-je a hangrés megszüntetésére szolgáló kései szeretlen toldalék: *feketévé*, R. *feketé-é*, *fiává*, R. *fiá-á*. Ha tudjuk, hogy a szóvégi magyar *-é* hangok a tővéghangzónak és egy *-k* hangnak az összeolvadásából szoktak keletkezni, jogos az a következtetésünk, hogy a mai *elé*, *főlé* stb. hajdan így hangzott: *elek*, *főlek*, s ezekben *-k* volt a viszonyító elem, a helyhatározó rag. A magyarra kikövetkeztetendő ez a *-k* közön-séges a finnugor nyelvekben, mégpedig hol eredeti alakjában, hol a magyarhoz hasonlóan a tővéghangzóba föloldottan:

osztj. *tok*, *toz* 'oda', *tik*, *tig*, *tē* 'ide', *hoza* 'hózzá', *teliji* 'tele', *keva* 'kővé'; finn (nyelvjárási): *alak* 'alá', *tännek*, *tänne* 'ide', *sinnek*, *sinne* 'oda', stb., stb.

Nem szeretnék kelletlenül unalmasabb lenni, tehát nem térek ki a magyar és a többi finnugor nyelv egyéb ragjára. Azzal a tudattal vigasztalom magamat, hogy a rendszeres áttekintés is arra az eredményre vezetne, amelyre az eddig bemutatott példák vezettek bennünket, hogy t. i. a magyar szóragozás szellemében, szerkezetben és anyagban félreismerhetetlenül azonos a finnugor nyelvekével.

Hadd mutassak be egészen röviden, szinte sürgöny-stílusban néhány jel- és képzőegyeztést:

1. A melléknév középfokának a magyarban *-b, -bb* a jele: *idősb, nagyobb*; ugyanezt találjuk a finnben és a lappban: finn *vanha* 'vén': *vanhempi* 'vénebb', *ala, al* 'alsó': *alempi* 'alsóbb'; a lappban: *nürr* 'fiatal': *nürmp* 'fiatalabb', *šurr* 'nagy': *šoreamp* 'nagyobb' (a magyar *-b* ~ finn, lapp *-mp* megfelelés teljesen szabályos).

2. Az élő magyar beszédből már jobbra kiveszett *menék, valék* stb. elbeszélő vagy történeti múlt igealakokban az *-é*-hez kapcsoljuk a múlt jelölését. A nyelvtörténeti vizsgálat azonban kiderítette, hogy ez az *-é* az igető véghangzójának és egy *i*-féle hangnak az egyesüléséből keletkezett, vagyis a múlt idő jele *i*: *menék* < *mene-i-k*. Ugyanígy van a finnugor nyelvek többségében ma is:

a f i n n b e n :

kuolen 'meghalok' : *kuolin* 'meghaltam'

kuolet 'meghalsz' : *kuolit* 'meghaltál'

kuolee 'meghal' : *kuoli* 'meghalt'

kuolemme 'meghalunk' : *kuolimme* 'meghaltunk'

kuolette 'meghaltok' : *kuolitte* 'meghaltatok'

kuolevat 'meghalnak' : *kuolivat* 'meghaltak';

a l a p p a n :

gulám 'hallok' : *gullim* 'hallottam'

gulák 'hallasz' : *gullik* 'hallottál'

gulla 'hall' : *gulái* 'hallott';

a z ű r j é n b e n :

muna 'megyek' : *muni* 'mentem'

munan 'mész' : *munin* 'mentél'

munas 'megy' : *munis* 'ment' stb.

3. A föltételes mód jele a magyarban *-n*, utána következő *á, é, a, e, ó, ő* hangzóval: *volnék, volnánk, volna; adnám, adná; adnók, néznők* stb. Kétségtelenül összetartozik vele a finnugor nyelvek föltételes, illetőleg óhajtó vagy lehetőséget jelölő igealakjainak *-n*-je:

a vogulban :

minēm 'megyek' : *minnēm* 'mennék'

minēn 'mész' : *minnēn* 'mennél'

mini 'megy' : *minni* 'menne';

a cseremiszbzen :

βidem 'vezetek' : *βidēm* 'szeretnék vezetni'

βidet 'vezetsz' : *βidēnet* 'szeretnél vezetni' stb.

a finnben :

elän 'élek' : *elänen* 'talán élek'

elät 'élsz' : *elänet* 'talán élsz'

elää 'él' : *elänee* 'talán él'.

4. Jól ismert kicsinyítő, becéző képzőnk a *-k*, illetőleg a *-ka*, *-ke* : *tövis* : *tövísk*, *far* : *faruk*, *leányka*, *Ferike* stb. Megvan a finnugor nyelvekben is :

a vogulban :

āni 'ángy' : *ānikwe* 'ángyi', *ānikem* 'ángyikám';

az osztjákban :

mañe 'idősebb unokaöcs' : *mañeke* 'fiatalabb unokaöcs';

a zürjénben :

pi 'fiú' : *piuk* 'fiúcska', *pu* 'fa' : *puok* 'kis fa';

a votjákban :

nuni 'gyermek' : *nunika* 'kisgyermek';

a cseremiszbzen :

kuže 'hosszú' : *kužaka* 'hosszúkás';

a finnben :

peni 'kutya' : *penikka* 'kutyakölyök', *vasa* 'borjú' : *vasikka* : u. a.

5. A magyar *-talan*, *-telen*, *-tlan*, *-tlen*, *-atlan*, *-etlen* f o s z t ó k é p z ő v e l, amelynek *-n* eleme nyilvánvalóan hely-, illetőleg módhatározó rag s a gyakori használat következtében tapadt az eredeti *-tal*, *-tel* képzőhöz, a vogulban találunk teljesen egyező megfelelést. Főltűnő, hogy a fosztóképző a magyarban is, a vogulban is egyformán járulhat névszó- és igetőhöz : *meztelen* (vö. népnyelvi *meztélláb*), *zajtalan*, *nőtlen*; *tudatlan*, *ismeretlen* stb.

a vogulban :

nē 'nő': *nētal* 'nőtlen', *nelm* 'nyelv': *nelmtal* 'szótlan', *rāwi* 'érint': *rawtal* 'érinthetetlen'.

6. Műveltető igét *-t, -at, -et, -tat, -tet, -ít* képzővel szoktunk alkotni: *kelt, adat, süttet, szakít* stb. Megfelelői a finnugor nyelvekben :

a vogulban :

tāl- 'fölszáll': *tālt-* 'fölszállít', *ūs-* 'vész': *ūst-* 'veszít';

az osztyjában :

kil- 'kél': *kilt-* 'kelt', *χol-* 'fogy': *χolt-* 'fogyaszt';

a zürjénben :

juni 'inni': *jutini* 'itatni';

a votjában :

tođini 'tudni': *tođitini* 'tudatni';

a finnben :

parane- 'javul': *paranta-* 'javít', *ime-* 'szopik' (v. ö. csecs-*emő*): *imettä-* 'szoptat', *joutu-* 'jut': *joudutia-* 'juttat';

a lappban :

kulla- 'hall': *kulāte-* 'hallat'.

7. Három egymástól ma jócskán különböző jelentésű *-d* képzőnk van: 1. kicsinyítő (*apró*: *apród, gyenge*: *gyengéd* stb.); 2. sorszámnévképző (*három*: *harmad, négy*: *negyed*) és 3. gyakorító igeképző (*bököd, lököd, rakodík*). A finnugor nyelvekben is megtaláljuk a magyar *-d*-nek hangalak és jelentéstagoltság tekintetében tökéletesen megfelelő képzőt :

a vogulban :

a) kicsinyítő: *vōnter* 'vidra': *vōntert* u. a.;

b) sorszámnévképző: *χūrem* 'három': *χūrmit, χūrmit* 'harmadik';

c) gyakorító képző: *mini* 'megy': *minānti* 'mendegél';

a zürjénben :

a) kicsinyítő: *lop* 'a lép': *loped* u. a.;

b) sorszámnévképző: *das* 'tíz': *dased* 'tizedik';

c) gyakorító igeképző: *vidžni* 'látni': *vidžedni* 'vi-gyázni';

a finnben :

a) kicsinyítő : *isä* 'apa' : *isäntä* 'gazda' ;

b) sorszámnévképző : *kuute-* 'hat' : *kuudente-* 'hatodik' ;

c) gyakorító képző : *rakenta-* 'épít' (vö. magyar *rak*).

Célunknak megfelelően csak futó pillantást vethettünk a magyar szóragozás és szóképzés tág területére. Rendszeres áttekintés helyett mindössze néhány alapvonást és egypár elsődleges elemet ragadtunk ki, de hangsúlyoznunk kell, hogy a magyar szóragozásnak és szóképzésnek helykímélésből itt említetlen maradt formái teljesen egy csapán haladnak a bemutatott példákkal. Akár a névragozás egyéb eseteit vennők szemügyre, akár a mód- és időjeleket, akár a névszó- és igeképzőket vizsgálunk sorra, arra az ellenmondást nem tűrő eredményre jutnánk, hogy szó- és mondatunk szerkezeti jelleg, valamint viszonyító és jelölő eszközök tekintetében határozottan finnugor eredetű.

Ha az adatok és tények előtt meghajolva elismerjük, hogy a magyar nyelv hagyományozott anyaga, szerkezete, rendszere a finnugor nyelvek anyagával, szerkezetével, rendszerével azonos : voltaképpen már állást is foglaltunk nyelvünknek származás szerint való hovatartozása kérdésében. A magyar és a finnugor nyelvek közt található egyezéseknek szerves rendszerré kikerekedő elemi erejű tömege nem származhatik merő véletlenségből, nem magyarázható külső hatásokkal, átvételekkel, hanem nyilván közös eredetre utal, azaz a magyar nyelv ugyanabból a forrásból fakadt, amelyből a finnugor nyelvek fakadtak, a magyar nyelv ugyanakkor az alapnyelvnek a folytatója, amelyé a finnugor nyelvek, a magyar nyelv rokona a finnugor nyelveknek, a magyar finnugor nyelv.

Aki még ezek után is berzenkedik, akit még ez a bizo-

nyító anyag sem győz meg, az a nyelvi tények tudományos értelmezésére teljességgel képtelen.

*

Ha a nyelvek rokon volta azt jelenti, hogy ősi előmenyűkül ki kell következtetnünk egy közös nyelvi alapot, egy ú. n. alapnyelvet, akkor következtetéseinkben tovább lépve föl kell tennünk egy olyan népet is, amely az alapnyelvet beszélte. Kikövetkeztetjük a finnugor alapnyelvet és beszélőjét, a finnugor ősnépet. Történeti följegyzések nem maradtak persze róla, a nyelvi adatok, tények szakszerű vizsgálatából, a mult század vége felé kibontakozott nyelvészeti paleontológia segítségével mégis sikerül róla egyet-mást megállapítanunk s így a finnugor őskor homályába belevilágítanunk. Főleg a következő kérdésekre próbálunk választ adni: hol lakott a finnugor ősnép, másszóval hol volt a finnugor őshaza, hogyan élt, mivel foglalkozott és hogyan, mikor vált szét a finnugor ősnép?

Az első kérdésre rátérve, mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy őshazának azt a területet nevezzük, amelyen az ősnép együttélése utolsó szakában, közvetlenül szétválása előtt lakott, tekintet nélkül arra, hogy korábban hol élt, merre járt, hányszor változtatta tartózkodása helyét.

Régebben a nyelvi összefüggések figyelembe vétele nélkül, gyakran egészen önkényes elgondolások ingatag alapjára helyezkedve keresték egy-egy nép, így a magyarság bölcsőjét is. Akadt is ezért szószólója a bibliai paradicsomnak éppúgy, mint a Himalája vidékének, Perzsiának, Görögországnak, sőt Afrikának is. Szigorú módszereséget s megnyugtató eredményt csak az utóbbi évtizedekben végzett őstörténeti kutatások értek el.

Az őshaza helyét a nyelvészeti paleontológia a következő okoskodás, illetőleg módszertani elv alapján igyekszik megállapítani. Ha valamely nyelvcsalád tagjaiban

ugyanannak az állatnak, növénynek egyező neve van, föl kell tennünk, hogy a közös név az alapnyelvből, az ősnép szókészletéből maradt fenn, az ősnépnek tehát ismernie kellett az illető növényt, állatot, az ősnépnek tehát ott kellett laknia, az őshazának ott kellett lennie, ahol az ilyen állatok, növények együtt előfordulnak. Az ezen az úton elért eredmény csak akkor megbízható, ha munkánkban nagy körültekintéssel és óvatossággal járunk el: csupán azoknak az állat- és növényneveknek a vallomására bízhatjuk rá magunkat, amelyeknek alapnyelvi megvolta kétségtelen s amelyeknek eredeti jelentése határozottan megállapítható, mert a kétes értékű egyeztetések végzetesen félrevezethetnek bennünket. Azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy a mostani életföldrajzi határok egyben-másban eltérhetnek az évezredekkel ezelőtti állapotoktól.

A finnugor alapnyelv kikövetkeztetett szókincsének tanúsága szerint a finnugor ősnép erdőben, vízben, folyóban, tóban bővelkedő területen élt és vadászattal, halászattal szerezte meg élelmét; *tele* nyilvánvalóan hosszú és havas lehetett, mert hisz *hótalpat* készített magának; ismert számos állatot: emlőst, madarat, halat, férget, több fontos növényt, fafélét és a legfontosabb ásványokat. A természet jelenségeire, tárgyaira vonatkozó aránylag gazdag szókészletének javarésze azonban nem szolgálhat közelebbi földrajzi fogódzól: *felhő* mindenhol látható, *tó* majdnem mindenütt található, *kígyó*, *lepke* óriási területen él. Ismert azonban a finnugor ősnép olyan állatokat, növényeket is, amelyek nem mindenütt, nem akárhol, hanem csak bizonyos földrajzilag pontosan körülhatárolt területen fordulnak elő. Ezekről remélhetünk közvetlen útbaigazítást.

Íme néhány a legbeszédesebb, a legfontosabb példák közül:

Az egyező elnevezések bizonyosága szerint az ősnép ismerte a *jegenyefenyőt*, az *erdei fenyőt*, számos túlevelű fát, több prémes állatot, ismerte a *rénszarvast*, a *nemes*

lazacot, a *lazacpisztrángot* stb. Ezek a növények, állatok csak északon, nagyjából az északi szélesség 55 foka fölött élnek, vagyis az ősfinnugorság ettől a határvonaltól északra lakott. Túlságosan északra azonban nem gondolhatunk, mert amint N. Sebestyén Irén pompás etimológiai eredményeiből és életföldrajzi kutatásaiból kiderült, az ősnép a *kecsegét*, a *tokhalat*, a *harcsát* is ismerte, ezek a halak pedig csak a Fekete- és a Kaspi-tenger vízrendszerében élnek, amely a Káma-folyó vonalán az északi szélesség 62. fokáig nyúlik föl. Ugyanilyen értelemben vall a *sün* is: azonos jelentésben majdnem minden finnugor nyelvben megvan s életterét Oroszországban az északi szélesség 61. foka határolja. Azt is határozottan állíthatjuk, hogy a finnugor őshazának az Urál-hegység innenső, európai oldalán kellett lennie, mert a névegyezésekből kitetszőleg az ősnép ismerte a *mézelő méhet*, a *nyestet*, a *lazacot*. A *nyest* és a *lazac* kizárólag európai területen honos, a *méh* pedig csak 1776 óta él az Urálon túl, ahova hiteles följegyzések szerint orosz telepések vitték magukkal. — Van aztán arra is okunk, hogy figyelmünket Észak-Európának keleti szélére irányítsuk. Az ősnép ismerte a *cirbolyafenyőt*, amelyről tudnivaló, hogy Európában csak a Közép-Urál tövében, az 57. és 65. szélességi fokok között tenyészik. Mindezek alapján a finnugor őshazát Európa északkeleti szélén, nagyjából a Volga-könyök és az Urál-hegység közt elterülő lankás, dombos vidéken, a votjakok és a déli zürjének mai lakóhelyén kell keresnünk.

Az életföldrajzi adatokból kirajzolódó őshaza-képet csak akkor fogadhatjuk megnyugvással, ha összhangba tudjuk hozni az ősnépre vonatkozó többi ismeretünkkel, ha meg tudjuk erősíteni egyéb természetű kutatások eredményeivel. Kijelenthetjük, hogy mindaz, amit a finnugor nép életmódjáról, műveltségi viszonyairól, idegen népekkel való érintkezéseiről tudunk, amit Északkelet-Oroszország régészeti leleteiből következtetünk, s amit az egyes finn

ugor népek hajdani elhelyezkedéséről és vándorlásairól a történet följegyzett, nemcsak hogy nem ellenzi, hanem támogatja a nyelvészeti paleontológia imént vázolt őshaza-elméletét.

*

A finnugor ősnép életmódjáról, műveltségi állapotáról és szellemi világáról szintén csak közvetett úton kaphatunk valamelyes fölvilágosítást. Legfontosabb, leghitelesebb útbaigazítást ezen a téren is az összehasonlító nyelvtudomány, legfőképpen a szófejtés nyújt.

A nyelvi tények értelmezése, művelődéstörténeti kiaknázása a következő elgondolás szerint történik: a szavak jobbra tárgyakat, fogalmakat jelölnek; az egyén és a közösség ismerni szokta azokat a tárgyakat, fogalmakat, amelyekre szava, kifejezése van, tehát szókészletéből szinte leolvashatjuk a műveltségi viszonyait; ha a rokonyelvek egyezéseiből helyreállítjuk a közös alapnyelv szókészletét, a fogalmi körök szerint csoportosított műveltségi szavakból megrajzolhatjuk az alapnyelvet beszélő ősnép tárgy- és fogalomismereteinek hozzávetőleges képét. Magától értetődőleg csak a megbízható nyelvi adatokat szabad fölhasználnunk, állandóan szem előtt tartva az általános néptudomány alapvető elveit, a fogalmak meg tárgyak fejlődéstörténetének tanulságait, valamint a szavak jelentésbeli változékonyságát.

A halászat és a vadászat körébe vágó szókészleti egyezéseknek a többi ősfoglalkozás szavaitól elütő nagy számát látva azt kell következtetnünk, hogy a finnugor ősnép főleg halászattal, vadászattal foglalkozott, azaz lényegileg a z s á k m á n y o l ó, é l ő s d i g a z d a s á g i élet (aneignende Wirtschaft) fokán állott. Hogy lehetőleg a magyarban is meglévő finnugor eredetű elemek keretében maradjunk, ismerte az ősnép a következő szavakkal jelölt tárgyakat, fogalmakat: *hal, keszeg, meny(hal), őn, tat(hal); háló, fal* (eredetileg halfogó rekeszték), *para*

(a húzóhálóra erősített fadarab, hálósztató), *vejsze* stb.; *róka nyuszt, nyest, nyúl, pegyvet* (hermelin-féle), *hód, fajd, fogoly, hatyú, sas, vöcsök; nyúl, íj, ideg, tegez, les, ló* stb. — Sokkal gazdagabb lenne e két foglalkozási ágnak a szaknyelve, ha a magyarban hiányzó, de a többi rokonnyelv alapján a finnugor alapnyelvre kikövetkeztethető teljes szókincs ismertetésére is kiterjeszkedhetnének.

A nyelvi tények megengedik azonban azt a föltevést, hogy az ősnép nem érte be a környező természet készen kínált adományainak megszerzésével, hanem saját munkájával — állattartással, növénytermesztéssel — maga is hozzá-hozzájárult szükségleteinek biztosításához, vagyis a gyűjtögető, zsákmányoló életmód mellett a magasabb termelő fokozat kezdetleges elemeit is ismerte. Valószínűleg tartott a háza körül egy-két félig megszelídített állatot (rénszarvas, kutya), hozzájutott valamilyen igénytelen gabonaneműhöz is (*köles, kenyér*), de az élelem-szerzés igazi színteréül éppúgy a szabad természet, a halas víz és a vadas erdőség szolgált, mint a műveltség tekintetében legelmaradottabb, szinte az ősi állapotban megrekedt északi-vogulok és osztjások esetében még manapság is látható. Behatóbb és céltudatosabb termelőmódra csak a szétválás után tértek át a finnugor népek, ami abból is kitűnik, hogy az állattenyésztés és a földművelés szókészletének törzsanyaga minden finnugor nyelvben idegenből való későbbi átvételnek bizonyult.

Az ősnép nyáron kúpalakú, nyírfahéjjal, állatbőrrel fedett, csúcán nyitott sátorban, télen földelt vermes kunyhóban lakhatott, ruházatául pedig minden bizonnyal az elejtett vadak bőre szolgált. Ha a szavakat helyesen értelmezzük, ruhájukat *varrták, ujjá* volt és *övel* erősítették magukra. Használtak valamilyen süvegféleket, ujjatlan kesztyűt, valamint állatbőrből készült lábbelit is. — A közlekedési eszközök közül kétségtelenül ismerték a *hótalpat*, a *hajót*, sőt valamilyen *szánfésülésük* is volt. — Házi munkát főleg a lakás, a halász-vadász-szerszámok, a ruházat, a közlekedési készségek és az étel elkészítése,

karbantartása adott a finnugor ősembernek. Szerszámai voltak a *kés, ár, szalú* (hornyoló fejsze), *szeg, nyárs, tör*; szükség esetén *fenni, köszörül*ni is tudott; eszközeivel *fúrt, faragott, vágott, nyesett, vésett, szúrt, rótt*; hálóját *fonta*, illetőleg *kötötte*; ételét jórészt bizonyára eredeti nyers állapotban költötte el, de bográcsszerű *fazekában főzni, sőt tán sütni* is szokott; készített magának különféle célokra szolgáló *szíjakat, dobozokat, kosarakat, edényféléket* stb.

A rokonsági nevek gazdagsága és meglepően logikus tagoltsága a finnugor családi élet fejlett voltát bizonyítja: nemcsak a vérrokonságbeli fel- és lemenőket, a nem és kor szerinti testvéri, valamint oldalági viszonylatokat jelölték külön szóval (*apa, atya, ős, anya; fiú, leány; bátya, néne, öcse, húg* stb.), hanem a nászrokonság legjellegzetesebb vonatkozásaira is szabatos elnevezések állottak rendelkezésre (*férj-feleség, ipa-napa, vő-meny, ángy* stb.), sőt a *fél* szóval való összetételek a mostohaság jelölésére is használatosak voltak. A család kereteinél tágabb, magasabb társadalmi szervezet megvoltára nincsenek ugyan kétségtelen bizonyítékaink — hacsak a magyar *had* szónak és finnugor megfelelőinek 'csoport, nagycsalád'-féle jelentését nem vesszük annak —, de bizonyos jelekből, valamint analógiákból nem ok nélkül szoktak legalább is valamelyes nemzetségi tömörülésre következtetni. Nagyobb területekre és jelentékenyebb tömegekre kiható gazdasági vagy politikai szervezetséget az ősnép halászó-vadászó életmódjánál fogva amúgy sem tehetnénk föl.

A finnugorság lelki életére és hitvilágára némileg a nyelvi nyomokból, főként azonban az összehasonlító finnugor néptudomány eredményeiből vonhatunk következtetéseket. A kérdés körébe tartozó jelenségek és formák nagy része — a nyelvcsalád több tagjánál megállapítható egyezések ellenére is — bizonyára nem változatlanul megőrzött egyenes örökség, hanem későbbi fejlemény, illetőleg közös forrásból való szerzemény. Találunk azonban olyan központi képzeteket, hiedelmeket és szokásokat,

amelyeket bízvást az ősnépnek tulajdoníthatunk. Kétség-telenül ilyen az animizmus, a lélekhít, ezzel összefüggően a halottkultusz, bizonyos állatok (főleg a medve), természeti jelenségek és tárgyak szertartásos tisztelete, úgyszintén a varázslás.

Íme, ezekben próbáltuk óvatos kézzel s csak a legjellegzetesebb vonásokra szorítkozva válaszolni a finnugor ősnép kezdetleges gazdasági, társadalmi és lelki életéről szemünk elé lebbenő képet. A további kutatások eredményeitől függ, hol és mennyire sikerül majd a keretek hézagait kitöltenünk és a halvány foltokat elevenebbé színeznünk.

*

A finnugor ősnép szervezetlensége, valamint kezdetleges halász-vadász életmódja szükségszerűen az összetartó szálak lassú lazulására, a népközösség csoportokra különülésére, majd idővel teljes szétszakadására vezetett. Ennek a népi elkülönülésnek pontos lefolyását sohasem fogjuk hitelesen megállapítani tudni, de a nyelvtudomány, a finnugor nyelvek összehasonlító vizsgálata ezen a téren sem hagy egészen cserben bennünket.

Hogyan, milyen eljárással tudja a nyelvtudomány az ősnép szétválásának lefolyását szemünk elé varázsolni? Tegyük föl, hogy a nyelvtudomány megállapítása szerint az *a*, *b*, *c* és a *d* nyelv rokonságban van egymással, mert számos olyan anyagi és alkati egyezés van bennük, amely csak közös alapnyelvből eredhetett. Látjuk azonban azt is, hogy egyfelől az *a* és a *b*, másfelől a *c* és a *d* külön csoportot alkot: az *a—b* csoport önállóan olyan változásokat hajtott végre, amelyekben már nem vett részt a *c—d*, s a *c—d*-n belül szintén olyan átalakulások folytak le, amelyeknek nyomuk sincs az *a—b*-ben; tovább vizsgálódva azt is észrevesszük, hogy az *a*-nak is, *b*-nek is, a *c*-nek is és *d*-nek is vannak egészen egyéni elemei, sajátosságai. — Ezeket a leegyszerűsített nyelvészeti megállapításokat mármost úgy magyarázhatjuk,

hogy eredetileg együtt élt, egy közösség tagja volt az *a*, a *b*, a *c* és a *d*: erre a közösségre utalnak a valamennyiükben egyformán megtalálható, valamennyiüket összekapcsoló egyezések; utóbb az egység megszűnt, az alapnyelv kettéválva az *a—b* és a *c—d*-csoport őseiben élt tovább: erre utalnak egyfelől az *a—b*, másfelől a *c—d*-csoporton belül végrehajtott közös változások; végül az *a—b* is, meg a *c—d*-csoport is szétbomlott, s a tagok megkezdték a maguk önálló életét. Mivel pedig a nyelvi elkülönülés a beszélők elkülönülésével szokott párhuzamosan haladni, a beolvadások sokszerű lehetőségeit ezúttal figyelmen kívül hagyva úgy képzelhetjük, hogy az *a*, a *b*, *c* és a *d* nyelvet beszélő népek a nyelvük elkülönülésében visszatükröződő csoportosulás és sorrend szerint váltak el egymástól. — Hangsúlyozzuk, hogy a nyelvi és a népi szétválásról adott ez a kép csak teljesen egyoldalúvá egyszerűsített vázlatrajz, gondolatrögzítő képlet akar lenni a valóságban nagyon is bonyolult és esetenként változó folyamatokról.

A finnugor nyelvek egymásközi rokonsági fokát, belső elrendeződésének, a nyelvi szétágazásoknak mikéntjét meglepően korán fölismerték, megállapítva egyfelől a magyar-vogul-osztják, másfelől a zürjén-votják-cseremisiz-mordvin-lapp-finn szorosabb együvértartozását, önálló csoportba tömörülését. Már Aeneas Sylvius Piccolomini 1458-ban elkészült *Cosmographia* című munkája újságolja a vogulokról-osztjákokról, hogy «*quorum eadem lingua sit cum hungaris pannoniam incolentibus*». Hazai és külföldi kutatók rámutattak arra, hogy a magyar-vogul-osztják csoport, az ú. n. ugor ág, a többi rokontól függetlenül számos jellegzetes hangtani változást hajtott végre, szókészletében is jelentékenyen meggyarapodott (*eb*, *hét*, *tűz*, *fű*, *falu*, *jó*, *von*, *aszik*, *jó*, *fekete*, *könnyű*, *lassú*, *meleg*, *mély* stb.) és nem egy új képzőt (*-p* mozzanatos, *-l* műveltető, *-h* igeképző), valamint helyviszonyító ragot (*-t* locativus, *-nott*, *-nól*, *-ni*) fejlesztett ki. Általában tárgyias igeragozásunkat is ugor fejleménynek szokták

tekinteni, bár e fölfogás ellen komoly érveket lehetne fölhozni. — Egyidejűleg a másik finnugor csoport, az ú. n. finn-permi ág szintén egységesen járt el bizonyos ősi hangok, hangkapcsolatok továbbfejlesztésében, szókészlete bővítésében, új képzők alkotásában és viszonyragok kiformálásában. Világos e szerint, hogy a finnugor alapnyelv két önálló részre különült, ez pedig azt jelenti, hogy a finnugor ősnép két ágra szakadt szét.

A szétválás idejére a közös alapnyelvbe, majd a két külön úton haladó testvér-csoport nyelvbe átkerült jövevényszavak hangtörténeti vizsgálata szolgáltat némi tájékoztatást. A szakirodalom általában a Kr. e. III. évezred közepe tájára helyezi a szétválás idejét, sokkal valószínűbb azonban, hogy a nagy esemény jónéhány évszázaddal, esetleg egy egész évezreddel később, tehát a Kr. e. II. évezredben, vagy legfeljebb Kr. e. 2000 táján következett be.

A finnugor népek vándorlásaiból és későbbi elhelyezkedéseiből ítélve, sőt a régészek következtetése szerint s már a finnugor együttélés idején is az ugorok alkották a finnugorság keleti szárnyát. Ez az ugor csoport a finnugor szétválás után is az Urál-hegység európai lejtőinlankáin maradt, s ha korábban esetleg még nem is, az ugor korban már valószínűleg kezdett az Urál erdős hátságaira, tán szibériai oldalára is átszivárogni. Különösen elmemozdító ebben a vonatkozásban a régészet ujjmutatása: az ugorságnak tulajdonított anyanyelvi bronzkultúra Kelet-Oroszországból átsugárzott az Urál keleti oldalára, az Iszet, Tobol és Pysma folyók vidékére is.

Az összehasonlító nyelvészettől kaphatunk némi fölvilágosítást arról is, milyen népi környezetben, milyen külső hatások alatt élt és milyen művelődési változásokon ment keresztül az ugor nép. Bizonyára ugorkori átvétel az árja eredetű *hét* számnév, a *tegez*, talán a *titok*, a *holló*, az *ara* s esetleg még néhány egyéb szó is. Semmi meggyőző bizonyítékát nem látjuk viszont azoknak az állí-

tásoknak, hogy az ugor ősnép az árjakon kívül egyéb népekkel is számottevő érintkezésben állott volna.

A nyelvészeti paleontológia következtetéseire támaszkodva hajlandók szoktunk lenni arra a föltevésre, hogy az ugarság életmódjában döntő változás állott be, hogy az ugor ősnép műveltségi színvonala sokkal magasabb lett, mint volt a finnugor együttélés idején. Különösen azt szoktuk hangsúlyozni, hogy a korábban szinte kizárólag halászzattal-vadászzattal foglalkozó ugarság részben állattenyésztő, kiváltképp lovasnéppé fejlődött. Ennek a tanításnak az a legnyomósabb érve, hogy míg a finnugor nyelveknek nincs közös elnevezésük a lóra, tehát a finnugor ősnép nem ismerte a lovat, addig az ugor nyelvekben a lótenyésztés és a lóval bánás legfontosabb szakkifejezéseit találjuk már együtt: *ló*~vog. *lū, lūw*, osztj. *lau* stb.; *másodfű-ló, harmadfű-ló*~vog. *kit pum lūw* «zweijähriges Pferd»; *nyereg*~vog. *narra*, oszt. *nojar*; *fék*~osztj. *pēk*. A minden aggályoskodás nélkül ebbe a szakkörbe vont *ostor* és *kengyel* szót bizonyára másként kell értelmeznünk: az *ostor* nyilván mindenféle állat serkentésére, hajtására szolgáló közömbös készség lehetett, a *kengyel* pedig a magyar nyelv különéletében keletkezett eredeti lovasműszó. A szó ugyanis elhomályosult összetétel: első tagja a *kengy*, s megfelel neki a vogul *kēns*, osztják *kēns*, *kes* 'bőrharisnya', második tagja meg az ősi *al, alj*. Az ugarság lovas kultúrája körül folyt viták eredményeképpen mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az ugor ősnép a finnugor korabeli északi lakóhelyéről, az erdőrégióból levándorolt az állattenyésztésre, lótar-tásra alkalmas délibb ligetes steppére, ott megismerkedett a lóval, értékesítette, fölhasználta, bizonyos fokig tenyész-tette is, de vérbeli, igazán nagy lótenyésztő aligha volt. A műszavakból, szakkifejezésekből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy az ugarságot valamelyik szomszédja — egyesek szerint kaukázusi, mások szerint valamilyen török nép — tanította meg a ló ismeretére, a *nyereg* is

valamilyen déli jövevény, a *harmadjú-ló*-féle kormeghatározás pedig alkalmasint eredeti szemléleten alapszik, vagyis az ugarság bizonyára fokról-fokra, a saját jószántából, szervesen alakuló életkörülményei nyomán vált lótenyésztővé s nem csöppent bele készületlenül egyik napról a másikra egy a számára vadidegen, mondjuk török, lovas életmód fejlett és szigorú rendszerű iskolájába.

Meddig tartott az ugor korszak? Az uralkodó nézet szerint nagyon sokáig, a Kr. e. III. évezredtől úgy a Kr. születése körüli időig. Ha arra gondolunk, hogy a közugor nyelvi változások mennyiségileg is elég ösztövérek, minőségileg is meglehetősen súlytalanok, a magyar-vogul-osztják együttélést semmi szín alatt sem hihetjük ilyen hosszúnak, két kerek évezredre kinyúlónak. A régészeti leletek szintén azt mutatják, hogy eleve is laza volt a csoport tagjainak egymáshoz való kapcsolata, s mivel a vogul-osztják részek észak, a magyarrá fejlődő nemzetiségek pedig dél felé húztak, bizonyára jóval korábban, hozzávetőlegesen a Kr. e. első évezredben bekövetkezett az elkülönülés, a magyarság nyelvi és népi önállósulása.

Ezzel megszületik, kilép a történelem színpadára a magyar, mint az első ember a teremtés hajnalán. Mögötte marad az ősi vadász-halász korszak sötét erdőövezete és legközelebbi két testvére, nyugatról a permi atyfiakkal jut ismét közvetlen szomszédságba, sőt bizonyos jövevény-szavak (például *ezüst*, a 'tíz' jelentésű *-mic* v. ö. *harminc*), meglepően egyező nyelvi változások (denazalizáció, a *-ni* főnévi igenévképző kifejlesztése) tanúsága szerint gyümölcsöző érintkezésbe, míg keletről, délkeletről török-ségi népek, dél felől pedig különféle iráni csoportok művelődési hatáskörébe sodródik. Éles szemét előre, dél verőfényes rónáira és a jövő hosszú évezredeire szegzi. Nem tudja, nem firtatja, mi vár rá: erő és bizalom sugárzik kemény tekintetéből. Bizonyára látja útravalójának szűkösszerénységét, de érzi, hogy az is elegendő lesz egyénisége alapvető jegyeinek megőrzésére, léte min-

den viszontagságon keresztül leendő biztosítására, a reá váró magasabbrendű történelmi hivatás hűségés teljesítésére.

Zsirai Miklós.

IRODALOM.

Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár (Budapest, 1941). — *Budenz József:* Magyar-ugor összehasonlító szótár (Budapest, 1872—81); Az ugor nyelvek összehasonlító alakтана (Budapest, 1884—94). — *Gombocz Zoltán—Melich János:* Magyar Etymologiai Szótár (1914—). — *Itkonen, T. I.:* Suomensukuiset kansat (Helsinki, 1921). — *Klemm Antal:* Magyar történeti mondattan (MNyK. II. k. 6. sz.). — *Paasonen, H.:* Beiträge zur Aufhellung der Frage nach der Urheimat der finnisch-ugrischen Völker (Turun Suom. Yliop. Julkaisuja B. I. 5. sz.). — *Pápay József:* A finnugor népek és nyelvek ismertetése (MNyK. I. 4. sz.). — *N. Sebestyén Irén:* Az uráli nyelvek régi halnevei (NyK. XLIX.). — *Setälä, E.:* Suomen-sukuisten kansojen esihistoria (Maailmanhistoria I.). — *Sirelius, U. T.:* Die Herkunft der Finnen (1924). — Suomen Suku I—III. (Helsinki, 1926—34). — *Szinnyei József:* A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége (Olesó Könyvtár 1569—71. sz.); Magyar Nyelvhasznítás (1927¹); Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft (1922²). — *Wiklund, K. B.:* Finno-Ugrier (Ebert: Reallexikon III.). — *Zichy István gróf:* A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig (MNyK. I. 5.sz.). — *Zsirai Miklós:* Finnugor rokonságunk (Budapest, 1937. — Minden fejezete végén bő könyvészet található).

AZ URÁLI MAGYAR ŐSHAZA.

A magyar őstörténet eseményeit visszafelé pergetve — a mai haza elfoglalásától az Etelközön, Levedián, Kaukázuson keresztül — nagyobb nehézségek nélkül eljuthatunk egy bizonyos pontig. Ez a pont térben az Urál-hegység középső szakasza, időben a Kr. utáni V. század.

Az eseményeknek ilyenfajta futó áttekintése, bizonyos távlatból való mérlegelése korántsem szeszélyes, vagy éppen felesleges játék. Mindenekelőtt néhány figyelemre-méltó általános tanulságot vonhatunk le belőle. Így, legjobban a honfoglalásról s az azt közvetlenül megelőző korról vagyunk tájékozódva, sőt egész őstörténetünknek ez az egyetlen kora, melyben az írott források saját nevünkön *magyarnak* neveznek bennünket. Vitathatatlan hitelességgel megállapíthatjuk továbbá, hogy a magyarság ebben a korban teljesen törökös állam- és társadalomszervezetben él. Ebből viszont világosan következik, hogy a törökös állam- és törzsszervezet ama iratlan, örök érvényű törvényére itt is el kell készülnünk, hogy a nomád nép politikai viszonyai, törzsi, szövetségi csoportosulásai szerint időről-időre más és más néven bukkan fel. És valóban, így volt ez a magyarság esetében is, amelyről az említett IX. századi írásos források saját nevén emlékeznek meg, de ugyanakkor még használják egyik-másik korábbi szövetsége révén rátapadt elnevezését is (türk, onogur stb.). E korábbi szövetséges népek, törzsek történetének kivizsgálása — ebben a munkában persze más természetű segédeszközök is támogatnak bennünket, így jövevényszavaink, régészeti emlékeink vallomása stb. — teszi különben lehetővé, hogy

a magyarság őstörténetének V. századi, középuráli kiindulópontjáig juthassunk vissza.

E nevezetes török államszervezeti jelenséget fel nem ismerő avatatlanok gyermekes hitelenséggel rázzák a fejüket: mit, vagy legalább is mily joga beszélünk mi, mondjuk, VI. századi magyarságról, mikor az írásos emlékek csak a IX. századtól kezdve írják le a magyar nevet. Ezek talán még a *Hungarus*, *Hongrois*, *Ungar* néven rólunk szóló feljegyzésekben is kételkednének, ha lehetne. A dilettánsok másik, az előbbinél nagyobb számú és hangsúlyosabb csoportja szintén megakad a magyar név IX. századi első előfordulásán, csakhogy ez aztán nem tűnődik sokat, nem keres okokat. Ha már úgyis más néven kell keresni a magyarság őseit, félre a gátlásokkal, jöjjenek az etruszok, hetiták, a sumérok, vagy egyéb, nekik jobban tetsző, előkelőbbnek látszó elődök!

Az a IX. század sajnos, egyéb, komoly vonatkozásban is nagy zavarokat okozott.

Az őstörténet kutatói, mint mondtuk, ezt ismerik a legjobban, hiszen eseménytörténetében, anyagi és szellemi kultúrájában s más ezernyi vonatkozásában oly plasztikusan áll előttünk, mint őstörténetünk egyik korábbi korszaka sem. Már pedig a magyarság ebben a korban külső megjelenésében, szervezetében annyira törökös, hogy az egykorú keleti és nyugati történetírók is töröknek nézik. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy a magyarság a IX. századtól visszafelé egészen az V. századig kimutathatóan török népekkel él együtt, s bizonyára élt már sok-sok századdal azelőtt is, akkor nyilvánvalóan keleti, minden valószínűség szerint török eredetű ez a nép. Csak az az érthetetlen, miért nem beszélünk törökül, vagy hogyan jutottunk mai finnugor nyelvünkhöz?...

Ezekből az elmékedésekből születtek meg azok a kompromisszumok, amelyekről Zsirai Miklós, illetőleg Kettunen Lauri beszélt. Ime néhány közülük: A magyarság finnugor eredetű ugyan, de egy nagy török nép (pl. a hun) adott neki műveltséget; magyarságról csak attól az

időtől kezdve beszélhetünk, amikor egy hatalmas, művelt török nép (pl. a bolgár-török) megszervezte, az ezt megelőző időben legfeljebb az ugor-magyar vagy az előmagyar szerényebb elnevezés illeti meg; a magyar nép török eredetű, mai finnugor nyelvét régebbi prémkereskedő szomszédaitól vette át; a finnugor magyarságot leigázta egy hódító török nép, mely vele összeolvadt ugyan, de még a honfoglalás idejében is csak a szolganép a finnugor, az urak azok törökök, stb. stb.

Hogy e kompromisszumokra szükség volt, illetőleg hogy ilyenekre egyáltalában sor kerülhetett, annak egy hatalmas optikai csalódás volt az oka. Sokan ugyanis a IX. századi, törökös életformája csúcspontján álló magyarság török műveltségét, államszervezetét stb. mindenestől visszavetítették az V. századba, sőt Kr. születése tájára, és nem vették észre, hogy ugyanazt teszik, mintha valaki a ferencjózsefi időket Mátyás király vagy éppen Árpád fejedelem idejébe helyezné vissza. Elfelejtettek két alapvető dolgot: 1. A magyarság IX. századi törökös műveltsége egy nagyarányú történeti fejlődés utolsó szakasza, s e történeti folyamat eleje korántsem lehet olyan, mint a vége; 2. ez a törökös műveltség nem nyúlik vissza a ködös végtelenbe, hanem eleje, vége pontosan kitapintható; az V. században kezdődik, a kereszténység felvételével, hatásában már a honfoglaláskor ér véget; időtartama tehát nagyjából mindössze ötszáz esztendő.

De gyerünk sorjában.

Mint mondtuk, a magyar őstörténetet visszafelé csak a Kr. utáni V. századig lehet nyomozni. Azon túl egy tapodtat sem tehetünk előre, elvész szemünk elől minden irányító nyom. További kutatásaink megkezdéséhez más vezetőt kell keresnünk, s ez a nyelvünk. Távolról sem akarunk abba a hibába esni, hogy a nyelvi eredetet okvetlenül azonosnak tekintsük az etnikai eredettel. Azt azonban mindenki elismeri, hogy ezt az utat még akkor is végig kellene járnunk, ha a magyarság történetesen később jutott volna mai nyelvéhez.

Bírjuk tehát szólásra nyelvünket, hallgassuk meg, mit vall a maga és az azt beszélő nép legrégebb történetéről, aztán vizsgáljuk meg, vajjon lehet-e beszélünk a magyar őstörténetben nyelvcsereéről, van-e okunk és jogunk feltenni, hogy ez ősi finnugor nyelvet hódítás vagy valamely más körülmény folytán egy idegen fajú nép tette a magáévá.

Nyelvünk, akárcsak a földkerekség valamelyi nyelve, nem egyedül való, rokonság, előzmények nélküli csodálatos termék, hanem többszöri differenciálódás eredménye. A nyelvtudomány minden kétséget kizáró módon megállapította, hogy az uráli nyelvegységből kiszakadt finnugorság egyik később kialakult ágának, az ugorinak a szétválása után keletkezett. A magyar nyelv önálló, külön életéről csak attól az időtől kezdve beszélhetünk, amikor legközelebbi rokonaitól a mai obi-ugorok (a vogulok és osztjások) őseitől is elvált. Minden, legutolsó szétválását megelőző időkből származó rokonság csak a korábbi egységben résztvevett valamennyi tagnak száma szerinti töredék arányában érinti a magyar nyelvet és az azt beszélő népet. Ez más szavakkal azt jelenti, hogyha a ma tudományosan elfogadható legnagyobb rokonsági csoport, az uráli nyelvcsalád, ez idő szerint feltételezett, de nem bizonyított kapcsolata az altaji nyelvekkel (török, mongol, mandzsu-tunguz), a koreaiival vagy éppen a japánnal idővel valamilyen formában igazolódnék, abból a magyar nyelvre csak akkora rokonsági rész jutna, mint például a lappra, a finnre, a cseremiszre, vagy az osztjákra. Ha tehát a magyar rokon volna a japánnal, az csak oly fokú rokonság lehetne, mint a zürjén-japán atyafiság. Ahhoz, hogy a magyar-japán kapcsolatok ennél mélyrehatóbbak lehessenek, annak a feltevése szükséges, hogy a magyar nyelv és nép valamennyi közeli rokonától elszakadva mint önálló magyar nyelv és magyar nép került volna érintkezésbe a minden rokonától színtén elvált és népi, nyelvi egyéniségében tökéletesen kialakult japánnal. Ez esetben viszont már csak érintkezésről — ha még oly mélyreható érintkezésről is — lehetne szó, nem pedig rokonságról. Ennek az érintkezés-

nek viszont már a történeti korban kellett volna lezajlania, olyan időben tehát, amelyről mindkét oldalról több-kevesebb történeti forrás is rendelkezésünkre áll. Ezek alapján pedig japán-magyar külön érintkezésről szó sem lehet.

De térjünk vissza az ábrándok világából a tudományos valósághoz. A magyar őstörténet kiindulópontja a magyar nyelv és nép önálló életének a megkezdése. A korábbi események sem közömbösek, de tárgyalásuk érthetően nem tartozik a *magyar* őstörténet kereteibe. Egyedül legközelebbi rokonainknak, a voguloknak és osztjákoknak, más szóval az obi-ugoroknak a sorsa érdekel bennünket, azoké is csak addig, amíg együtt éltek a magyarsággal.

Az obi-ugorok és magyarok őseiből álló egység elsőnek szakadt le a finnugorság testéről, mint annak legkeletibb szárnya. Kiválásának időpontját a nyelvtudomány megközelítően a Kr. előtti 2000. év tájára teszi. Feltehetően mintegy ezer esztendeig állott fenn az ugor egység, amely a Csuszovája, Ufa és a Bjelája alsó folyása közt elterülő őshazát elhagyva két részre bomlott. Az egyik rész magában foglalta a vogulokat és osztjákokat, akik a Kr. utáni X—XI. században váltak el egymástól, a másik rész lett a magyar. A szétválás feltehető időpontja tehát egyben a magyar nyelv és magyar nép megalakulásának az idejét is jelenti.

De a nyelvtudomány még egy másik, őstörténeti szempontból igen érdekes fogódzópontot is nyújt. A magyar nyelv finnugor állományában a vogullal és osztjakkal való legközelebbi rokonság kritériumain kívül olyan jegyek is találhatók, amelyek arra vallanak, hogy a tőlük való elválás után még huzamosabb időn keresztül kellett érintkeznie egy másik nevezetes finnugor nyelvcsoporthal, a permivel. Ez az érintkezés a magyarok és permiek között csak akkor következhetett be, amikor a permiektől — a későbbi zürjénektől és votjákoktól — a finnugorság többi része északnyugatra és délnyugatra vándorolva elszakadt. Ez az esemény mai ismereteink szerint a Kr. előtti 1000. év tájára tehető. Minthogy a permiek hazája

ebben az időben a Vjatka, Káma és a Bjelája alsó folyása között terül el, a Bjelája alsó folyása táján könnyen érintkeztek az ez időben szintén e folyó közelében lakó magyarsággal. A magyar, obi-ugor és permi nyelvek vallomása alapján rekonstruálható ősi műveltségről, életmódról, valamint arról, hogy miféle szomszédokkal érintkezhetek, az előző fejezetben már volt szó.

Rövidre fogva ennyit mondhatunk a magyarság ősi történetének kezdeteiről a nyelvtudomány alapján. Nem sok ez, de elegendő ahhoz, hogy segítségével elinduljunk azon a homályos, rögös úton amely a magyarságnak az uráli őshazában a Kr. előtti első évezredtől a Kr. utáni V. századig tartó történetének legalább részleges felderítéséhez vezet.

Miféle népek laktak vagy lakhattak a magyarság uráli korában közelebbi vagy távolabbi szomszédságában, melyek azok a nyelvek és népek, amelyekkel itteni tartózkodása alatt kapcsolatba kerülhetett?

Dél-Oroszországban Kr. előtt 1200-tól 750-ig (700) a *kimmérieket* találjuk. Csak újabban sikerült tisztázni, hogy a kimméri az indoeurópai nyelvek közé, pontosabban a trák-frig nyelvek csoportjába tartozik. Ismerve a dél-oroszországi népek történetét, eleve valószínű, hogy a kimmériek egy része kereskedelmi vagy egyéb kapcsolatokból kifolyólag szintén érintkezésben állott az erdő-régiók lakóival. Hogy ezek között ott voltak-e a permiek, vagy a magyarok, arról ez idő szerint semmit nem tudunk. A kimmériek uralmát, mint ismeretes, a *szkíták* hegemóniája váltotta fel, akik a délorosz steppéket Kr. előtt 750-ben (700) vették birtokukba, és a csak a Kr. előtti III. század második felében adták át helyüket a sorban utánuk következő *szarmatáknak*. A szkíták is, a szarmaták is iráni nép voltak, az erdőlakó finnugorokkal való kapcsolataikat aránylag jól ismerjük. Tudjuk róluk, hogy otthonosan mozogtak az erdők népei között, kereskedtek velük, egyes törzseik szomszédságukban telepedtek meg, mások átkelve az Urál-hegységen, Nyugat-Szibéria külön-

böző pontjain vetették meg lábukat. Jól ismerjük a finnugorok anyagi műveltségére gyakorolt hatásukat, és nem titok az sem, hogy e kapcsolatok emlékéet a finnugor nyelvek iráni jövevényszavai, köztük a magyaréi is, híven megőrizték.

Az uráli magyar őshaza korában Nyugat-Szibériában irániakon kívül számolnunk kell paleoszibériai és török népekkel, illetőleg nyelvekkel. A legkevésbé a paleoszibériaiakat ismerjük, ezek ugyanis nyomtalanul eltűntek, nyelvüknek jövevényszavak alakjában fennmaradt emlékeit a velük érintkező népek nyelvéből inkább csak sejtésszerűen tudjuk kimutatni. A rájuk telepedett, őket beolvasztó népek etnikai képéből már jóval könnyebb kiválasztani az ő faji elemeiket, de csoportjaik, tagozódásuk közelebbi meghatározására ez még mindig nem elegendő. A jövő kutatások egyik igen szép feladata ezeknek a problémáknak alaposabb felderítése.

A törökség kérdése aránytalanul világosabb, de még mindig távol van attól, hogy megoldása világosnak, megnyugtatónak vagy éppen véglegesnek volna tekinthető.

Németh Gyula szerint Nyugat-Szibériában kell keresnünk a törökség őshazáját, idejét ugyan közelebről nem határozza meg, de minden valószínűség szerint olyan korai időmeghatározásra kell gondolni, hogy az a magyarság uráli őskora szempontjából már közömbös. De akár Nyugat-Szibériában volt a törökség őshazája, akár másutt, kétségtelen, hogy az Altaj, Szaján hegységek környékéről szüntelenül áramlanak kisebb-nagyobb, többé-kevésbé jelentéktelen török töredékek a nyugatszibériai ligetes steppék vidékére.

Az itteni törökség problémája nem is ebben, hanem egy nyelvészeti úton megfogható nagyjelentőségű kérdésben csúcsosodik ki. A ma ismert több, mint negyven török nyelv két egymástól élesen elváló csoportra oszlik. A különbségtéves nyelvészeti jellegű, és leginkább talán két gyakorlati példával szemléltethetjük. A «szarvasmarha» jelentésű szó egy kivételével valamennyi török nyelvben,

kisebb-nagyobb változásokkal *öküz*-nek hangzik. Sietünk megjegyezni, hogy e szónak leglényegesebb kritériuma jelen esetben a szóvégi *z*. A kivételt képező egyetlen nyelvben ugyanez a szó szóvégi *r*-rel *vəçər* alakban ismeretes. A másik példánk: «külső, külső fele valaminek» a török nyelvekben *taş* (ejtsd magyarosan *tas*), ugyanez a szó az előbb említett, sajátoságosan viselkedő egyetlen török nyelvben *tul* alakban járatos. A lényeg itt az, hogy az általa látnos török *ş* hangnak egy nyelvben szabályosan, kivétel nélkül mindig *l* felel meg. Ez a sajátoságosan viselkedő, a többitől eltérő képet mutató mai török nyelv a csuvas, melyet a Kazán közelében fekvő Csebokszári vidékén beszélnek.

A csuvas nyelvnek a két, most említett jellegzetes sajátossága — melyhez mások is járulnak — nem mai eredetű újítás, ismerték bizonyos régi török nyelvek is. A mai csuvasal egyező típusú török nyelveket összefoglaló néven nyugati török, bolgár-török, ogur-török néven is szokás nevezni. Ilyenfajta török nyelvből származik nyelvünk honfoglalás előtti török jövevényeinek legnagyobb része; a fenti két példa-típus csoportjába tartozik közülük *ökör*, *borjú*, *görény*, *gyűrű*, *iker*, *karó*, *sárkány*, *tar*, *tenger* stb., illetőleg *dél* és *dől* szavunk. A többi, ma normális viselkedésűnek tartott török nyelveket köztörök, vagy keleti-török néven is szokás emlegetni.

Általános felfogás szerint (Németh Gyula, Bang) a keleti- vagy köz-török képviseli az ősi állapotot, és csak később, de persze igen régen, fejlődött ki belőle a csuvasos jellegű nyugati-török csoport. Egyes külföldi nyelvészek (Ramstedt, Poppe stb.) nézete szerint a dolog éppen fordítva történt, mert a csuvasos nyugati-török jellegzeteségek megtalálhatók a mongolban is, márpedig ezek a nyelvek egymással közvetlenül sohasem érintkeztek, s így a köztük tapasztalható egyezés csakis az eredeti, ősi állapot peremterületeken gyakran tapasztalható régiségeiként fogható fel. Ramstedt és Poppe felfogásához csatlakozott élete utolsó éveiben Gombocz Zoltán is.

E két merőben ellenkező nézet lényegében nem érinti honfoglalás előtti, nyugati-típusú török jövevényszavaink kérdését, sem a hozzájuk fűződő történelmi problémák magyarázatát, annál inkább az ugarságnak és az uráli kor magyar nyelvének török kapcsolatait. Ha a csuvasos jellegű nyelvtípus a régibb, akkor legalább a Kr. születése körüli időig ilyenfajta jövevényszavakat várhatunk az ugor nyelvekben és a magyarban is. Ha a keleti török nyelvtípus az ősbibb, akkor viszont a szamojéd nyelv csuvasos jellegű jövevényszavai egészen sajátos értelmet nyernek, és nyomatékosan alátámasztják azt a nézetet, hogy a csuvasos, nyugati török típusú nyelvet beszélő népek a nagy török egység felbomlása után sok száz, esetleg egy-két ezer év múlva szintén Nyugat-Szibériában alakultak ki. Magyar őstörténeti szempontból így is fogalmazhatnók a kérdést: az uráli magyar őshaza korában a magyarság szomszédságában a mai többséget vagy kisebbséget alkotó török népeket kell-e keresnünk? Ha pedig mind a kettő jelenlétére számíthatunk, a korai török-magyar érintkezésekben melyik vitte a főszerepet? A kérdést megítélésünk szerint egyelőre ajánlatos nyitva hagyni. Az azonban máris bizonyos, hogy a nyelvi vonatkozások további kutatása — amelyek egy későbbi, előrehaladottabb állapotukban közelebb segítenek majd a történeti értelmezéshez is — máris nagy tanulságokkal szolgálnak. Az uráli kor önálló magyar nyelvének, éppúgy mint az ugor nyelveknek török jövevényszavaiban merőben más törvényszerűségeket kell keresnünk, mint azok, amelyek az eddig legrégebbnek tartott, honfoglalás előtti csuvasos típusú jövevényeinkben megfigyelhetők. Általában finnugor szavaink hangtani fejlődésének törvényszerűségeire kell gondolnunk, ehhez járul aztán néhány őstörök hangtani sajátosság: a magyar nyelv ősi törvényei szerint tehát a legrégebb török jövevényszavakban a mélyhangú *k* helyén *h*-t, a szókezdő *sz* helyén magánhangzót, stb. kell keresnünk; őstörök hangtani jellegzetességek közé kell sorolnunk már most bizonyos szavaknak a mai szó-

kezdő *j*-vel szemben mutatkozó *ny*-jét. Nyelvünk ugor örökségéből, illetőleg az uráli őshazából származó török elemei pl.: *nyereg, nyár, nyak, hód, hattyú*, stb.

A nyelvészeti anyag vallomását értékesen egészíti ki az Urál-vidék egykorú régészeti emlékeinek a tanúbizonyossága. Nem lehet célunk most valamennyi kisebb hatású, lokális kultúrának a számbavevése, vagy éppen taglalása. Elegendő támaszpontot nyújt közülük a két legjelentékenyebb: az ananyinói és a pjanobori.

Az *ananyinói* kultúra az Urál európai oldalán terjed el, a gócpontjául megjelölt mai Anyanyino a Káma alsó folyása mellett fekszik. Ez a Kr. előtt 600-tól 300-ig virágzó anyagi műveltség feltárt emlékeiben nemcsak hogy eléri az Urál-hegységet, hanem annak keleti, nyugat-szibériai oldalára is szervesen áthúzódik. Hatásában kimutatható nyomai meg éppen elnyúlnak Omszkgig, sőt azon túl a középszibériai ligetes steppe talaján fekvő Tomszkgig is. Az ananyinói kultúrában már ismerték a vasat, a kultúrát hordozó nép — esetleg népek — főfoglalkozása a legelfogadottabb feltevések szerint a prémkereskedés lehetett, de nem volt tőle idegen a földművelésnek és az állattenyésztésnek bizonyosfokú ismerete sem.

A nyelvészeti anyagból levonható őstörténeti vallomás csak bizonyos mértékben, feltevések árán, megközelítőleg köthető egy-egy területhez; valamely néphez való kapcsolása, tehát mintegy személyazonosságának megállapítása annál könnyebb és bizonyosabb. A régészeti anyaggal éppen fordítva vagyunk. Itt a területhez-kötés, a lokalizálás a könnyebb feladat, viszont magából a régészeti anyagból kizárólag szinte a lehetetlenséggel határos meghatározunk az azt hátrahagyó népnek az etnikai vagy nyelvi jellegét. Hogy az ananyinói kultúrát mégis szinte kivétel nélkül minden kutató a finnugor népekhez köti, az az egyéb körülmények mérlegeléséből valószínűen következik. Elsősorban a nyelvészeti paleontológia utal bennünket arra, hogy e kultúra területén finnugor népeket keressünk. Az általánostól eltérő nézetet valló Zichy István grófort

szintén nem a régészeti anyagnak valami újabban megszólásra bírt titkos vallomása, hanem a magyar őstörténet sajátos problémáinak a mérlegelése készítette arra, hogy a bolgár-törökökben keresse e kultúra hordozóit. A magunk részéről továbbra is a többségi nézetet tartjuk valószínűnek, vagyis az ananyinói kultúra népét továbbra is a finnugorokban látjuk, a benne feltűnő idegen foltokat pedig a nyelvi és történeti úton egyaránt igazolható iráni telepesektől származtatjuk. Emlékeztetőül jegyezzük meg, hogy az ananyinói kultúra történetileg Dél-Oroszország szkitá korszakával esik egybe.

Kr. előtt 300-ra teszik az ananyinói kultúra végét, ez azonban nem jelenti egyben e kultúrának tökéletes, nyom nélküli eltűnését is. Az őstörténészek a bukás okát az alsó Káma-vidék elszegényedésében, esetleg az e terület fölött gyakorolt politikai uralom megváltozásában keresik. Bármint is van a dolog, a Kr. előtti 100 esztendő táján kisebb eltolódással de nagyjában ugyanezen a területen bukkan fel a *pjanobori* kultúra, melynek alsó határa Kr. után 400-re tehető. Dél-Oroszországban ez idő alatt váltják fel a szkítákat a szarmaták.

A pjanobori kultúra nem előzmények nélkül jött létre, hanem fokozatosan fejlődött a megelőző ananyinóiból, mint az az elejére tehető átmeneti jelenségekből is világosan látható. Ezt a kultúrát sem lehet egyetlen néphez kötni, akárcsak az ananyinóit sem, s erről is csak általában mondhatjuk, hogy valamiféle finnugor nép hátrahagyott emléke.

Bármily érdekesek és értékesek is az eddig ismertett őstörténeti segédtudományok révén kihámozható eredmények, mégis minden őstörténésznek legfőbb törekvése az, hogyha már a magyarságra magára nem is, legalább a vele valamilyen kapcsolatban álló egyik vagy másik szomszédjára vonatkoztatható ismeretanyaggal támogassa meg feltevéseit a legszilárdabb talajt jelentő területről, az írásos feljegyzések világából.

Amióta a magyar őstörténetkutatás felismerte a kínai

feljegyzések jelentőségét, egyre nagyobb figyelemmel vizsgálják a kínai ismeret-világ legszélsőbb, északnyugati részére tehető népeknek a sorsát.

E népek sorában elsőnek kell megemlítenünk azt, amelyet a kínai nyelv mai kiejtése szerint *hu-kie*, vagy *wu-kie* néven emlegetünk. Minden valószínűség szerint helyesen járnak el azok, akik e népben törököket keresnek (más nézet eddig fel sem merült). Volt aki az újugrokkal azonosította őket, Németh Gyula pedig ogurokat lát bennük; a magunk, talán kissé szkeptikus nézete szerint ez utóbbi azonosításnak is vannak komoly nehézségei, azonkívül hogy az ogur, illetőleg a *gur* végű (onogur, saragur, utigur stb.) népnevek magyarázatából levont történeti következtetésekkel sem tudunk egyetérteni.

A *hu-kie* vagy *wu-kie* népre vonatkozó kínai értesítések különben a Kr. születését megelőző első két századból származnak. Ezek szerint e nép több mint tízezer főnyi válogatott katonát tud kiállítani, nyájai nyomán vándorol egyik helyről a másikra, kitűnő lovai vannak, és földjén sok a menyét. De Groot lakóhelyüket a Kobdó, Tarbagatai és Szemipalatinszk vidékére teszi. E meghatározás csak durva általánosságban fogadható el, pontosabb lokalizálás esetén ennél jóval délibb vidék mellett kell kikötnünk, illetőleg a Balkas-tó északkeleti végétől keletre, az Altaj-hegységig terjedő terület mellett kell döntenünk.

A de Groot által megjelölt lakóhelyen — azzal a különbséggel, hogy Szemipalatinszk még most is túlságosan, figyelembe nem vehetően északra tolt pont — egy másik, nem kevésbé nevezetes népet kell keresnünk, s ez a *ting-ling*. A róluk szóló kínai értesítés nagyjában ugyanúgy hangzik, mint az, amit a *hu-kie* népről olvastunk. Ezek is állattenyésztő nomádok, nyestjeik és egyéb prémesállataik vannak, katonáik száma hatvanezer. A *ting-linge*kről szintén a Kr. előtti II. században hallunk először, de még a Kr. utáni II. században is beszélnek róluk a kínaiak. Róluk való elképzeléseinket mindenesetre csak bonyolítják a kínaiak azzal, hogy egy részük a *ting-linge*ket — vagy

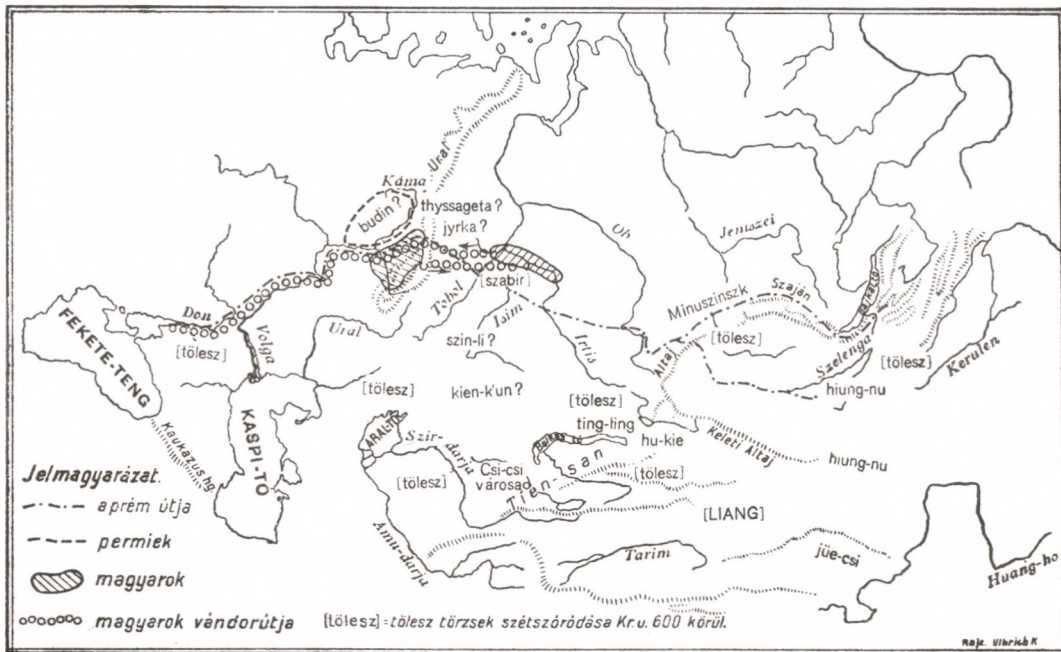
talán csak egy csoportjukat — nem a hu-kiektől északra, hanem a Bajkál-tó környékén emlegetik.

A ting-lingeket F. Hirth a kínaiaknál is említett prém-szállításuk alapján az onogurokkal próbálta azonosítani, akiről Jordanes hasonló dolgot jegyzett fel; nálunk Németh Gyula, egyéb érvek figyelembevételével is, bolgár-törököknek tartja őket.

Ha mindjárt keletebbre és délebbre is lakik a hu-kie és ting-ling nép, mint eddig gondolták, akkor is kétségtelen, hogy összeköttetésben állottak, vagy állhattak azzal a területtel, illetőleg az e területen élő ama népekkel, amelyek közvetett vagy közvetlen kapcsolatokat tartottak fenn az uráli őshaza magyarságával is. Általában arra szokás hivatkozni, hogy a hu-kie és a ting-ling prémvadász nép (mellesleg megjegyezve, mint látjuk ugyanolyan mértékben állattenyésztő nomád is), s így élesen elkülönítendő a törökségnek másik, harcias lovas-nomád ágától. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a prémvadászat Dél-Szibéria ligetes és nyílt steppéin nem világnézet vagy hajlam dolga, hanem természeti adottság. Az ott meglehetősen népek, akár nyugati törökök, akár keletiek, egyaránt űzhették ezt a foglalkozást, és nyilván űzték is. Attól meg éppen óvakodnunk kell, hogy népeket a szerint osszunk az ogur, nyugati-török nyelvet beszélők csoportjába, hogy prémvadászok voltak-e, vagy nem.

A kínai történetíróknál olvasunk még egy harmadik népről is, amely valamennyi közül a legészaknyugatabbra lakott; a neve *szin-li*, a lakóhelye az Isim felső folyása táján keresendő. A magyar őstörténeti kutatásokban róluk eddig még nem esett szó, emiatt mégsem érhet senkit szemrehányás, mert sokat nem mulasztottak vele. A szin-li népről nevéen kívül ugyanis alig tudunk egyebet, legfeljebb az a sokatmondó mellékkörülmény ajánlja figyelmünkbe, hogy a ting-lingekkel és a hu-kiekkal együtt, egyidőben szerepelnek, a Kr. előtti II. században. Pedig hogy érdeklődésünkhöz ők esnének a legközelebb, azt talán mondanunk sem kell.

AZ URÁLI ÓSHAZA ÉS A BELSŐÁZSIAI HÁTTÉR

Az Uráltól keletre fekvő, őstörténetünket érintő területéről és népeiről szóló kínai feljegyzések első pillanatra talán túlságosan soványnak, semmitmondóknak tűnnek fel. Valóban, nem is menne velük sokra az az őstörténész, aki egyetlen forrás-csoport alapján próbálna kutatni. De ha figyelembe vesszük a régészeti, nyelvészeti stb. anyag vallomását is, mindjárt más a helyzet: ha bizonytalan körvonalakban is, nagy kihagyásokkal is, de megelevenedik előttünk Dél-Szibéria rég letűnt múltja, műveltsége, s ha csak egy pillanatra is, de megcsap bennünket egykori mindennapi életének a levegője.

Hasonlóképpen vagyunk az Urál nyugati oldaláról várható írásos feljegyzésekkel is. Sokat vagy éppen mindent itt sem szabad várunk. Eleve el kell készülnünk rá, hogy uráli őshaza magyarságára vonatkozó közvetlen adatokat itt sem találunk, viszont a szomszédságában vagy a szomszédok szomszédai mögött élő népek valamilyen formában felbukkanhatnak előttünk, és becses útmutatást nyújthatnak a kutatott, áhított irányban.

A legfőbb — mert leggazdagabb — forrás itt Herodotos ismert munkája, illetőleg annak 4. könyve a Kr. előtti V. századból. Herodotos műve e részében voltaképpen Dél-Oroszország szkítáiról beszél, de röviden érinti a szkíta világ peremén élő többé-kevésbé ismeretlen népeket is. Forrásaink közül semmiesetre sem rekeszthetjük ki a görög történetírás atyját, hiszen láttuk, hogy a szkíták és rokon iráni törzsek érintkezésben állottak az ananyinói kor finnugor népeivel, és hogy ennek az érintkezésnek a kérdéses finnugor nyelvekben is nyomai vannak.

Előre kell bocsájtanunk, hogy Herodotos régibb magyarázóinak azonosításait a tudomány nem fogadta el, és az elhangzott formában természetesen ma sem fogadhatja el. A népek azonosításának legfőbb kritériuma ugyanis a herodotosi nevek nyelvészeti megfejtése, illetőleg egybevetése volt. Herodotos értesüléseit a korábbi írásos művek felhasználásán kívül nagyrészt a Fekete-tenger melletti görög és szkíta kereskedőktől szerezte, akik kereskedelmi

célból gyakran megfordultak e népek földjén, s részben a saját tapasztalataikat, részben a távolabb lakó szkíta kereskedők értesüléseit adták tovább. De más szemmel is nézhetjük a furcsán, idegenszerűen ható népneveket, amióta az iránisták rámutattak arra, hogy a felsorolt távoli népek nevének egy része görögre fordított alakban, vagy szkíta, iráni változatban maradt fenn.

Elsősorban azok a népek tarthatnak számot érdeklődésünkre, amelyek Herodotos beszámolója szerint a Don folyótól keletre laktak. Említsük meg közülük mindenekelőtt az *androphagoit*, akiket Tomaszek a mordvinokkal azonosít, és Csernigovtól északra keres; szóljunk azután a *melankhlainai*, vagy «fekete subások» népéről, akik Tomaszek szerint Voronezstől északra lakhattak, és azonosak volnának a mai cseremiszekkel. Tallgren, a kitűnő régész nekik tulajdonítja a Desna és Oka közti ásatásokból feltárt ú. n. mordvin-kultúrát.

A Vjatka és Káma között, egészen a nagy erdőig élt a *budinok* népe, közöttük már a Kr. előtti 800. évtől el nem keveredve, a saját görög, ill. trák-fríg nyelvén kívül a budinokét is beszélő, földművelő *gelonok* laktak. A budinokat a mai zürjének és votjákok elődeivel, a permiekkal szokás azonosítani. Ha ezt a feltevést minden kétséget kizáró módon sikerülne igazolni, magyar őstörténeti szempontból megbecsülhetetlen fontosságú fogózóponthoz jutnánk, hiszen mint — láttuk — éppen a herodotosi idők táján kerülhetett szoros érintkezésbe a már önálló életet folytató magyarság a permiekkal.

A budinok közvetlen szomszédságában laktak a *thyssagéták*, akikről Herodotos azt mondja, hogy külön, nagyszámú nép, vadászatból él; magyarázóik szerint lakóhelyük az Urál nyugati lejtőin terült el. A thyssagétákat a vogulok őseinek tartják (Tomaszek, Berthelot). Vogulokról ebben a korban semmiesetre sem beszélhetünk, hiszen osztják testvéreiktől csak a Kr. utáni X—XI. század táján váltak el, de még az ekkor egyedül lehetséges obi-ugorok felvetése, illetőleg a velük való azonosítás is bővebb bizonyításra szorul.

A thyssagéták szomszédságában találhatók Herodotos szerint a *gyrkák*, akik ritkás erdős, ligetes területen laknak, híres vadászok; lakóhelyük Tomaszek elgondolása szerint ott kezdődött, ahol az Iszet-folyó a Tobolba torkollik, és kelet felé vékony sávban az Isim, Irtis, Om folyókon és a Baraba-steppén át egészen a Kulunda-tóig folytatódik; tőlük északra, a sűrű erdőkben laktak volna az osztjakok. Érdekes, hogy kezdettől fogva mennyire foglalkoztatta, izgatta minden Herodotos-magyarazónak a fantáziáját a jyrkák népe. Baer, Strahlenberg, Hammer, Kiepert szerint törökök voltak a jyrkák, és nevük *jürük*nek volna értelmezendő; Tomaszek és nyomán Berthelot a jugrákkal, — szerintük a mai magyarok őseivel — kell azonosítani őket. Kétségtelen, hogy a magyar őstörténetnek ez volna a legjelentősebb ebből a korból származó írásos forrásadata, — ha igaz volna. Sajnos, ez a magyarázat is azon a ponton vérzik el, ahol a legtöbb névazonosságon alapuló Tomaszek-féle megfejtés: az etimológia helytelenségén. A jyrkai névből semmiféle iráni hangátvetéssel nem lehet kihámozni a kívánt *jugra* alakot, de még ha ez sikerült volna is, akkor is értéktelen volna, mert a jugra aránylag kései, oroszos alakja egy korábbi *ugra* változatnak, amely végső fokon az ismert *onogur* névre megy vissza.

E negatívumok után továbbra is fennáll a nagy kérdés: kik voltak hát az erdőlakó thyssagéták és a ligetes steppék vadászlai, a jyrkák. A thyssagéták esetében a csábítóan irániásan hangzó név ellenére sem gondolhatunk irániakra, mert sűrű erdőkben élő irániakról nem tudunk; elsősorban mégis valamiféle finnugor népről lehet szó, de az sem lehetetlen, hogy valamilyen azóta eltűnt paleosibériai népképviselői. A jyrkák körül még nagyobb bizonytalanságban vagyunk. Ha finnugorok voltak, csak olyanok lehetnek amelyek az erdőrégiót elhagyva, egyre inkább a ligetes steppék felé orientálódtak. Szóba jöhetnek esetleg a törökök, méginkább talán a paleosibériaiak, sőt végeredményben bizonyosfajta irániak is.

Herodotos többi, keletre vagy délkeletre lakó népének (*argippaiok*, a Duna és Don közti területről kivándorolt

disszidens *szkíták*, *issedonok*, *arimaspok*) tárgyalásától most nyugodtan eltekinthetünk, annál is inkább, mert azonosításuk körül még több a zavar és bizonytalanság, mint az eddigiekben.

E herodotosi helyeknek többé-kevésbé sikertelen magyarázatai ellenére is van Tomascheknek egy szerencsés meglátása. Észrevette ugyanis, hogy Herodotos e népeket nem vaktában, szeszélyes összeviasszaságban sorakoztatja fel, hanem abban a rendben ismerteti őket, amint azok két nagy, egymást bizonyos fokig folytató kereskedelmi karavánút mentén laktak. Az egyik nagy-út kiinduló pontja a Fekete-tenger partján, a Don torkolatánál keresendő, végső állomása pedig a legrégebb idők óta fontos kereskedelmi gócpont szerepét játszó Perm. Perm különben kiindulópontja volt egy másik, még nevezetesebb karavánútnak, amely előbb délkeletnek, majd az Urál könnyen járható lankás részein keresztül keletnek fordulva Dél-Szibéria ligetes steppéin át a Minuszinszki-medencébe, elágazásaival az Altaj és Szaján hegységekre vezet. Ugyanez a karavánút kelet felé tovább fut az Amurfolyóig, a Minuszinszki-medencéből pedig az egyik elágazás a külsőmongóliai nomád fejedelmi szállásokhoz visz, onnan pedig dél felé két fontos útvonalon keresztül (az egyik Ordoszba vezet) Észak-Kínába torkollik. A permiektől a Szaján-hegységig, illetőleg a Minuszinszki-medencéig vezető fontos szakaszt «északi karavánútnak» szokás nevezni, a magunk részéről pedig a «prém útja» megjelölést ajánlottuk. A «prém útja» név némileg a déli, nevezetes «selyem útja» analógiájára készült, de használata tárgyilag sem indokolatlan. Ez út mentén lakó népek egyik főfoglalkozása ugyanis a prémvadászat, az óriási mennyiségben elejtett prémes állatok préme és bőre az útvonal két végpontján lezajló élénk kereskedelem legfontosabb csereáruja.

A prém útja nemcsak kereskedelmi útvonal, hanem Eurázsia legfontosabb északi műveltségközvetítő útőre is. Szerepe az Európa és Ázsia közt lezajló népmozgalmak, vándorlások szempontjából sem jelentéktelen.

A prém útjának műveltségközvetítő szerepét illetőleg elegendő utalnunk arra, hogy prehistóriai időktől kezdve minden nevezetesebb kultúra nyomai kimutathatók az út mentén és két végpontján. Ennek az útnak a szerepe nélkül egyszerűen lehetetlen megérteni az úgynevezett szkíta-szibériai stílusnak, a küzdő állatok motívumának a jelenlétét, a közbülső fejlődési fokok ismerete nélkül is világosan összekapcsolható termékeit Dél-Oroszországban és Észak-Kínában. Arra is vannak beszédes bizonyítékaink, hogy a prém útján nemcsak lassú pihenőkkel, hosszú megállásokkal, helyi elemek felvétele után, mintegy átdolgozva vándoroltak tovább a műveltség termékei, hanem megállások nélküli átmenő forgalom is bonyolódott le rajta. Ennek legismertebb bizonyítékai a külsőmongóliai Urga közelében fekvő Noin-ula-hegység fejedelmi sírjaiból előkerült bámulatosan szép szőttések, amelyekről már előkerülésük idejében megállapították a szakemberek, hogy minden közbülső állomás hatása nélkül kerültek oda, mint krimi görög gyarmatokról származó import-cikkek. A példák számát szaporíthatnók, de talán elegendő lesz, ha még csak arra utalunk, hogy már Deguignes a XVIII. század közepén szóvátette a Közép-Szibériában előkerült bizánci eredetű apró használati tárgyak fontosságát.

A prém útján lezajló népvándorlás jóval csendesebb ütemű volt minden időkből, mint az, amely a Kaspi-tenger és az Urál déli nyúlványai között vezetett nagy népvándorlást Európába és Ázsiába közt hullámmozgott. Ez érthető is, mert Dél-Szibéria ligetes steppe-vidéke távolról sem alkalmas olyan nagyarányú lovas-nomád felvonulásokra, mint a déli vidék nyílt pusztaságai. A prém útja mentén hosszú ideig csak nyugat-keleti irányú vándorlást figyelhetünk meg. Ezeknek az inkább vonulásoknak, mint népvándorlásoknak a résztvevői szinte kizárólag Dél-Oroszország iráni népeiből kerülnek ki. Régészeti emlékeikkel nemcsak a prém útja mentén, hanem az Altaj és Szaján hegységeken is bőségesen találkozunk. Vándorlásaikról, e vidékeken való megtelepülésükről megemlékez-

nek a történeti írásos források is. Herodotosnak éppen az imént említettük egyik nevezetes feljegyzését a Délnyugat-Szibériában lakó szkíta töredékről, amely a Don és Duna közéről vándorolt ide. Hasonló természetű értesítéseket találunk a kínai történetíróknál is.

A prém útja szerepének felismerése nagy segítséget jelent az uráli őshazában élő magyarság sorsának, vándorlásának helyes értelmezésében is.

A prém útján haladó vonulások könnyebben megértetik velünk, hogy az Urál-hegység nyugati oldalán élő magyarság, ha egyszer kikerült az erdőrégióból, mint juthatott át a még mindig az uráli őshazához számító keleti szállásterületeire, a Tobol- és Isim-folyók ligetes steppéire. De mindenki előtt világos az is, hogyha ezen az úton egyszer egy erősebb hullám érkezik kelet-nyugati irányból, könnyen kimozdíthatja helyéből mindazokat a népeket, amelyek az erdőrégiót elhagyva a ligetes steppén élnek. Kimozdítja és maga előtt tolja az Ural-hegység átjáróin. Ha pedig a nyomás itt sem szűnik meg, akkor a vándorlás tovább tart a másik nagy-út mentén, mely a Fekete-tenger partjához, a Don torkolatához vezet, s ott a vándorlásban résztvevő népek szétszóródnak a Kaukázus két oldalán vagy pedig tovább folytatják útjukat Dél-Oroszországba.

Pontosan ezt az utat járták végig az uráli őshaza Tobol-Isim vidékére költözött magyarjai is. Amikor a Kr. utáni 461—65 évek között egy ezideig ismeretlen háttérű belső-ázsiai lökés következtében a szabírok kimozdítják nyugat-szibériai lakóhelyeikről az onogurokat, urogokat, saragurokat, köztük a magyarokat is, és elindítják a prém útján azt a török népvándorlást, amely a magyarságot a Kaukázusba sodorja.

Őstörténetünk kutatói eddig is látták, hogy finnugor, tehát erdőlakó, halászó, vadászó magyarság máról-holnapra nem válhatott alkalmassá erre a nem egy lovas népet megszegyenítő óriási teljesítményre. Éppen ezért magyarazatként feltették, hogy a magyarságot meghódította, eredeti életmódjából kiragadta, saját képére és

hasonlatosságára átszervezte egy idegen nép. Ez az idegen nép a török, pontosabban a bolgár-török lehetett, s ezt annál valószínűbbnek gondolták, mert ebből a nyelvből egész sereg jövevényező került a nyelvünkbe. Tehát bolgár-török hatás alatt változott a magyarság lovas-nomád néppé.

Újabban egyik kitűnő őstörténészünk, Zichy István gróf, látva a honfoglalás körüli idők magyarságának szinte teljesen töröknek mondható szervezetét, feltette, hogy a magyarság faji eredete szerint voltaképpen török, s mai finnugor nyelvéhez nyelvcsere útján jutott. A nyelvcsere jóval a Kr. előtti V. században következett volna be. Zichy István gróf szerint tehát a magyarság hosszú vándorlásának a lehetősége eleve megvolt, mert csak a nyelvcsere kell megmagyarázni, hiszen mint török etnikai eredetű nép, kezdettől fogva lovas-nomád életmódot folytatott.

Nézetünk szerint e feltevések egyikére sincs szükség, sőt tovább mehetünk: e feltevések közül egyik sem rethetőséges.

A magyarság a kérdéses időben a ligetes steppe közepében, a prém útjának nyugati végpontjától nem messze lakott. A ligetes steppe és a prém útja körül zajló életet figyelembe véve nem nehéz belátni, hogy a magyarság külső kényszerítő ok nélkül is átköltözhetett a ligetes steppeire, s ott fokozatosan áttérhetett a lovas-nomád életmódra.

Egy keletről érkező hódító nép lerohanásszerű beavatkozásáról szó sem lehet. Ahhoz már eléggé ismerjük Nyugat-Szibéria történetét, hogy ilyen népet e területen ne keressünk. Közel és távol az egész vidéken csak politikailag jelentéktelen törzselékek laktak. Az itteni irániakra és paleoszibériaiakra eddig sem gondolt senki, a belsőázsiai történeti háttér ismeretében nyugodt lélekkel állíthatjuk, hogy ilyen török népre sem gondolhatunk. De a legkevésbé tudjuk elképzelni, hogy éppen a bolgár-török vezette volna be a magyarságot a lovas-nomád életmód rejtelmeibe, mikor erről a népről minden forrás nyo-

matékosan állítja, minden őstörténész hangsúlyozza, hogy békés földművelő, állattenyésztő, kereskedő életet élt. Tagadhatatlan, hogy egy nagy török néppel szoros kapcsolataink voltak a honfoglalás előtt, ez a nép vezette be a magyarságot a földművelés, állattenyésztés belterjes ismeretébe, ennek a mélyreható érintkezésnek emlékét őrzi nyelvünkben mintegy 250—300, leginkább ebbe a fogalomkörbe tartozó jövevényszó. Ez a nép lehetett a bolgár-török, mint általában gondolják, vagy a kazár, mint magunk részéről vagyunk hajlandók inkább hinni. De bárhogyan is legyen, geográfiai, történeti, valamint életföldrajzi okokból világos, hogy ez a nyelvi hatás a magyarságot a kaukázusi és déloroszországi hazában érte. Már Gombocz Zoltán is hasonlóképpen gondolkozott, legfeljebb a hatás jelentéktelennek gondolható kezdeteit tette az uráli hazába.

Még inkább érthetetlen bolgár-török befolyásban keresni a magyarság lovas-nomád életmódra való áttérésének az okát akkor, ha e szempontból vallatóra fogjuk a nyelvünket. Ugyanakkor, amikor a magyar nyelvben a kaukázusi és déloroszországi, földművelésre, állattenyésztésre gyakorolt hatás a napnál világosabban tükröződik a nyelvünkben, nemhogy egész lótarásra vonatkozó török eredetű szócsoportokat találunk, amint várhatnók, hanem egyetlen árva szó sem akad a magyarban, amely ezt a feltevést bármily gyengén is alátámasztaná.

Ez pedig annál érthetlenebb, mert a török nyelvek szókészlete olyan gazdag éppen a lovas étellel kapcsolatban, hogy párját szinte semmilyen más nyelvben nem találjuk.

Hosszas, végeredményben eldöntetlen vita folyt őstörténeti irodalmunkban arról, hogy mióta lovas a magyar nép. A vitában résztvevő minden kutató világosan látta, hogy e körbe tartozó szavaink közt török eredetű egy sincs (az azóta magyarázott *csödör* is csak a besenyő nyelvből fejthető meg, s ezért a vita anvagából kései kora miatt továbbra is kirekesztendő). Feltűnő, hogy *ló* szavunk

ugor-kori éppúgy, mint a ló életkorára (*másodjú ló, harmadjú ló*) vonatkozó kifejezések, ugor-kori a lovas étellel összefüggésbe hozható *nyereg* szavunk, ugyanilyen eredetű a *fék* és az *ostor* is. Mindezek alapján az egyik tábor igazoltnak tekintette, hogy a magyarság legalábbis a ló tartást, ha nem is a lovas életmódot, már az ugor-korban ismerte. Szerintünk nem ezen dől el a kérdés. Persze hogy ismerhették, ismerték is az ugor korban a lovat, s ismeretéhez valamilyen török nép közvetítéséhez juthattak (v. ö. török *ulay* 'ló'), de minthogy a vogulok és osztjások továbbra is erdőlakók maradtak, nomád vándorútra nem keltek, a velük közös ló tartás nem magyarázhatja meg a magyarság vándorlását sem. Nézetünk szerint e nehézség csak úgy oldható meg, ha figyelembe vesszük, hogy a magyarság ugor-kori lóismeretét tovább fejlesztette, ebben a további fejlődésben a vogul és osztják ősei már nem vettek részt.

A magyar lovas életmód fejlődésének igen értékes bizonyítékát őrzi a nyelvünk, s ez a *kengyel* szavunk. A *kengyel* elemeiben finnugor, az azt alkotó két szó külön-külön jól ismeretes a vogulban is, osztjákban is, az összetétel második szava meg éppen valamennyi finnugor nyelv közös tulajdona, de összetett alakjában sehol nem található meg, csak a magyarban, és így jellegzetesen magyar lovas műszó. Maga a tárgy a belsőázsiai lovas-nomád életmód legjellegzetesebb eszköze, sőt találmánya, amelyet hiába keresünk a rómaiaknál vagy a kínaiaknál éppúgy, mint a nagy lovas-nomád iráni népeknél, a szkítáknál. Figyelemreméltó, hogy a magyarság a kengyelt nyugat-szibériai, nyilván török szomszédaitól átvette, de a nevét nem, hanem a saját nyelvéből alkotott rá szót. Ez is egyik érdekes bizonyítéka annak, hogy az életmódváltoztatást nem egyetlen népnek a kényszerítő hatása alatt, hanem önállóan hajtott végre, és elemeit hol egyik, hol másik szomszédjától vette át. Szinte lehetetlen nem gondolnunk arra a kínáló párhuzamra, amit a kereszténység felvétele Szent István korából nyújt.

Hogy az erdőlakó magyarság külső erőszak nélkül át-

térhetett a lovas-nomád életmódra, annak talán leginkább egy babonszerűen elterjedt hiedelemben látták a legfőbb akadályt eddig a magyar őstörténészek. Valahogy a lehetlenséggel határosnak gondolták az erdőrégióból a stepére való átköltözést, a halász-vadász életmódról a lovas-nomád életmódra való áttérést. Valahogy mindenki egy idealizált, átmenetet nem ismerő formában képzelte el mindkét életmódot. Mintha az erdőlakó a sűrű erdő mélyéből sohasem merészkedne elő, és mintha nem is volna lovas-nomád az a nép, amelynek nincsenek tízezer, száz-ezer lóból álló ménesei! A magyar őstörténészek körében megmerevedett az a hiedelem is, hogy finnugor eredetű nép saját jószántából közelébe sem mehetett a töröknek, hiszen a finnugor az erdőlakó, a török pedig a világ kezdete óta a steppe lovas-nomádja a mongollal együtt.

Ha azonban betekintünk Belső-Ázsia történetébe, azt látjuk, távolról sem ilyen merev a kép. A mongolok ma is kétségtelenül a legjellegzetesebb lovas-nomád népekhez tartoznak. Hallgassuk meg hát, mit mondanak róluk a Dzsingisz-khán fellépése körüli időkben az írásos források.

Törzseik két kategóriába oszthatók. Az egyikbe tartoznak azok, akiket *ke'er-ün irgen*, «pusztai nép» néven emlegetnek; ezek a steppelakók. A másik csoportba tartozó törzseket általános névvel *hoi-yin irgen* «erdei nép» elnevezéssel illetik; ezek persze az erdőlakók.

A steppelakó törzsek társadalmi szervezete szigorúan a nemzetségi, vérségi kapcsolatok alapján alakul ki. A vérségi, rokonsági kapcsolatoknak tulajdonított szakrális jelentőség következménye pl. az exogámia, amely alól kezdetben kivételt sehol soha nem ismertek. A steppelakó, állattenyésztő nomád mongol törzsek szervezete — mint általában minden ázsiai lovas-nomád népé — arisztokratikus. Az egyes vérségi alapon létrejött egységek, törzsek felett, melyekbe idegenek is kerülhettek és kerültek is, különböző rendű és rangú törzsfők és méltóságok állottak.

Az erdei törzsek a mongol történetnek különösen a régebbi szakaszában játszottak nagyobb szerepet; amikor

a mongol világhatalom kialakulása megkezdődött, már meglehetősen háttérbe szorultak. A legrégebb mongol értesítések szerint ezek a törzsek a Bajkál-tó környékén, a Jeniszej forrásvidékén és az Irtis mentén laktak. Az erdei törzsek főfoglalkozása a vadászat volt, de nem vetették meg a halászatot sem. Szállásuk nyírfakéregből készült, táplálékul a szarvas meg a kecske húsa szolgált leginkább. Érdemes nyomatékosan megjegyezni, tekintettel az ugorok lótartrásáról folyt vitákra, hogy forrásaink szerint az erdőlakó mongol törzsek ismerték a lovat, és vadászataikhoz is felhasználták. A régi burjátok nagy része szintén erdőlakó vadász-törzsből állott, a lótartrást illetőleg róluk is ugyanezt halljuk. A mongol erdei törzsek állati bőrből varrtak maguknak ruhát, és közlekedésre sítalpakat használtak.

Az erdőlakó mongoloknak nemcsak foglalkozása, életmódja különbözött teljesen a steppelakó törzsekétől, hanem társadalmi szervezetük is merőben más volt. Nyomát sem találjuk náluk az arisztokratikus társadalmi rendnek, vagy pláne a nemzetségi, vérségi szempontok szerinti törzsi tagozódásnak. A steppe-arisztokrácia kisebb-nagyobb méltóságai helyett itt egyetlen törzsfő-típussal találkozunk, aki törzsének nemcsak politikai irányítását tartja kezében, de egyben ő a törzs fősámánja is.

Meg kell említenünk, hogy forrásaink több, névszerint megnevezett törzsről megjegyzik, hogy mindkét életformát egyidejűleg űzik. Igen gyakori, sok példával igazolható az az eset, amikor erdőlakó vadász-törzsből idővel steppei nomád nép lesz. Ha jóval ritkábban is, de még arra is akad példa, hogy elgyengült, elszegényedett állattenyésztő nomád-törzs visszavonul a ligetes steppére, onnan az erdőzónába, s a keményebb, igénytelenebb vadászéletmódra tér át.

Számos kínai és török forrásból származó feljegyzés alapján igazolható az is, hogy a török népek szintén nem mind és nem mindig tartoztak a steppelakó lovas-nomádok közé.

A kínaiak a Kr. után 552-ben megalakult nagy türk

birodalom népéről megemlítik, hogy régebben a *Kin-san* (Altaj) hegységben éltek, és kovácsmesterséggel foglalkoztak. Kiváló vas-eszközöket, fegyvereket gyártottak. Kovácsmesterségük emlékét később is megőrizték, és a türk kagánok hatalmuk tetőpontján is pontosan megjelentek minden évben az Altaj-hegységben a kovácsmesterségre emlékeztető bizonyos szertartások elvégzésére. Nagyon érdekes, hogy a türk fejedelmek székhelye még később is a «szent Ötüken erdő».

Az orkhoni feliratban meg éppen így panaszkodik az öccse halálát sirató Bilge kagán: «Török népem, mivel a tiéid egy része azt gondolta, hogy dél felé nincsen sötét erdő (*čuraj yış*), azt mondta: a síkságon akarunk letelepedni... a tudatlan emberek engedtek ennek a beszédnek, közelebb mentek és sokan meghaltak közülük. Török népem, ha te arra a helyre mégy, meg fogsz halni. De ha az Ötüken földjén maradsz, s karavánokat küldesz... ha az Ötüken erdőben maradsz, semmiféle bánatod nem lesz, továbbra is megőrzöd örök birodalmadat».

Talán az eddigiekből is világos, hogy a török és mongol lovas-nomád életmód sok esetben erdőlakó előzmények után fejlődött ki, még pedig nem is a prehistória ködös előidőiben, hanem éppen a bennünket érdeklő korban.

Ezek után mi sem áll útjában ama feltevésünknek, hogy a magyarság az uráli őshazában, illetőleg Tobol és Isim melletti szállásain, megfelelő előzmények után, a maga erejéből, minden idegen kényszerítés nélkül tért át a lovas-nomád életmódnak egy talán meglehetősen kezdetleges formájára. Új életmódjának kialakulásában természetesen szerepük volt a szomszéd népeknek is, tehát nem kellett domesztikálnia a vadlovat, nem kellett feltalálnia sem a kengyelt, sem a nyeret. Különben a kezdő magyar lovas-nomád életmód természetes járulékanak, a szintén szerényebb méretű állattenyésztésnek is kimutathatók a nyomai, mint azt nyelvünk *juh, üsző, tehén, tej* szavai igazolják.

És most lássuk, hogy állunk a magyarság feltételezett nyelvcserejével?

A nyelvcsere lehetőségét eleve semmiesetre sem szabad elutasítani. Számos példánk van arra keleten, nyugaton egyaránt, hogy valamely nép nyelvét egy másik nép nyelvvel cseréli fel. Európai népek nyelvcsere-esetei eléggé ismeretesek ahhoz, hogy azokat most mellőzhessük, de meg kétségtelenül nagyobb bizonyító értéket fűzhetünk a szibériai és belsőázsiai példákhoz.

Szinte a szemünk láttára tűnt el a kamaszini szamojéd nyelv, helyét az orosz és a török foglalta el. Száz esztendővel ezelőtt nyelvészkatatók még mit sem sejtve közölték anyagukat a szamojéd nyelv karagasz, kojbal, motor, sojot ágából; ezek a nyelvek mára mind eltűntek, s az azt beszélő törzsek szamojédből török nyelvűekké váltak. Eltűntek a paleoszibériai nyelvek közé tartozó jeniszejiosztjának legközelebbi rokonai, a kottok, aszánok, arinok, kestimek. Eltűntek, de csak nyelvben, mert megtaláljuk őket, gyakran három-négy törzsnyi zárt egységben nyelvükben eltörökösödve ebben vagy abban a szibériai török népben. A legtörzsökösebb töröknek gondolt kirgizek — eredetileg kékszemű szőke népség — szintén később jutottak török nyelvükhöz. A kínai végeken végbenő nyelvcsereknél meg éppen se szeri, se száma. Kezdetjük a sort az ázsiai hunokkal, az ázsiai avarokkal, a tabgacsokkal, a türkökkel, az ujugrokkal, a kitajokkal, és folytathatjuk szinte napjainkig, a nemrégiben lezajlott mandzsu-kínai nyelvcsereig. Ezek az északi török, mongol és egyéb lovas-nomádok, hol hódító szóra, hol a maguk elhatározásából vállalták a kínai életmóddal együtt a kínai nyelvet is. A nyelvcsere tanulságosabbnál-tanulságosabb eseteit meríthetjük Kelet-Turkesztán eltörökösödéséből is, ahol a régi lakosság iráni nyelvét lassan, fokozatosan a törökkel cserélte fel. Még a XI. századi Kászgarí idejében is számos népelem a kétnyelvűség állapotánál tartott.

Amint ezeket és a többi itt nem említett példákat gon-

dotban rendezni próbáljuk, menten feltűnik az azonnal felismerhető tendencia : a nagyobb presztizsú nép nyelvének vonzása. A presztizs származhatik magasabbfokú életmódból, nagyobb műveltségből, de nagyobb hatalmi erőből is. Szibéria déli peremterületeinek erdőlakó népei a steppék felé tekintenek, a steppék lovas-nomádjai közül a déli szegélyek törzsei mintegy megbabonázva röpködnek a kínai megtelepedett élet kultúrájának veszedelmes lángjai körül. Félreértés ne essék : a szomszédság csak előfeltétele, de nem okvetlen megindítója a nyelvcsereinek, mert ahhoz feltétlenül synbiosis, együttélés kell. De még ez esetben is nagy szerepet játszik az, hogy a nagyobb presztizsú népnek megvan-e a kellő számbeli fölénye. A nyelvcsereét, legalább is a későbbi korokban, előmozdítják vallási és gazdasági okok is.

Ami mármost a magyarságnak a törökről finnugor nyelvre való áttérését illeti, kényszerítő okok helyett csak áthidalhatatlan, megmagyarázhatatlan nehézségekbe botlunk.

Egyszerűen elképzelhetetlen, hogy a számbeli fölényben lévőnek gondolt, magasabb életmódot folytató, tehát nagyobb presztizsú bolgár-török nép átvette volna prémkereskedő, erdőlakó finnugor szomszédainak a nyelvét, csak azért, mert közöttük a kereskedelmi kapcsolatok elmélyültek. Annál furcsább volna ez a folyamat, mert hogy a nyelvcsere létrejöhessen, ahhoz a finnugor népnek okvetlenül oda kellett hagynia az erdőrégiót, s vele együtt közelebbi és távolabbi nyelvrokonait, míg a finnugor nyelvet átvevő bolgár-törökök mögött változatlanul megmaradt a török nyelvet beszélő népek gazdag háttere. De még érthetlenebb volna, hogy egy török eredetű magyarság a szabír nyomás által a Kaukázushoz sodortatva a frissen átvett finnugor nyelvet a török népek és nyelvek tengerében a csodával határos módon meg tudta volna őrizni.

Nem tudunk egyet érteni Zichy István gróffal abban sem, hogy 250—300 bolgár-török jövevényszavunk volta-

képen nem is jövevényt, hanem régi török nyelvünk megmaradt emléke. Megjegyezzük, hogy ez a gondolat korántsem új, már az 1700-as évek második felében felmerül Fischer János Eberhardnál. Fischer szintén azt állítja, hogy török elemeink nem jövevények, hanem az ősi magyar nyelvnek, melyet ő jugra-tatárnak nevez, a maradványai. Ha Fischer elméletét az eltelt hosszú idő alatt nem fogadták el, arra nyilván már eddig is elegendő ok volt. Még kevésbé gondolhatunk erre ma, amikor mindenki előtt világos, hogy török elemeink, már csak tartalmuknál fogva is, kétségtelenül jövevények, hiszen műveltség-szavak, sőt a legtöbbjük kimeríti a vándorszó fogalmát is. Ellenmond az is, hogy, mint már említettük, e szavak életföldrajzi és egyéb okoknál fogva csak a Kaukázusban és Dél-Oroszországban kerülhettek nyelvünkbe. Utoljára hagytuk, de legsúlyosabb érvünk a török jövevénytörök megőrzött hangtani kép olyan kései állapotot tükröz, hogy az még az uráli hazában való átvétel lehetőségét is kizárja.

A magyar nyelvcsere akadályai között végül meg kell említenünk azt is, amire Németh Gyula már korábban rámutatott. Ha — írja Németh Gyula — «az illető bolgár-török törzs átvette volna is a magyar nyelvet, nem vette volna át a «magyar» nevet, hanem megtartotta volna régi bolgár-török törzsnevét».

Mindezek alapján a magyarság uráli őshazájára vonatkozó leglényegesebb mondanivalónkat a következőkben foglalhatjuk össze.

A magyarság itt alakult önálló néppé legközelebbi rokonaitól, a vogulok és osztjások őseitől elválva, itt érintkezett a permiekkal. Itteni csendesebb ütemű életének utolsó századaiban vele is megtörtént az, ami nem egy erdőlakó néppel. Elhagyta az erdőrégiót, — talán a Kr. születése körüli időkben — és átkelve az Urál keleti oldalára, a prém útján az Isim és Tobol vidékére költözött. A ligetes steppékre átkerülve elhagyta az erdőlakók életmódját, és fokozatosan alkalmazkodott a steppe sajátos törvényeihez,

a nélkül, hogy életmód-cseréjében bármilyen más szomszédos nép döntően befolyásolta volna. Amikor pedig a Kr. utáni V. században kelet felől megérkezett az első erőteljes török népvándorlás azon az úton, — a prém útján — amelynek közelében lakott, nem kellett fejvesztve az erdőrégiók felé menekülnie, mint többi finnugor testvéreinek, hanem egyenrangú félként csatlakozhatott az erős, új hazát kereső vándorokhoz arra az útra, amelynek első állomását a kaukázusi magyar hazában jelölhetjük meg. Csakis így tudjuk megérteni, hogy csaknem öt évszázadig tartó vándorlásai alatt, török népekkel való legszorosabb kapcsolatai ellenére sem vesztette el ősi finnugor nyelvét.

Végezetül szóljunk néhány szót arról a nevezetes eseményről is, amely a magyarságot az uráli őshaza elhagyására bírta.

Mint tudjuk, e török népvándorlást a Kr. után 461 és 465 között saragurokra, urogokra és onogurokra zúduló szabírok indítják meg. Eddig is világos volt, hogy a mozgalom végső forrását valamilyen belsőázsiai eseményben kell keresnünk, ebben a tudatunkban csak még jobban megerősödünk, ha tisztában vagyunk a prém útjának e tekintetben is fontos szerepével.

Őstörténészeink már eddig is megkísérelték a szabír megmozdulás belsőázsiai rúgóinak felderítését. Hivatkoznak arra, hogy a kínaiak szerint 458-ban a zsuan-zsuanokat, más szóval az ázsiai avarokat megverik a kínaiak, erre az avarok elmenekülnek hazájukból, s nem mernek visszatérni; két évre rá megtámadják és megölik Turfán uralkodóját, Kan-csou-t. Deguignes nyomán többen azt hiszik, hogy az említett turfáni király és népe szabír volt, és hogy elűzetésük után előbb az Irtishez menekültek, majd onnan megindították előrenyomulásukkal a kérdéses török népvándorlást.

E magábanvéve valószínűen hangzó feltevés több pontban tévedésen alapul, és így végeredményben nem fogadható el a szabírok megindulásának magyarázatául. Téves, hogy 458-ban a zsuan-zsuanokat a kínaiak annyira

megverik, hogy azok hazájukba nem mernek visszatérni. Visszatérnek, és 552-ig zavartalanul ott is maradnak, sőt tovább folytatják azokat a kalandozó hadjáratokat, amelynek a 458-i vállalkozás csak egyik szerencsétlen kimenetelű láncszeme volt. Ami pedig a «turfáni szabírokat» illeti, azokat eddig is jól ismertük, csak hogy eddig hunoknak és Attila rokonainak tartották őket Hirth nyomán a magyar őstörténeti irodalomban. Mondanunk sem kell, hogy mindkét állítás erősen feltevésjellegű. A turfáni «szabírok» nemrégiben érkeztek erre a vidékre Északnyugat-Kínából, ahol Északi-Liang néven egyike voltak azoknak a nomád eredetű népeknek, amelyek a déli hiung-nu birodalom romjaiból életrekelve birtokba vették Észak-Kínát. Majdnem valamennyiük uralkodócsaládja közvetlenül a nagy hiung-nu fejedelemtől származtatta magát. A kevés kivétel közé tartozott éppen az Északi-Liang-dinasztia, amely ősként megelégedett egy *ciü-kiü* című főméltóságú hiung-nu előkelőséggel. Amikor Észak-Kínában véget ért az Északi-Liang-dinasztia uralma, az uralkodócsalád kevés hívétől kísérve, a zsuan-zsuanok jóváhagyásával megtelepedett, és tovább uralkodott Turfán indoeurópai lakosságán egészen addig, amíg a zsuan-zsuanok elűzték őket. Merre mentek, a kínai források egy szót sem szólnak róla, de nem hisszük, hogy olyan jelentős török népi réteg állott volna mögöttük, mint amilyent a támadó szabírok jelentettek.

Ilyen kiragadott azonosítások helyett sokkal célravezetőbbnek tartjuk, ha Belső-Ázsia északnyugati felének nagyobb népi összefüggéseit vesszük szemügyre. A keletre elterülő nagy nomád népek (hiung-nu, zsuan-zsuan, türk) történelmének hullámverései is éreztetik természetesen a hatásukat Kelet-Európában, de a magyar őstörténet eseményeinek közvetlen mozgatói mégis azok a török népek, amelyek ezektől nyugatra, az Urálig terjedő részen laknak, amelyek nagy birodalmakat nem alkotnak, de állandóan beleszólnak a tőlük keletre és nyugatra élő népek életébe.

E történeti (nem nyelvi) értelemben vett nyugati törökség általában törmelék-népekből áll, de hogy időről-időre valami szövetségfélébe is tartozhattak, arra élénk fényt vet egy Kr. után 600-ra vonatkozó kínai feljegyzés.

Ez az értesítés a nyugati török szövetségnek éppen azt az utolsó mozzanatát örökíti meg, amikor az darabokra hullott. A szövetség neve kínai átírásban *t'ie-lö*, török nyelven *tölesz* vagy *tölösz*. A Kr. utáni 600-ban szétbomló tölesz törzsszövetség csoportjai a következők: 1. a Tolafolyó-mentiek, 2. az Altajtól délnyugatra lakók, 3. a kirgiz csoport, 4. a Hám és Karasár között lakók. 5. a Szamarkandtól északra lakók, 6. az Aral-kaspi csoport, 7. a Pontus-kaspi-töleszek. A roppant érdekes jegyzék részletes taglalása helyett legyen szabad most egészen röviden csak két fontos körülményre rámutatnunk. Az egyik a kirgiz csoportra vonatkozik. A kínaiak megemlítik, hogy ide tartozik a három törzsből álló *tu-po* nép, mely hótalpakon közlekedik, és fákra temetkezik. Sítalpas türköknek is nevezik őket a kínaiak azzal a megjegyzéssel, hogy nevükön kívül a törökökhöz más közük nincs. A *tu-po* népet eddig mindenki erdőlakónak, közelebbről szamojédnek tekintette. Tanulságos példa ez arra, hogy a nyugati törökség szövetségi kötelékeiben idegen, sőt erdőlakó népek is élhettek.

A másik megjegyzésünk a magyar őstörténetet még közelebből érinti. A 7. csoportként említett Pontus-kaspi-töleszek a kínaiak szerint Bizánctól keletre laktak, Kaukázusnak azon a részén, ahol többek között a magyarok is élhettek Kr. után 600-ban. Ezeknek a töleszeknek a kínaiak szerint húszezer katonájuk van. Törzseiket is felsorolják. Közöttük azonban csak egyetlen egyet talá-lunk, amelynek azonosítása minden kétséget kizáróan helyes, ez az *a-lan* néven szereplő *alán* törzs, mely ebben az időben valóban a Kaukázusban lakott. A *ngen-k'ü* törzset egyelőre korai (hangtani nehézségek miatt) azonosítani az *onogurral*, mint azt Hirth megkísérelte. Itt nem részletezhető nehézségei vannak Csang Szing-Lang pekingi

egyetemi tanár ama próbálkozásának, amellyel a következő *pei-zsu-ki-li* törzs nevében a *baskírt*, illetőleg e név alatt a magyarokat keresi.

A töleszeket a kínaiak különben a következőképen jellemzik. «Nincsen főnökük, állandó lakóhely nélkül nomád módra, szétszórta vándorolnak a keleti és nyugati türkök között, vadak és kemények, jó lovasok és nyíllövők, e mellett azonban módfelett kapzsik és rablásból, lopásból élnek. Azok, akik közülük a nyugati határok közelében élnek, bizonyos fokig értenek a művészetekhez és a földműveléshez, sok a szarvasmarhájuk és juhuk, de kevés a lovuk.» A nyugati határszéleken lakó töleszek azok a törökök, akikkel a kaukázusi magyarságnak közvetlen kapcsolatai voltak. A kínaiak róluk szóló értesítése bámulatossan egyezik azzal, amit más forrásokból felőlük eddig is tudtunk. De élesen rávilágít arra a különbségre is, ami a távolabbi keleti, nagy nomád népek és a nyugati, kevés lovú, földművelésre, állattenyésztésre hajló nyugati törökség között fennállott.

A nélkül, hogy e tekintetben túlságosan vérmes reményeket táplálnánk, a jövőben számolnunk kell a Belső-Ázsia történetéből levonható tanulságoknak a magyar őstörténeti kutatásokba való fokozottabb bevonásával. Különösen természetesen ígérkezik e tekintetben az uráli kor vége és a kaukázusi kor eleje.

Nem lehetetlen, hogy ennek az anyagnak az alapján idővel a szabír népvándorlás megindulásának okait is kielégítő módon sikerül felderíteni.

Ligeti Lajos.

IRODALOM

Az uráli magyar őshaza kérdésében eddig felvetett nézetekre vonatkozólag v. ö. *Zichy István gróf, Hóman Bálint és Németh Gyula* e kötetben többször idézett nagy munkáit A huke és a ting-ling népről szintén *Németh Gyula* ír Herodotos IV. könyvéről v. ö. *W. Tomaschek* Kritik der ältesten Nachrichten über den skytischen Norden II. Die Nachrichten Herodot's über den skytischen Karawanenweg nach Innerasien. (Sitzungs-

berichte der Ak. d. Wissenschaften, Wien 1889). *A. Berthelot*: L'Asie ancienne centrale et sud-orientale d'après Ptolemée, Paris 1930, La route du Nord 34—51; *Harmatta János*: Forrástanulmányok Herodotos Skythikájához (Magyar-görög tanulmányok 14) Bp. 1941. Az északi karavánútra v. ö. *Tomaschek* és *Berthelot* fenti műveit, Dél-Szibéria iráni és régészeti problémáiról használható tájékoztatót nyújt *R. Grousset*: L'empire des steppes, Paris 1939. A mongol erdei törzsekről *B. J. Vladimircov* ír (Obscsesztvennyj sztroj mongolov, Lgd. 1934), a türkök erdőlakó eredetét *W. Barthold* tárgyalja (12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens, Berlin 1935). A szabír népvándorlás előzményeire v. ö. *Németh Gyula* nagy munkáját, a tölesz törzsek tagozódására pedig *F. Hirth*: Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk c. művét.

A MAGYARSÁG KAUKÁZUSI TÖRTÉNETE.

A magyarokat az onogurokkal és a többi nyugati török néppel tehát 463 táján a szabírok elűzik nyugatszibériai hazájukból, s arra kényszerítik, hogy a Tobol és az Isim folyók környékét a Kaukázus északi lejtőivel és a Fekete-tenger partjaival cseréljék fel. Már az előző fejezetben láttuk, hogy a magyarság még Nyugat-Szibériában érintkezésbe került nyugati török népekkel, akik a nomádpásztor keletiekkel ellentétben letelepedett életmódot folytattak, s főleg földművelők voltak és prémkereskedők. Az előző fejezetből az is kiderült, hogy a magyarság, valószínűleg az onogurok kötelékében, nem halászó-vadászó, hanem a steppe életmódjához idomult népként tette meg a Kaukázusba vezető hosszú utat. Az útvonalra vonatkozólag, amelyen ez a népvándorlás lezajlott, nincs adatunk. Általában a Kaspi-uráli-kapun keresztül képzelik el, lehetséges azonban, hogy, mint azt újabban felvetették, a Káma—Volga-vonalát követte.

A magyarságnak a Kaukázusban való megjelenésével kezdődik el a magyar történetnek az a korszaka, amelyet kaukázusi kor néven ismer a magyar történettudomány. Ez a korszak a magyar őstörténetnek időrendben második kora, s azt a korszakot jelenti, amelyet a magyarság Kaukáziában,¹ a Don alsó folyása, a Fekete-tenger, a Kaukázus, a Kaspi-tó és a Volga által képezett háromszögben,

¹ Kaukázián azt a területet értjük, amely Ciszkaukázia néven szerepel a tudományos irodalomban; itt említjük meg, hogy Transzkaukázia megjelölésére a «Kaukázustól délre eső terület» kifejezést fogjuk használni.

főleg annak nyugati részében, a Kubán folyó vidékén, 463 tájától a 800-as évek elejéig eltöltött.

Hogy a magyarság Nyugat-Szibériából történt elvándorlása után a Kaukázushoz vonul, s hogy a 800-as évek elejéig ott is marad, azt történeti feljegyzésekkel igazolni nem tudjuk, mégis annyi körülmény szól a magyarok itt-tartózkodása mellett, hogy abban kételkednünk nem lehet.

A *magyar* szó ugyan mint népnév a IX. század elejéig, tehát éppen a kaukázusi kor végéig, egyáltalában nem szerepel, ami főleg annak tulajdonítandó, hogy a magyarság eddig az időpontig különböző török törzsszövetségekben él, s hogy ezeknek a törzsszövetségeknek csak alárendelt és nem névadó tagja volt.

Szerencsénkre a magyarság kaukázusi korára vonatkozólag nem vagyunk egyedül a *magyar* névre utalva. A magyarság ugyanis a honfoglalás táján, főleg az idegelenknél, nemcsak *magyar*, hanem *onogur*, *szavárd* és *türk* néven is szerepel. Sőt a bizánci, mohamedán, örmény és egyéb forrásokban a magyaroknak jórészt csak ezek a nevei fordulnak elő. Közülük az onogur a déloroszországi szlávok közvetítésével elterjedt nyugaton is, és az európai úepeknél mindmáig használatban maradt (Ungri, Ungar, hongrois stb.), a másik két név azonban mind az idegelenknél, mind a magyaroknál, amennyiben az utóbbiaknál egyáltalában valaha használatban volt, rég feledésbe merült.

Mínt hogy a magyarságnak e régi neveit csak a török nyelvekből lehet megmagyarázni, továbbá a magyarságnak ezek a nevei ugyanakkor régi török népeknek a nevei is, s végül mivel forrásaink tanúsága szerint a honfoglaláskori magyarság bizonyos vonatkozásokban teljesen török, vagy törökös népként jelenik meg Európában, fel kell tennünk, hogy e kor magyarságára a török népekre vonatkozó megállapítások sok vonatkozásban szintén érvényesek. Azaz a magyarságnak ezen neveit, illetve a mögöttük lévő hátteret csak török szempontokkal lehet helyesen megmagyarázni.

Mármost mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy egységes név alatt szereplő török népek gyakran nem etnikai, hanem csak politikai egységek. Attila birodalma pl. a megszerző török hunokon kívül irániakból, germánokból és egyéb népekből állt. Az imént mondtakból következik, hogy a török népnevek politikai (nem nyelvi, nem etnikai) összetartozás szerint terjednek át más népekre. Az eredetileg pl. csak egy törzset jelentő *türk* név a türk hódítás folytán majdnem az egész törökségnél elterjedt, az eredetileg egy kis mongol csoportot jelentő *tatár* név politikai kapcsolat folytán egy egész sereg Oroszországban élő török nép nevévé vált.

Hasonlóképpen kell elképzelnünk a magyarság három régi török eredetű nevének háttérét: a magyarság *onogur*, *szavárd*, *türk* neve a magyarságnak az onogur, a szabír, a türk-kazár népekkel való politikai kapcsolatára mutat.

Mindezen török népek pedig 463—800 között Kaukázia területén éltek. Magától adódik tehát az a feltevés, hogy a magyarságnak ebben az időben szintén itt kellett élnie. A magyar őstörténetnek a kaukázusi korra vonatkozólag az tehát a főfeladata, hogy először is összegyűjtse a fenti török népeknek a Kaukázusban lejátszódó életére vonatkozó tudósításokat, továbbá, hogy ezeknek a tudósításoknak az értékét filológiai és történeti szempontból megállapítsa, és kihámozza azokat az eseteket, amikor onogur, szahír (szavír), türk néven nem az illető török népek, hanem maga a magyarság szerepel.

Azonban a magyarság kaukázusi korának kutatásában nemcsak a szorosan vett őstörténettudomány, hanem segédtudományai is nagy szerepet játszanak. Így elsősorban a nyelvtudomány támogatása nélkülözhetetlen. Török jövevényszavaink legrégebb rétege ugyanis legnagyobb részben itt került át nyelvünkbe, sőt néhány török jövevényszavunkat — bizonyos növény- és állatföldrajzi megfontolások alapján — egyedül Kaukázia területén vehettük át. Alán jövevényszavaink is azt tanúsítják, hogy hosszú ideig Kaukáziában kellett élnünk.

Lássuk ezek után a kaukázusi magyarság történetét.

Attila korának történetírója, Priskos, a 463. esztendővel kapcsolatban egy népmozgalomról tudósít bennünket, amely az Attila halálát követő években Nyugat-Szibéria és a Fekete-tenger között zajlott le. A mondott időben, Priskos szerint a saragurok, az ogurok és az onogurok népe a belsőázsiai avarok elől menekülő szabírok nyomására elhagyta régi, nyugatszibériai hazáját, és a Fekete-tenger közelébe menekült. Minden valószínűség szerint a magyarság szintén ennek a népmozgalomnak következtében hagyta el nyugatszibériai őshazáját s költözött le az onogurok kötelékében a Kaukázus vidékére. A három nép közül legelől a saragurok haladhattak. Ők ütköznek meg a Fekete-tenger északipart vidékén tanyázó agacsi-ri-ekkel, s hogy ők az első nyugati török nép, mely a bizánciakkal szorosabb kapcsolatba kerül. A saragurok ugyanis az agacsi-ri-ek legyőzése után szövetséget ajánló követeket küldtek a bizánci udvarba, ahol a szövetséget meg is kötötték velük. A szövetségnek megfelelően 466-ban a saragurok már a perzsák ellen harcolnak, és a Kaukázustól délre eső Georgiát és Arméniát pusztítják. A másik két nép a levándorlaskor Kaukázia keletibb részén helyezkedhetett el. Legalább is abból, hogy Priskos másutt sem az ogurokat, sem az onogurokat nem említi, arra következtethetünk, hogy ők a perzsa harcokban részt nem vettek, s a bizánci határoktól, különösen az első időkben, messzebb lakhattak. Erre mutatnak különben a későbbi adatok is. Menandros pl. az ogurokat a VI. sz. közepén a Volga alsó folyása mellett említi. Az onogurok azonban nem sokáig maradhattak Kaukázia keleti részsein, s még az V. sz. végén, vagy a VI. sz. elején a nyugati, a kimeriai Bosporushoz közel eső részekre költöztek. Ettől az időtől kezdve, noha a saragurokról Zakharias Rhetor egy szintelen adatától eltekintve egyáltalában nem, az ogurokról pedig csak igen gyéren beszélnek a források, igen gyakran emlegetik az onogurokat. A magyar név személynév alakjában ugyancsak itt tűnik fel a VI. század

elején, amiből arra következtethetünk, hogy a magyarsággal összekapcsolott onoguroknak is itt kellett lenniük.

A 463 táján Kaukázusba vándorolt nyugati török népek nem sokaig voltak függetlenek, rövidesen a Pontus vidékére visszavonuló hunok politikai fennhatósága alá kerültek. A hunok Attila és legidősebb fia, Ilek halála után Dengizikh és Irnek vezetésével kivonultak Közép-Európából, s a pontusvidéki népelemeket megszervezve, a Fekete-tenger északi partjain új birodalmat alapítottak, mely hol *hun*, hol *bolgár* (*bulgar*) néven szerepel a forrásokban. Mivel ez a birodalom hun vezetés alatt jött létre, ezért a birodalomnak török szokás szerint *hun* a neve, minthogy pedig népe többféle elemből tevődött össze, a *hun* névvel egyidőben viselte a török népnévadási szokásoknak megfelelő *bolgár* (= keverék) nevet is. A *bolgár* név aztán később általánosabbá vált, a *hun* név pedig lassanként háttérbe szorult. E birodalom bolgár neve tehát a keleti török nyelvet beszélő hunok (v. ö. Dengizikh) és a nyugati török nyelvet beszélő ogurok egy egységbe való összefogásának köszönheti eredetét. Ennek megfelelően, amennyiben bolgár névről beszélünk, ezen a keleti és nyugati török nyelvű bolgárságot együtt kell érteni. Az egység megteremtője valószínűleg Attila legkisebb fia, Irnek volt, aki Dengizikh halála után átvette a hunok vezetését, s aki a dunai bolgárok fejedelmilajstromának élén szerepel. A bolgárok neve különben először 482-ben fordul elő a forrásokban, amikor is Zenon császár segítségül hívta őket a keleti gótok ellen Szirmium alá. 499-től kezdve a bizánci határokon emlegetik őket, majd később még gyakrabban fordul elő a nevük. A *bolgár* név gyakori előfordulása mellett csak az a kár, hogy a legtöbbször nem tudjuk, hogy e név alatt a bolgár birodalom melyik népelemét kell értenünk.

Ebbe a bolgár birodalomba tartoztak különben a többi ogur néppel együtt az onogurok és az onogurok kötelékében élő magyarok is. Hogy az onogur törökség, mely ekkor már a Meotisztól keletre a Don és Kubán

között él, beletartozott a hun-bolgár birodalomba, azt elsősorban az bizonyítja, hogy a *bolgár* név, mely pedig feltétlenül hun kapcsolatra utal, a Meotisztól keletre, épp a Kubán vidékén is megtalálható. Különb en sem valószínű, hogy az onogur törökség az ogur népek különálló ága lett volna, s kívül esett volna a hun-bolgár birodalom területén. Az a tény, hogy az onogur eredetű dunai bolgárok fejedelmi lajstromában Irnek, Attila fia ott szerepel, szintén arra mutat, hogy az onogur nép és onogur kapcsolatai folytán a magyarság a hun-bolgár birodalom tagja volt. A kaukázusvidéki magyar-hun (és ezzel onogur-hun) kapcsolatot igazolja a magyar hagyomány *Belár* neve is, mely a *bulgar* szónak egy későbbi alakja. Kézai krónikájának tudósítása, amely szerint Belár fiainak feleségeit a Hunor és Magyar testvérpár elrabolta és nőül vette, csak mint a hun-bolgárok és (onogur-)magyarok ősi kapcsolatának emléke magyarázható. A magyarok és hunok közös származásának hite szintén a hun-bolgárok és (onogur-) magyarok között fennálló kapcsolatra mutat, és valószínűleg egy olyan korszak emléke, amelyben a magyarok politikai szövetségben éltek egy magát hunnak is nevező néppel, s melynek vezető rétegében élénken élt a hunoktól való származás tudata. Ez a megállapítás, tekintve, hogy a hun nevet több török nép is viselte (pl. a szabír), több török népre is vonatkozhat. Sőt több török nép vezető rétege vagy dinasztíája is lehetett hun eredetű. Mégis, ha az onogur-bolgárok fejedelmi lajstromában előforduló Irnik névre gondolunk, nem zárkozhatunk el az elől a feltevés elől, hogy a magyarok és hunok közös származásának hagyománya hun—bolgár és onogur—magyar kapcsolatoknak köszönheti eredetét.

Az imént mondottak után nem csodálkozhatunk, hogy a magyarok az első több-kevesebb valószínűséggel csak rájuk vonatkoztatható esemény leírásánál *hun* néven jelennek meg a forrásokban. Ez a magyar őstörténeti szempontból oly fontos esemény Justinianus császár feketetengermelléki térítéseivel kapcsolatos.

Két bizánci történetíró, Malalas és Theophanes tudósítása szerint Justinianos császár uralkodásának első évében (527—528) a kimmeriai Boszporus közelében tanyázó hunok Gordas nevezetű fejedelme Bizáncban megkeresztelkedett. Maga a császár tartotta a keresztvíz alá. Gordas pedig, miután megkapta a szokásos ajándékokat, visszatért hazájába. Hazájában, a kimmeriai Boszporus környékén a bizánciak számítása szerint az lett volna a feladata, hogy, amint az a császár keresztfiához és szövetségeseéhez illik, hathatósan képviselje a bizánci érdekeket. Gordas azonban honfitársainál a kelletténél jobban erőltette a térítést, s mi több, összetörette, beolvasztatta és bizánci pénzre cserélte be hunjainak arany és ezüst bálványait. A papok — forrásaink szerint — felbőszülve eljárásán, összeesküdtek Mugeris-szel, a fejedelem testvérével, majd megölték Gordast, s helyette Mugerist tették meg fejedelmükké.

A fenti esemény magyar szempontból főleg a benne előforduló két név miatt érdemel figyelmet. E két név közül ugyanis az egyik Mogyeri-nek hangzott, s azonos a magyar népnévvel, melyet a IX. századi arab források is hasonló alakban jeleznek. A másik név valószínűleg szintén magyar eredetű; Ogurda-nak kell olvasni, s nem egyéb, mint az ogur népnév magyar kicsinyítőképzővel ellátott alakja. Mindkét személynév egyébként népnévi eredetű, ami nem feltűnő, mivel a népnévből lett személynévek a törökös műveltségű népeknél igen gyakoriak, különösen a fejedelmi családokban. Ogurda és Mogyeri ezek szerint az onogurok kötelékében élő s a hun-bolgár uralom folytán magát *hun* néven is nevező magyarságon, vagy esetleg egy a magyarsággal valamilyen kapcsolatban levő törzsszövetségen uralkodott.

A magyarokat is magukba foglaló onogurokról ebből az időből forrásaink csak annyit tudnak, hogy Nyugat-Kaukázsiában levő hazájukból be-betörnek a délre eső területekre, hogy egy városuk is van, hogy több törzsre oszlanak, s hogy legközelebbi szomszédaik — Menandros és

Theophylaktos Simokattes szerint — az alánok és a szabírok. A bizánci forrásoknak különösen e két utóbbi adata rendkívül becses, tekintve, hogy azokat más oldalról is alá tudjuk támasztani. Kétségtelen ugyanis, hogy a magyarság története folyamán az alánokkal is, a szabírokkal is érintkezésbe került.

Az alán—magyar kapcsolatokra történeti tudósításunk nincsen, s idejét és időtartamát sem ismerjük, mégis vannak valamelyes nyomok és biztos nyelvi adatok, melyek e kapcsolatokat kétségtelenné teszik. «Valamelyes nyom»-ként a magyar hagyományra utalunk, mely szerint Hunor és Magyar Dúla alán fejedelem két leányát elragadta és nőül vette. E hagyománynak kétségtelenül történeti magja van, s értékét igen emeli, hogy a Dúla név az alánok utódainál, a mai oszétéknél is ismeretes. Egyébként, hogy az alán—magyar kapcsolatok mikor kezdődtek, s hogy lényegében miből állottak, arról vajmi keveset tudunk. A magyar nyelv alán jövevényeinek átvételét 750 tájára teszi a nyelvtudomány, nem lehetetlen azonban, hogy az alán—magyar kapcsolatok jóval előbb, esetleg már a VI. század elején megkezdődtek.

A másik szomszédos nép, mellyel a magyarság ebben az időben (a VI. sz. első felében) kapcsolatba kerül: a szabír. Ez a török nép volt az, amelyik az avar támadás következtében megindította a 463. évi népvándorlást, amelynek eredményképpen a többi ogur néppel együtt a magyarok Kaukáziába kerültek. A szabírok az ogurok elvándorlása után Nyugat-Szibériában birodalmat alapítottak; tőlük kapta különben Szibéria a mai nevét. A nyugatszibériai szabíroknak egy része nemsokára, még 515 előtt tovább költözött, levonult Kaukáziába, s ott 558-ig játszott nagy szerepet. A kaukázusi szabírok eleinte a Volga felé eső részekben laktak, később pedig nyugaton, a Kubán vidékén. Itteni történetükről keveset tudunk. Harcias, fejlett hadi kultúrájú nép voltak, jól értettek hadi szerszámok készítéséhez is. Nevük, mely a török nyelvekben 'eltévedő, bolyongó'-t jelent, még a belső-

ázsiai hazából való kivándorlásnak valamilyen politikai eseményére vonatkozik, s a szabírok török volta mellett tanuskodik. A szabír nyelvmaradványok (egy-két név) szintén törökségüket igazolják, bár keleti vagy nyugati török mivoltukat ezek alapján nem lehet eldönteni. Mégis, ha arra gondolunk, hogy a szabírok a törökség keleti területéről valók, valószínűnek kell tartanunk, hogy a török nyelvek keleti csoportjába tartoztak. Nagy politikai szerepüknek az avaroktól elszenvedett 558. évi vereség vetett véget. Ezentúl már csak ritkán hallunk róluk (572—578-as évek között), régi hatalmukról szó sincs többé, s valószínű, hogy a későbbi adatok csak szabír töredékekre vonatkoznak. A széttöredezés az 558. évi vereség után következhetett be. A szabír törzsnév ugyanis az ogur népeknél többször is előfordul, ez pedig csak úgy lehetséges, ha feltesszük, hogy egyes törzsek csatlakoztak az ogurokhoz. Egy másik irányba szakadt töredékről Menandros tudósít bennünket, aki azt mondja, hogy a bizánciak 576-ban szabírokat telepítettek le a Kur folyó vidékén.

Ami mármost a szabír—magyar kapcsolatokat illeti, azokról csak annyit tudunk, hogy kétségtelenek. Kétségtelenek, mert a magyarság azon a Don és Kubán közti területen lakott, ahol a szabírokat jelzi Prokopios. Még ennél is súlyosabban esik latba, hogy a magyarok Konstantinos tudósítása szerint viselték a *szavard* nevet. A magyaroknak ez a neve a szabír (szavir) népnévnek magyar kicsinyítő képzővel ellátott alakja, és a török népnévadási törvényeknek megfelelően azt jelenti, hogy a magyarság történelme folyamán, valószínűleg az 558. év előtt, esetleg az onogurokkal egyetemben szabír politikai vezetés alá került.

A VI. század közepe táján különben más vonatkozásban is jelentős események zajlanak le Kaukázia területén. A török népvándorlás újabb hullámaként megjelennek az avarok. Az avarokat ugyanis 552-ben régi alattvalóik, a türkök megverik. Az avarok egy része erre a volgamenti ogu-

rokhoz menekül, összekeveredik velük, aztán új alakulat formájában, de változatlanul avar név alatt, Kaukázia politikai erőviszonyait teljesen felforgatja, majd Közép-Európába vonul.

Kaukáziában az avar átvonulás főleg két szempontból idézett elő nagy változást. Először is megszűntette a szabír uralmat, másodszer jelentős mennyiségű ogur, ill. bolgár elemet sodort magával Közép-Európa felé. Ez utóbbiak közé tartozott a szűkebb értelemben vett ogur nép, melyet Nyugat-Szibériából való levándorlása óta a Volga mellett jeleztek a források. Theophylaktos Simokattes és Menandros tudósításai szerint valószínűleg ez az ogur nép szolgáltatta a belsőázsiai események folytán legyöngült avarok feltöltéséhez a legnagyobb kontingen-eket. A másik két bolgár nép, amelyből szintén nagy részeket ragadtak magukkal az avarok, az uturgurok és a kutrigurok. Az uturgurok és kutrigurok eredete tulajdonképpen nincs tisztázva, legalább is nem látjuk világosan, hogy hogyan viszonylanak a többi ogur népekhez. Minthogy a 463. évi levándorlással kapcsolatban nevük nem fordul elő, talán arra következtethetünk, hogy csak Kaukáziában szakadtak ki valamelyik rokon népből. Esetleg a saragurokból, akikről a 463. évi események óta Zakharias Rhetornak V. századba helyezhető tudósításán kívül nincsen semmi adatunk.

A középeurópai avarok tehát meglehetősen telítve voltak bolgár elemekkel.

Nyelvtudományi alapon ez a kettősség egyelőre nem igazolható. Az avar nyelvemlékek közt ugyanis nyugati török jellegű emlékek is kellene lennie, márpedig az európai avar nyelvemlékek (megint csak egy-két név) keleti törökök. Szépen igazolja azonban a középeurópai avar nép kettős rétegződését a régészet. A magyarországi avarok régészeti hagyatékában két élesen elkülönülő réteg állapítható meg. Ezek közül az egyik a belsőázsiai avarságé, míg a másik, amely bennünket kaukázusi szempontjaink miatt főleg érdekel, bizánci motívumokat mutat, s

minden valószínűség szerint a bizánci keresztény hatásoknak kitett pontusi bolgár népeknek az emlékei.

Az avar—onogur kapcsolatokról, tekintve, hogy az onogurok (és magyarok) délre estek az avarok keletnyugati vándorútjától, kevesebbet tudunk. Theophylaktos Simokattes megemlíti, hogy az avaroknak Kaukáziában való megjelenése nagy félelemmel töltötte el az onogurokat. Menandros pedig arról értesít bennünket, hogy 558-ban az avarok harcba szálltak az onogurokkal és a szabírokkal. Az avar támadás azonban, úgy látszik, az onogurokra nem járt súlyosabb következményekkel, mivel pár év múlva már az avarok kaukázusi örökét átvevő türkök társaságában látjuk őket viszont.

A türkök a belsőázsiai zsu-an-zsuan, vagyis ázsiai avar birodalom megdöntésével kerültek uralomra a VI. században, s talán a leghatalmasabb török népek közé tartoztak. Roppant birodalmuk Mandzsúriától Bizánc krími birtokaiig húzódott, és megalakulásától kezdve két részből állott. Az egyik résznek, az északi vagy keleti-türk birodalomnak a Bajkál-tótól délnyugatra, a másik résznek, a nyugati-türk birodalomnak a Balkas-tótól délre volt a középpontja. A kettős birodalom a VI. század második felében élte fénykorát. Az egyre növekvő kínai nyomásnak azonban nem sokáig tudott ellenállni: 630-ban a keleti, 659-ben pedig a nyugati rész kínai fennhatóság alá került. A VII. század végén ugyan sikerült újabb fél évszázadra visszaszerezni függetlenségüket, azonban hatalmuk Kaukáziára ekkor már nem terjedt ki, s így az ottani eseményekben, azok irányításában nem vettek részt.

Kaukáziában a türkök az avarokat üldözve az 560—570-es évek táján jelentek meg. Menandros szerint 569-ben a Volga alsó folyásától nyugatra lakó onogurok már a fennhatóságuk alá tartoztak. Ugyancsak Menandros szerint 576-ban a nyugati-türkök fejedelme azzal végzi a bizánci követséghez intézett beszédét, hogy óvakodjanak szembeszállni a türkökkel, mert különben úgy járnak, mint az alánok és az onogurok, akik most uralmuk alatt

szolgásonban tengődnek. Az onogurok, velük a magyarok és az alánok, tehát 576 előtt türk fennhatóság alá kerültek, 576-ban pedig már a krimi Boszporus városa is a türkök hatalma alá tartozik. Hogy a magyarok s az onogurok türk fennhatóság alatt éltek egy ideig, azt nemcsak a fenti adatok igazolják, hanem egyéb tények is valószínűvé teszik. Így elsősorban a magyarok *türk* neve. A magyarok *türk* néven szerepelnek a X—XI. századi mohamedán írónál, mint Ibn Rusztánál, Gardízínél, al Bakrínál, a bizánci Konstantinosnál és az örmény Khorenei Mózesnél, azaz három egymástól teljesen független forráscsoportban. Ismerve a török népnév terjeszkedésének törvényét, feltételezhetjük, hogy a *türk* név a magyarokhoz a türk hódítás útján jutott el és a türk hódítás emléke.

A magyarok türk néven kívül vannak más nyomok is, amelyek türk—magyar kapcsolatokra utalnak. Ilyen többek között a magyar rovásírás, mely a türk írás családjába tartozik, s mellyel a magyarság valószínűleg Kaukáziában ismerkedett meg. Ilyen nyom lenne még, a magyar törzsek ránk maradt sorrendjéből ítélve, a magyarsághoz legelőször csatlakozott Kürt törzs is. Ez a törzsnév ugyanis előfordul egy jéniszejvidéki rovásírásos felirásban egy ottani török nép nevéként. Mivel a magyar rovásírás a jéniszejvidéki és nyugati-türk rovásírásokkal mutat fel szorosabb kapcsolatokat, feltehető, hogy a magyar Kürt törzs és a hasonló nevű jéniszejvidéki török nép közt etnikai kapcsolat állott fenn. Ezen kapcsolat kialakulásához pedig ugyancsak a kaukázusi türk uralom adta meg a lehetőségeket.

A kaukázusi türk fennhatóságot Kobrat, az onogurok fejedelme döntötte meg. Akcióját jelentős mértékben támogatta Herakleios bizánci császár is (610—641), akinek talán főrésze volt abban, hogy a bolgár népeknek a türk uralom alól való felszabadítása sikerült.

Herakleios császár uralkodása alatt — 626-ban — az avarok bolgár alattvalóikkal együtt már Bizáncot is ostrom alá veszik. A kaukázusi és Fekete-tenger vidéki

bolgárok viszont az elsodort bolgár törzseket akarják az avar uralom alól felszabadítani. Kelet felől a türkök veszélyeztetik Bizáncnak a VI. század utolsó éveiben visszahódított krími birtokait, a feketetengermelléki bolgár népeknek ugyanakkor a türk fenntartás ellen kell küzdeniök. Mindezt figyelembe véve, valószínűnek kell tartanunk, hogy a két nép egymásrautaltsága folytán alakult ki Herakleios és Kobrat között a szövetséges viszony, amelynek eredményeképpen aztán Kobrat felszabadította a bolgárság nagy részét, és megalapította a Kaukázus nyugati oldalán Onogur-Bulgáriát, mely később a Fekete-tenger északi partvidékére is kiterjeszkedett.

Hogy a Kobrat uralta Bulgáriában az onogurok voltak a vezető elemek, azt Nikephoros tudósítása is megerősíti. Nikephoros szerint ugyanis Kobrat az «onogundurok ura» (az «onogundur» név az «onogur» névnek *dur* képzés származéka), birodalmának a magja pedig pontosan az onogurok lakóhelyére esik.

Prokopios és Nikephoros szerint Kobrat később kiterjeszti uralmát a Dontól nyugatra lakó maradék kutrigurokra is, azonban a Közép-Európában élő bolgár népeket, bár a bizánci—onogur szövetkezés egyik célja éppen ez volt, uralma alá vonni nem sikerült. Itt az események egyes bolgár törzsek fellázadásánál, ill. az avar birodalomból való kiválásánál nem fejlődtek tovább. Magáról Onogur-Bulgáriáról a továbbiakban csak annyit tudunk, hogy az erős bizánci kapcsolatok következményeképpen valahol Kaukázia nyugati részén felállítottak egy onogur püspökséget, melyet forrásaink még a VIII. században is emlegetnek.

Kobrat birodalma egyébként nem bizonyult tartós-nak, valószínűleg rögtön halála után szétszakadt, még pedig kazár nyomásra, s a benne élő bolgár népek, ezúttal először történetükben, oly messze kerültek egymástól, hogy ettől kezdve a szabír, avar, türk hódítások közben Kaukázia területén mindig elő meg előbukkanó bolgár egység teljes megszüntével kell számolnunk. A bolgár népek kazár

nyomásra történt szétvándorlása azért is igen jelentős, mert azáltal a Kaukáziában élő s az avarok által már egyszer meggyengített nyugati török elem tovább gyengül, bár, ezt nem győzzük eléggé hangsúlyozni, nem tűnik el teljesen.

Mint mondtuk, Kobrat onogur-bolgár birodalma kazár nyomásra szakadt szét; erről több forrás is megemlékezik.

Theophanes és Nikephoros a 679. évre teszik a dunai bolgároknak mai hazájukban való megjelenését, és azt mondják, hogy Kobrat birodalma halála után fiai közt szétosztva több részre szakadt. Azt is megemlíti, hogy a harmadik fiú, Eszperükh, népével együtt otthagyta a Kubán folyó vidékén lévő «Nagy-Bulgáriá»-t, s a Duna mellett keresett magának új hazát. Az ősi földön csak a legidősebb fiú, Baján maradt, ő azonban a birodalom szétbomlása után nem tudott a kazároknak ellentállni, s rövidesen adófizetőjük lett. Sokkal határozottabban a kazároknak jelöli meg Kobrat birodalmának megsemmisítőit Khorenei Mózes igen becses örmény forrása. Szerinte Eszperükh (Aszpar-hruk) a kazárok elől menekült a Duna vidékére. A dunai bolgárokat különben Agathon (VII—VIII. század), Konstantinos és mások is onogur, illetve onogundur néven emlegetik, többek közt ez is bizonyítja, hogy a dunai bolgárok — legalább is uralkodó rétegeik — az onogurokból valók.

A bolgárok egy másik része kazár nyomásra észak felé menekült, és megalapította a tatárjárásig virágzó s helyét később a kazáni tatár kánságnak átadó volgai bolgár birodalmat. A volgai bolgárok észak felé való menekülése mögött szintén a kazárok állnak. Erről ugyancsak Khorenei Mózes értesít bennünket, aki azt mondja, hogy a barszula nép (egy volgai bolgár törzs) a kazárok elől a Volga egyik szigetére menekült. Ezt a szigetet, amelynél nem is annyira szigetre, hanem inkább folyókkal többé-kevésbé körülvett területre kell gondolnunk, valahol a Volga—Káma egyesülésénél keresik a kutatók, ott, ahol a X. századtól

kezdve a mohamedán források is jelzik a volgai bolgárokat.

Kétségtelen, hogy a volgai bolgárok délről kerültek a Volga mellé, s hogy a kaukázusiakkal függnek össze, nem pedig — mint egyesek állítják — a nyugatszibériai ősi hazában maradt ogur népeknek az utódai. Nem beszélve Khorenei Mózes imént említett adatáról, az észak felé való költözésére mutat több név, amely mindkét területen egyformán előfordul. Ilyen nevek: 1. a *bolgár*, mely rendkívül fontos, mert csak a Fekete-tenger vidékén tudunk hun—ogur együttélésről, a Volga—Káma területén pedig nem; 2. *Szovar* fejedelemség Kaukáziában és *Szovar* város a volgai bolgároknál (mindkét név csatlakozott szabír töredékekre mutat); 3. *barszil* nevű bolgár törzs Kaukáziában és *barszula* volgai bolgár törzs. Különbözik, hogy a volgai bolgárok nem az őshazában maradt oguroknak az utódai, arra egyéb bizonyítékaink is vannak. Így a VI. század első felében író Jordanes Hermanerik IV. századi birodalmának leírásában nem beszél a volgai bolgárokról, viszont a sokkal kisebb jelentőségű s ugyanezen a területen élő merensekről és mordvinokról említést tesz. Ez arra mutat, hogy bolgár-féle népek e területen akkor még nem laktak. A régészet tanúsága szerint a bolgárok szintén a VII. század elején foglalták el a Volgakanyar vidékét, ami a források alapján a VII. század közepére tehető északra vándorlással nagyjából meg-egyezik.

Valószínűleg a kazárok elől északra menekülő volgai bolgárok vitték magukkal azokat a magyar részeket is, amelyekről később baskird néven beszélnek a mohamedán források, s akiknek utódaival sok évszázad múlva Julianus találkozott. Kétségtelen ugyanis, hogy ezek a részek is Kaukáziából kerültek északra, s nem valami őshazai maradványok. Bizonyítja ezt ezeknek a magyaroknak a volgai bolgárokkal való szoros kapcsolata, továbbá az, hogy a források sokszor türknek nevezik őket, ami pedig szintén kaukázusi eredetre, illetőleg ottani türk hódításra

utal. Az sem valószínű, hogy a honfoglaláskori magyarságban egy őshazai maradvánnyal való rokonság tudata oly erőteljesen megőrződött volna, mint ahogy az forrásokból megállapítható. Különben is egy majdnem 800 éve különálló, régi török jövevényszavaink legnagyobb részét nélkülöző őshazai magyarság nyelvét Julianus nem tudta volna megérteni.

A kazár támadás azonban nem mozdított ki minden bolgár népet a kaukázusi hazából. Egy részük — főleg az onogurokra vannak adataink — és a magyarság zöme a kazár támadás után is Kaukázia területén maradt, és ott kazár fennhatóság alá került. Világosan igazolják ezt ugyanazok a források, amelyek a bolgár törzsek szétvándorlását is elmondják. Ezek szerint ugyanis Kobrat legidősebb fia, Baján az ősi földön maradt, s a kazárok adófizetője lett. Bár e forrásokban arról nincs szó, hogy Baján népének mi a neve, az előzmények alapján mégis az onogurokra kell gondolnunk, de azért is, mert a kaukázusi onogurokról ezután is vannak adataink. A ravennai Anonymus 700 táján a Meotisz keleti partján említi a halban gazdag «patria Onogoriá»-t, a 733—746 tájáról keletkezett püspökségi jegyzék pedig a Kubán vidékén ismer onogur és hun püspökségeket. Különösen ez utóbbi adat igen fontos, mert a püspökségi jegyzékeket időről-időre a változó körülményekhez idomítva kiigazították. Ha tehát a VIII. század első felében egy onogur püspökségről olvasunk, akkor az a valóságban is fennállott abban az időben, s nem valami régebbi egyházi beosztás emléke. Azaz nyugodtan feltehetjük, hogy miután az onogurok egy része a dunai Onogur-Bulgáriába vonult, más részük Baján vezetésével a magyarokkal együtt Kaukáziában maradt.

Következtetéseinkben még tovább mehetünk. Az onogur—magyar kapcsolatokat eddig az időpontig általában úgy foghatjuk fel, hogy a magyarság az onogur törzsszövetségben belül élt, és hogy az *onogur* név főleg törököket jelentett. Figyelembe véve azonban az onogurságnak

és általában a bolgár népeknek Kaukáziából történt elvándorlását, fel kell tennünk, hogy az *onogur* elnevezés alatt egyre jobban csak a magyarságot kell értenünk. Lehetséges, hogy az onogur püspökség adata már csak magyarokra vonatkozik, sőt arra is gondolhatunk, hogy a kaukázusi Bajánt az Árpád-ház egyik legrégebbi, névszerint is ismert őseinek tekintsük. Valószínűvé teszi ezt az is, hogy a magyar *gyula* méltóság neve, melyet a honfoglalás táján, úgy látszik, az Árpád-háziak viselnek, összefügg az Attila fiára, Irnikre visszamenő bolgár fejedelmi család Dulo (Dzsulo) nevével. Már pedig Kobrat, Eszperühk s a bennünket legjobban érdeklő Baján mind ennek a családnak a tagja.

Valószínűleg ebbe az időbe kell helyeznünk a nyugati török jellegű törzseknek a magyarsághoz való csatlakozását is. Itt főleg a legrégebben csatlakozott Kürt után sorrendben következő Gyarmat-ra gondolunk.

A kazár uralom alá került onogurok, illetőleg magyarok sorsáról forrásaink nem sokat mondanak. A magyarság történetének kazár korszakába csak 800 táján hatol némi fény, akkor, amikor a magyarok otthagyják a kazárokat, Kaukáziát, és Levediába költöznek át. A magyarokra vonatkoztatható adatok csekély volta miatt a magyarság kazár korának még vázlatos történetét sem tudjuk összeállítani, helyette bővebben foglalkozunk a kazárok történetével: a kazár történetet és a kazár problémákat ismerve, világosabban láthatjuk a magyarság kazár korának kereteit. Azonkívül a kazár történet ismerete felhívhatja figyelmünket azokra a körülményekre is, amelyek lehetővé tették, hogy a magyarság a kazár birodalomból kiváljon, s elinduljon független útjára.

A kazárok eredete körül sok a probléma. Általában azt tartják, hogy a nyugati-türkök hatalma alá került és az általuk újból megszervezett szabíroknak az utódai. Ez a feltevés főleg Maszúdínak azon a tudósításán alapszik, amely szerint a kazárokat törökül *szabíroknak*—perzsául *khazaroknak* nevezik. A kazár—szabír azonosság,

mellett súlyos érvként felhozzák, hogy a *szabír* név 'útról letérő, eltévedő, bolyongó' jelentése a *kazár* név 'kóborló, futó, menekülő' jelentésével nagyjából azonos, azaz a két nép a neve szerint is ugyanaz. Ezen első pillanatban eléggé tetszetős feltevés ellen azonban súlyos megfontolások is szólnak. Először is a *szabír* név a mohamedán forrásokban Maszúdí kivételével nem fordul elő. A mohamedán források, amennyiben szabírokról beszélnek, *kazár* néven emlegetik őket, azaz ugyanúgy járnak el, mint a mi Anonymusunk, aki — a saját korabeli eseményeket, neveket a multba vetítve — a kabarokat *kun* néven emlegeti. Maszúdí, aki talán csak az arab forrásoknak ezt az elnevezési módját akarja tudákos módon magyaráztatni, amúgy sem elsőrendű forrás. Nem is beszélünk arról, hogy az első arab források és a szabírokra vonatkozó utolsó adatok két évszázadnyira esnek egymástól. A nevek jelentésének egyezése szntén nem sokat jelent. A *szabír* név egy belső-ázsiai és 463 előtt lezajlott esemény folytán lett a *szabír* nép neve. A *kazár* név viszont közelebbi események emléke, s valószínűleg a kazároknak a nyugati-türk birodalomból való kiválására, illetőleg a nyugati-türk birodalom nyugati szélein félig-meddig szabad néprészsként való megalakulására vonatkozik. De a *szabír*—*kazár* azonosítás ellen szól az is, hogy a *szabírok* a Kubán vidékén laknak, ott verik szét őket az avarok, a *kazárok* pedig a forrásokban a Volga—Kaspi-tó melletti vidéken tűnnek fel. Mindezeket figyelembe véve azt hisszük, hogy a *kazárok* nem a *szabíroktól*, hanem a nyugati-türk birodalom valamely legnyugatibb török népéből származnak.

A *kazárokról* a kaukázusi türk hódítások elején hallunk először. I. Khosrau Anórsarván idejében (531—578) a perzsák ellen harcolnak, 586-ban ismeretes a nevük már Bizáncban is. Történetüknek ebben az első periódusában még a türk birodalomhoz tartoznak. Nyilván ez a magyarázata annak, hogy a bizánci, arab, szír, kínai források sokáig *türknek* és *türk-kazároknak* nevezik őket.

A VII. század első negyedének végén a Kaspi-tó

északi, északnyugati oldalán az addiginál nagyobb szerepet kezdenek játszani, nyilván azért, mert a nyugati-türk birodalom gyengülésével, mint a birodalom legszélén lakó nép, nagyobb politikai önállóságra tudtak szert tenni. 626-ban Herakleios császár szövetségeseiként vesznek részt a perzsa hadjáratokban. Ekkoriban, úgy látszik, Kaukázia keleti fele már teljesen az övék, s ily módon a VII. század második negyedében Kobrat onogur-bolgár birodalmának keleti szomszédai. Nagyhatalommá azonban csak a nyugati-türk birodalom bukása után lesznek, átveve, illetőleg visszafoglalva annak egész kaukázusi örökét. A század közepe táján megsemmisítik az onogur-bolgár birodalmat, később, de még 698 előtt, Kaukázia nyugati végein, a kimmeriai Bosporusban is a kazár helytartók az urak.

A kazárok azonban nem állanak meg a kimmeriai Bosporusnál, a VIII. században még tovább terjeszkednek. IX. században Kiev, a X. században a Dnyeper—Oka közti szláv terület hozzájuk tartozik, kazár fennhatóság alatt élnek a mordvinok és bizonyos fokig a volgai bolgárok is. Érdekes fényt vet a kazárok befolyására, tekintélyére, hogy a novgorodi, még skandinávul beszélő orosz fejedelem a kagán címet viseli, akárcsak a kazár uralkodó. E nagy kazár birodalom magja azonban nemcsak a VII—VIII., hanem a későbbi századokban is Kaukáziában, pontosabban annak keleti részében maradt. Csak itt ismerünk kazár városokat, s a főváros is a Volga alsó folyásánál, annak két partján, a mai Asztrakhán tájékán feküdt.

A kazárok külpolitikája nagyjából a nyugati-türkök által megkezdett irányban haladt. A perzsákkal szünet nélkül ellenséges viszonyban állottak. A kazárokról szóló első adataink a VI. sz. közepe tájáról éppen a kazár—perzsa harcokhoz kapcsolódnak, s 620-ban is, mint Herakleios császár szövetségeseit, megint csak a perzsák ellen látjuk őket vizont. A szaszanida birodalomnak a VII. sz. közepén következett összeomlása után a perzsák szerepét az arabok vették át, s a kazár—perzsa ellenséges-

kedés kazár—arab ellenségeskedéssé módosult. Arab részről a kazárokkal vívott harcok inkább defenzív jellegűek. Nem így a kazároknál. A fiatal kazár birodalom a VII. sz. második felében és a VIII. században élte a portyázások korát. A mohamedán források sűrű egymásutánban számolnak be az arab birodalom ellen intézett kazár betörésekről. A legkeményebb harcokat a VIII. sz. első felében vívták. A mohamedánok sokszor vereséget szenvedtek, és a kazárok néha az arab birodalom szívéig, Irakig jutottak el. 738 táján azonban Hisám kalifa öccse megveri a kazárokat, s hadseregével mélyen a birodalmukba nyomul. Lassanként mégis elül a nagy harci zaj. 799-ben még egy nagy kazár betörésről hallunk, ekkor az arab forrás szerint a kazárok több mint százezer foglyot hurcoltak rabságba. Ez a betörés azonban az utolsó volt legalább is ilyen harcokról az arab történetírók többé nem tesznek említést.

Sokkal barátságosabbak voltak a kazárok és a bizánciak közötti kapcsolatok. Ezek, mint láttuk, még a VII. sz. első felében, Herakleios császár idejében indultak meg, s évszázadokon át változatlanul tartottak. A VIII. században rokoni szálak szövődnek a két uralkodó család között, a IX. sz. első felében pedig Theophilos császár segítségével építetik fel a kazárok Sarkel várát a mai Rosztov tájékán.

Megint más természetű volt a kazároknak a déloroszországi népekhez való viszonya. A kazár birodalom virágkorában e népek mind adófizetői voltak a kazároknak. A skandináv oroszok IX. századi megjelenésével azonban a déloroszországi népek sorjában orosz fennhatóság alá kerültek, az orosz portyázások pedig egyre jobban közeledtek a kazár birodalom szíve felé. A kazároknál ebben az időben amúgy is mélyreható változások történtek. Még a VIII—IX. sz. derekán elhagyták a régi nomádpásztorok életformát, s letelepedett életmódra tértek át. Az ősi életforma átalakulását nagyban elősegítette a Kaukázsiában maradt, mindig letelepedett, földművelés-

sel és kereskedelemmel foglalkozó bolgárság is, az a bolgárság, amely nemcsak a kazár birodalomnak, hanem a kazár népnek is egy részét képezte. Elősegítette az életformák átalakulását az is, hogy a kazár birodalom két igen fontos útvonal keresztezésében feküdt, és így a kazárok igen korán megismerték a letelepedett életforma kényelmét, meg a kereskedelemmel járó nagy előnyöket. Az életformában történt változásnak tulajdoníthatjuk az arab—kazár harcokban 800 táján beállott csendet, valószínűleg ezzel magyarázható a keresztény, mohamedán, zsidó vallásoknak a VIII—IX. sz. folyamán Kazáriában való megjelenése és fokozottabb propagandája is. A IX—X. századi mohamedán források csak földműves, halászó, kereskedő kazárokról tudnak, pásztorkodó kazárokról már seholsem tesznek említést. A régi, harcias hagyományok eltűnésével a kazárok hadi vállalkozásaikban egyre inkább zsoldosokra és segédnépekre támaszkodnak. Zsoldosaik főleg a mohamedán khvárezmiekből toborzódtak, s Tabarí szerint már a 764. évi, arabok elleni kazár betörésnek is khvárezmi ember volt a feje. Persze ez a rendszer egyre több bajnak lett a kútforrása. A khvárezmieket kikötötték, mint Maszúdí mondja, hogy hittársaik ellen nem harcolnak, hogy a vezír közülük való legyen. A segédnépek szintén önállóbbak lettek, s megindultak az elszakadási mozgalmak. A magyarság is valószínűleg ekkor kap új erőre. Csak a központi kazár hatalom gyengülése következtében állhatott elő az a helyzet, hogy a magyarság a VIII. sz. végén, vagy a IX. sz. elején saját neve alatt megszervezkedhetett, s hogy szállásait Kaukáziából Levediába tehetette át. A magyarok kiválásával a később a besenyők támadásával amúgyis meggyengített kazár birodalom egyre kevésbé tud ellentállni az oroszoknak, akik 913-ban, 943—944-ben már Kaukáziát támadják, 965-ben pedig a kazár fővárosban, Itilben is urak. A kazár birodalom tulajdon képpen ezzel a 965. évi eseménnyel veszti el nagyhatalmi állását. A 965. évi orosz hadjárat vezére, Szvjatoszláva kazárok segítségére küldött khvárezmi

csapatok nyomására kiüríti ugyan Itilt, a kazár hatalom azonban többé nem tud magára találni. Területének, népeinek az oroszok, és még inkább a volgai bolgárok az örökösei.

A kazárok belső életéről, a kazáriai viszonyokról különben elég jól vagyunk tájékoztatva. Jól ismerjük a kazárok városait, az azokban lebonyolódó nagy kereskedelmet. Tudomásunk van a kazárok vallásairól, írásairól, sőt nyelvükre is vannak gyanításaink. Idevonatkozó ismereteink legjavát a mohamedán irodalomnak köszönhetjük. Ez érthető is, hiszen a 800-as évek után a mohamedánok — főleg kereskedők — gyakran tartózkodtak a kazár fővárosban, és gyakori kazáriai látogatásaiknak az irodalomban is megmarapt a nyoma. A mohamedán irodalomból Ibn Ruszta és Gardízi közös forrását, Balkhí, Ibn Fadlán és Maszúdí munkáit kell megemlítenünk, mint a legfontosabbakat. Az első IX. századi állapotokra vonatkozik, míg az utóbbi három inkább X. századi dolgokat tartalmaz.

A három X. századbeli forrás majdnem egész terjedelmében Kazária fővárosáról, Itilről szól. Itil ezek szerint a Volga két partján épült. A nyugati, nagyobbik település volt az igazi kazár város, a fejedelem székhelye. Itt lakott a földműves és halászó kazárok nagy része. A város keleti részében laktak a mohamedán kereskedők, az oroszok és a szlávok. Itil az adatokból ítélve a világkereskedelem egyik nagy állomása és a kazár földön átmenő kereskedelemnek a szíve lehetett.

Azonban nemcsak Itilben, hanem egész Kazáriában hihetetlen nagy fontosságra tett szert a kereskedelem. Ezt Isztakhrí egy megjegyzése is bizonyítja, amely szerint mindaz, amit Kazáriából külföldre szállítanak (mint pl. prém, viasz stb.), csak keresztül megy az országon, de valójában nem ott állítják elő. Szerinte különben a kazár kincstár főjvedelme a vámokból és a kereskedőkre kivetett tizedekből áll.

A kazár állam szervezetéről a kettős királyság intéz-

ményétől eltekintve nem sokat tudunk. Jobban ismerjük a Kazáriában követett vallásokat. Legrégibb adataink a keresztény egyház kazáriai terjedéséről szólnak; a zsidó és mohamedán vallásra vonatkozóak későbbiek. A már többször említett püspökségi jegyzék szerint a VIII. sz. első felében Itilben egy orthodox püspökség működik. Egy másik 805—815 között keletkezett püspökségi jegyzék pedig a konstantinápolyi pátriárka alá tartozó országok között sorolja fel Kazáriát. A kazárok államvallása azonban a keresztény egyház időrendi elsőse és a régi kazár-bizánci kapcsolatok ellenére sem a keresztény, hanem a zsidó lett. Ez a vallás minden valószínűség szerint csak a IX. században terjedt el, és pedig felülről lefelé. Eleinte csak a fejedelem és környezete zsidó, később a kazárok legnagyobb része is az, sőt Ibn al Fakih, Ibn Fadlán és Maszúdi szerint már mindnyaján azok. A zsidó hit elterjedését valószínűleg nagyban előregítette az, hogy a régi bizánci s főleg a IX. sz. táján egyre nyomasztóbbá váló mohamedán befolyással szemben a kazár hatalmat és önállóságot így lehetett a legjobban fenntartani. Keresztényeken és zsidókon kívül Kazáriában nagy számmal éltek mohamedánok is. Mohamedánok voltak főleg a kereskedők és a Khvárezmből származó zsoldosok. Régebbi arab forrásaink ismernek még bálványimádó, török hiten levő kazárokat is.

A vallásokkal együtt jöttek a különböző írások. A kazárok ismerték a héber, az arab, a görög és türk írást, sőt adatunk van arra is, hogy a kazár zsidók a cirill írást is használták. Annak ellenére, hogy annyi írásuk volt, írott emlék egy sem maradt utánuk. Eppen ezért a kazárok nyelvét sem ismerjük, s a török nyelvcsalád több tagjához való viszonyának megállapításánál a mohamedán tudósításokra és a gyér kazár nyelvmaradványokra vagyunk utalva. A mohamedán források egymással gyakran ellenkező tudósításából arra következtethetünk, hogy a kazár birodalom soknyelvű volt, s a kazárok is több nyelvet beszéltek. A kazár nyelv a források egy része

szerint a türkhöz hasonlított; ez tehát keleti török mi-voltukat bizonyítaná. Egy másik tudósítás úgy tudja, hogy a «bolgárok nyelve olyan, mint a kazároké». Ez az adat, tekintve, hogy a volgai bolgárok keleti és nyugati török nyelven beszéltek, egyaránt vonatkozhatik a kazároknak keleti és nyugati török nyelvűségére. Ibn Fadlának azt a tudósítását, hogy a kazárok nyelve különbözik a türkökétől és perzsákétól, és semmi más népnek a nyelve nem egyezik vele, egyes kutatók a kazárok nyugati törökségére, mások a Kazáriába tartozó magyarság nyelvére vonatkoztatják. A kazár nyelvmaradványok mindenestre arra mutatnak, hogy a kazárok egy része keleti török, más része pedig nyugati török nyelvet beszélt. Keleti török nyelvűek a türk eredetű méltóságnevek; ezek azonban átvételek is lehetnek. Keleti török maga a kazár név és még egy-két szó. Nyugati török nyelvből magyarázhatjuk a kazárok híres nyugati erődjének, Sarkel-nek, 'Fehér-ház'-nak a nevét, ezenkívül Kaukázia keleti részének több földrajzi elnevezését. A magyarokhoz csatlakozott kabar vezérek között a kazár nyelvre vonatkozólag nem adnak határozott útmutatást, bár talán inkább keleti török nyelvűek.

A kazár nyelv kettősségéhez egyébként ugyanaz a probléma fűződik, mint ami már a bolgárok kétnyelvűségével kapcsolatban is felmerült, s mely végeredményben a magyar nyelv legrégibb török jövevényszavainak is egyik legérdekesebb kérdése.

Ha a magyar nyelv legrégibb török jövevényszavait átvizsgáljuk, azt állapíthatjuk meg, hogy van köztük egy csoport, mely hangsajátágaival egy nyugati török típusú nyelvre mutat. Ebben a csoportban *r*-et látunk a keleti török nyelv *z* hangjával szemben (*ökör* ~ *öküz*), *l*-et az *s*-el szemben (*dél* ~ *tüs*) stb. Legrégibb török jövevényszavaink második legnagyobb csoportja azonban olyan szavakból tevődik össze, amelyekben semmiféle jellegzetes hangsajátást nem találunk, amiből az átadó nyelv keleti, vagy nyugati török voltára következtethetnénk. Ilyen semleges szavak: *ács*, *ál*, *alma*, *árok*, *árpa*

stb., hogy a hosszú listából csak a névsor elején állókat említsük. A harmadik csoportba tartozik az az egy-két szó, mely keleti török sajtásokokat mutat fel. Ilyenek *kalauz, özön, tőzeg* stb. Ez utóbbiakat ugyan általában török jövevényszavaink középső rétegébe (XI—XIV. sz.) szokták sorolni, azonban ez az eljárás az idetartozó eseteknek legalább is egy részében nem indokolt.

Legrégibb török jövevényeinknek e hármas tagozódását valószínűleg úgy kell magyaráznunk, hogy bennük a nyugati és a keleti török rész egyformán van képviselve. A nyugati török rész annak a nyugati török—magyar érintkezésnek az eredménye, amely valószínűleg már a magyar őshazában megkezdődött, s megszakítás nélkül tartott egészen az Árpád-korig. A keleti török elemekkel a magyarság Kaukáziába, való bevándorlása óta, helyesebben a keleti török részeket is magába foglaló bolgár egység megalakulása óta számolhatunk. A kettős hatást úgy kell elképzelnünk, hogy előbb a nyugati török rész hatása erősebb és a keleti török részé egészen gyenge, később a nyugati török hatás egyre csökken, míg a keleti török fokozódik. A kaukázusi kor vége felé, Dél-Oroszországban a kettő talán egyforma, sőt az erőviszonyok esetleg a keleti török rész javára billentek át.

Ezt a felfogást a következőkkel lehet alátámasztani. A honfoglaláskori magyarság Konstantinos tudósítása szerint a magyar nyelven kívül a törököt is ismerte, azaz többnyelvű volt. Hogy milyen típusú török nyelvet beszéltek a magyarok, arra vonatkozólag Konstantinos útmutatást nem ad, azonban más adatok alapján valószínű, hogy a magyarok ismertek és beszéltek egy nyugati és egy keleti török típusú nyelvet is. Ezt abból következtethetjük, hogy a honfoglaláskori magyarságból, főleg a fejedelmi családból a magyar eredetű neveken kívül nyugati és keleti török típusú neveket egyaránt ismerünk. Nyugati török típusú név például az erdélyi *Gyulának* és két leányának *Karoldunak* és *Saroltunak* neve, továbbá Géza nevének, eredeti *Gyeuca* alakja. Csak keleti török nyelvből magyarázható meg Árpád harmadik fiának, *Jutocsának* a neve.

Kettős török hatásról tanúskodik a magyar törzsnevek némelyike is. Keleti török eredetű a Kürt törzs neve, a Gyarmaté viszont határozottan nyugati török típusú nyelvre mutat.

Török területről is idevonhatunk még számos adatot. Kaukázia török népei közt a keleti és nyugati török kettősség a magyarság ottartózkodásának egész ideje alatt világosan kitapintható.

Bizonyítékaink a következők. Az ogurok, onogurok és saragurok nevük alapján nyugati törökök voltak. Kaukáziában, ill. a Fekete-tenger északi partjain keleti török hunokkal egy új alakulatban egyesültek, ennek az új alakulatnak *bolgár* lett a neve. A *bolgár* szó, 'keverék (nép)'-et jelent és arra mutat, hogy az e névvel jelzett nép többféle elemből áll. Ha már most a *bolgár* szónak 'keverék(nép)' jelentését elfogadjuk, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy a *bolgár* egy nyugati és egy keleti török nyelvnek a neve egyszerre. Azaz kettősséggel van dolgunk, amely kettősség később sem tűnt el, mint ahogy azt a keleti törökök rovására feltételezik, hanem megmaradt. Megmaradt több okból is. Először is azért, mert a bolgár események után Kaukáziába csak olyan török népek jöttek, amelyek — mint a szabírok, a türkök és eredetileg a kazárok — keleti török típusúak. Az ogurok, saragurok, onogurok után Kaukáziába került török népek közt nyugati török típusú egy sem akadt, tehát a kaukázusi nyugati törökség erejét a keleti törökség rovására kívülről nem növelte semmi sem. Az avarok a keleti török bolgárokkal együtt jelentős mértékben ragadtak magukkal Közép-Európába nyugati török bolgárokat (ogur, kutrigur stb. név alatt) is. Ha tehát Kaukáziában számbeli eltolódás történt a nyugati és keleti törökök között, az csak a nyugati törökség rovására történhetett és nem fordítva. Ebből következik viszont az is, hogy a *bolgár* név alatt nyugati törökök és keleti törökök értendők, nemcsak Irnek idejében, hanem a 650 táján bekövetkezett bolgár szétvándorlaskor és még későbbben is.

A bolgár név alatt tehát változatlanul megmaradtak

a nyugati és keleti törökök. Meg kellett maradniuk már csak azért is, mert a kazár támadásra szétvándorolt bolgárságnak a szétvándorlást követő évszázadokból származó nyelvmélei a kettősséget határozottan igazolják, vagy azt legalább is megengedik. Határozottan igazolják a bolgárok kétnyelvűségét a volgai bolgárok nyelvmélei. A volgai bolgárság fővárosában ugyanis a XIV. századból sírfeliratok maradtak reánk. Ezekben a többnyire arab nyelvű feliratokban nem arab kifejezéseik is vannak, melyeknek egy része keleti török nyelvű, más részük pedig a mai csuvas nyelvvel (egyetlen még élő nyugati török nyelv) mutat közös hangtani és alaktani sajátságokat. Hogy e kettősség nemcsak a XIV. században, hanem már régebben is megvolt, azt a XI. századi Mahmúd al Kásgarí bolgárnyelvi adatai is igazolják, amelyek közül némelyik (pl. *azak* 'láb') csak keleti török nyelvű alak lehet. A dunai bolgárok nyelvmélei: a bolgár fejedelmi lajstrom török kifejezései és más feliratok nem igazolják ugyan felfogásunkat, sőt inkább arra látszanak mutatni, hogy a dunai bolgárok csak a nyugati török nyelvet ismerték. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a kétségtelen nyugati török szavak mellett számos semleges török szót is találunk ezekben az emlékekben, s hogy egyes szavak a semlegességen is túlmennek nem nyugati török alakjukkal (*dvans* 'nyúl', *dokhs* 'disznó'), s ha arra a sok megoldandó problémára gondolunk, mely még itt várja a kutatót, csak annyit mondhatunk, hogy a dunai bolgárok emlékeit nagy elővigyázattal kell kezelni, s belőlük perdöntő anyagot csinálni, legalább is egyelőre nem szabad.

Fentebb már említettük, hogy Kaukáziában a bolgárság szétvándorlása után is maradtak bolgárok, azaz nyugati törökökkel együtt keleti törökök. Ezekre a bolgárookra telepedtek rá az eredetileg nomád pásztor keleti török nyelvű kazárok, hogy a VIII. század vége felé — valószínűleg a hódoltatott népekkel való keveredés következtében — egy olyan típusú néppé váljanak, mint amilyenek voltak azelőtt maguk a bolgárok is. Azaz a kazároknál is feltételezhető a kétnyelvűség. E kétnyelvűség mellett

szólnak a kazár szórvány-nyelvemlékek is. A kérdést véglegesen persze csak egy összefüggő kazár nyelvemlék tudná eldönteni.

A kazár birodalomban élő magyarságról és a kazár-magyar viszonyról sajnos nagyon kevés adatunk van: mindössze két forrás egy-egy rövidke mondata. Az egyik Konstantinos tudósítása. E szerint a turkok (=magyarok) «három évig (emendációval kétszáz évig) együtt laktak a kazárokkal és együtt harcoltak velük minden háborúban». Konstantinosnak ez az értesítése nagyjából megfelel a tényeknek, hisz a magyarság 650 tájától 800 (esetleg 830) tájáig élt kazár uralom alatt. A másik ide tartozó adatot al Bakrí híres interpolációjában találjuk (újabb kutatások alapján Gardízi hasonló interpolációja nem tartozik ide), amely szerint a magyarok levediai hazájuk előtt a Kaukázus északi oldalán éltek a tőlük délre lakó keresztény abkházok szomszédságában. E két forrás alapján valószínű, hogy a magyarság a kazár uralom alatt is változatlanul a Kubán folyó környékén élt, ott, ahol a kazár hódítást megelőző időben is lakott. Részben a kazár uralom alatt élő magyarságra vonatkozik a 733—746 között keletkezett püspökségi jegyzék is, mely szerint Kaukázia nyugati részein a krimi metropolita alá egy onogur és egy hun püspökség tartozott.

A fenti adatokon kívül ide vonható a magyarok *türk* neve is. E néven a magyarság a türk hódítás óta szerepelhetett, később a kazár—magyar kapcsolatok idején a magyarokra vonatkoztatva még általánosabbá vált, tekintve, hogy a kazárok szintén viselték a türk nevet. Sok adatunk van arra, hogy a Kaukázia nyugati részein lakó magyarokat nyugati-türk, a Kaukázia keleti részén lakó kazárokat pedig keleti-türk néven ismerték a bizánciak.

A magyarságnak a kazár birodalomból való kiválásával már foglalkoztunk. Vázoltuk azokat a kazár birodalomban lezajlott belső folyamatokat, amelyek a magyarság önálló szervezkedését lehetővé tették, és hozzájárultak ahhoz, hogy a kazár birodalomból kiválva, *magyar* néven történetének egy új és független szakaszát kezdje

meg. Itt még csak annyit akarunk megemlíteni, hogy a kiválásnak 800 és 830 között kellett megtörténnie. Bizonyítékunk erre az, hogy 833-ban a kazárok kérésére a bizánciak a mai Rosztov tájékán felépítik a magyarok ellen Sarkel erődjét. Az erőd azok ellen a magyarok ellen épült, akik ekkor már a Donon innét voltak, sőt 839-ben az Al-Dunánál harcoltak.

Ezekkel az eseményekkel végére is értünk a magyarság kaukázusi történetének, a fenti évszámok már a kazár gyámkodás alól felszabadult, önálló magyarok dél-országi vándorútjának első mérföldkövei.

Halasi Kun Tibor.

IRODALOM.

A magyarság történetének kaukázusi korára vonatkozó legfontosabb tudnivalókat lásd *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása (Bp., 1930) c. munkájában. Általános áttekintésre kitűnően használható *Hóman Bálint* «Magyar történet»-ének I. kötete. A kaukázusi magyarság történetével foglalkozik *Zichy István gróf* «A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig» (A magyar nyelvtudomány kézikönyve I, 5) és a «Magyar őstörténet» (Kincsestár 5. sz.) c. munkáinak számos fejezete. A kaukázusi kor első felének részletkérdéseit bizánci szemszögből *Moravcsik Gyula* ismereti «Az onogurok történetéhez» (Magyar Nyelv XXVI) és «A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység» (Szent István Emlékkönyv, I. kötet) c. cikkeiben. A kazárokról és a rájuk vonatkozó irodalomról *Telegdi Zsigmond*nak «A kazárok és a zsidóság» (IMIT 1940. évkönyve) c. cikke és *W. Barthold* «12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens» (Berlin, 1935) c. munkájának kazár és bolgár részei tájékoztatnak. A magyar nyelv legrégebbi török jövevényszavaira és a kaukázusi kor nyelvi kérdéseire vonatkozólag *Gombocz Zoltán* «Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache» és *Bárcei Géza* «Magyar szófejítő szótár» (Bp., 1941) c. munkáira, *Németh Gyula* «Török jövevényszavaink középső rétege» cikkére és *Ligetfi Lajos*nak a Magyar Nyelv évfolyamaiban «Régebbi török jövevényszavaink magyarázatához» címen megjelent dolgozataira utalunk. A volgai bolgárok nyelvemlékeiről *Munkácsi Bernát* (A volgai bolgárokról: Ethnographia XIV), a dunai bolgárokról pedig *J. J. Mikkola* (Die Chronologie der türkischen Donaublichen : Journal de la Société Finno-Ougrienne XXX) tájékoztat.

A MAGYARSÁG DÉL-OROSZORSZÁGBAN.

A magyarok történetéről a IX. század előtti időkből írásos források nincsenek. A magyarság IX. századi története azonban arab és bizánci források alapján, legalább is főmozzanataiban, világosan áll előttünk. Ugyanezt földrajzi vonatkozásban is elmondhatjuk. Konstantinos Porphyrogenetos «De administrando imperio» című, Kelet-Európa népeinek története szempontjából alapvető jelentőségű munkájában a magyaroknak két IX. századi országot is megnevezi. A magyarok IX. századi lakóhelyét az arab források is leírják.

Felmerül természetesen az a kérdés, hogy a görög és arab források mennyiben egyeztethetők össze egymással. Minthogy a görög és arab források nem ugyanarra az időre vonatkoznak és nem ugyanazokat az eseményeket írják le, természetes, hogy helyes értelmüket csak akkor állapíthatjuk meg, ha külön-külön vizsgáljuk meg őket. Nézzük először a bizánci adatokat.

Konstantinos szerint a magyarok «régebben» Kazária szomszédságában laktak. A kazárok országának magva a Káspi-tenger északnyugati partvidéke és a Volga toroklatának vidéke volt. A kazároktól keletre a Volgán túl a besenyők laktak, azoktól keletre pedig a gúzok. A kazároktól nyugatra, az Azovi-tenger keleti partvidékén és a Don alsófolyásánál a VII. században az onogur-bolgár birodalom volt, amelybe a magyarok is beletartoztak. Az onogur birodalom a kazárok csapásai alatt bomlott fel. Belőle váltak ki a nyugatra vonuló dunai bolgárok és

valószínűleg a volgai bolgárok, valamint a baskiriai magyarok is, akik — talán együtt — északra vonultak, későbbi Volga-menti hazájukba. Azt, hogy a honfoglaló magyarság hova vonult az onogur birodalom felbomlása után, nem tudjuk bizonyosan. Konstantinos művéből csak annyit állapíthatunk meg, hogy országuk «régebben» valahol Kazáriától nyugatra volt. Kazária határai azonban a történelem folyamán sokszor változtak, úgyhogy a magyarok lakóhelyét ebből az egy adatból nem lehet megállapítani. A 889. évben érte őket keletről a besenyők támadása. A besenyőket Volgán-túli hazájukból a gúzok szorították nyugatra. A magyarok ekkor tovább vonultak nyugat felé a Fekete-tengertől északra levő területekre. 895-ben azonban másodszor is gúz támadás érte a besenyőket, mire azok ismét megtámadták a magyarokat. Ez a második besenyő támadás volt a magyar honfoglalás közvetlen előidézője.

A magyarok régebbi, Kazáriától nyugatra levő országról ezt írja Konstantinos műve 38. fejezetében: «A magyarok népe régebben Kazária szomszédságában lakott, azon a területen, amelyet Levedianak neveztek első vajdájukról. Ennek tulajdonneve ugyanis Levedias volt. Rangja szerint vajdának hívták, mint a többieket is, akik ezt a tisztet viselték. Az említett Levediában egy folyó van, a Khidmas, amelyet Khingylosnak is neveznek. . . A magyaroknak hét törzse volt. Fejedelemnek soha nem tettek meg senkit, sem közülük valót, sem idegent, hanem vajdáik voltak. Ezek közül az első az előbb említett Levedias volt. A kazárokkal három évig együtt laktak és velük harcoltak minden háborújukban». Ezután Konstantinos a besenyők 889-i támadását mondja el, amikor a besenyők kiűzték a magyarokat Levediaból. A magyarság ekkor nyugat felé vonult vajdájával és fővezérével Levediaszal együtt az Atelkuzu-nak (Etelköz) nevezett vidékre, ahol most a besenyők népe lakik. Kevés idő elmúltával a kazárok fejedelme, a kagán, üzent a magyaroknak, hogy küldjék el hozzá hajón első vajdájukat».

Levedia helyének kérdése a magyar őstörténet egyik legnehezebb problémája. Amint a fenti idézetből látjuk, határait nem írja le Konstantinos, csak annyit mond, hogy a kazárokhoz közel volt. Keleti határáról tehát nem tudunk bizonyosat. Nyugati határát szintén nem határozza meg Konstantinos, annyit azonban mond, hogy Etelköz Levediatól nyugatra volt. Levedia nyugati határa helyett tehát talán elég volna Etelköz keleti határát is megállapítani. Etelköz keleti határát azonban szintén nem írja le Konstantinos. Az egyetlen és éppen ezért rendkívüli fontosságú adat, amelyből Levedia nyugati (vagy talán Etelköz keleti) határára következtethetünk, a fent idézett szövegnek az a részlete, amely elmondja, hogy Levedias Etelközből hajón ment a kagánhoz. Ez az út a Fekete-tengeren nem történhetett, mert egy arab forrás nyomatékos bizonyossága szerint sem a kazárok, sem egyéb Fekete-tenger vidéki népek — a normanok kivételével — nem hajóztak a tengeren. Az egyetlen lehetséges víziút Levedias számára az a híres útvonal volt, amelyet Ibn Khurdádhbih az orosz kereskedők útjának nevez. Ezek a kereskedők ugyanis a Donon leereszkedtek egészen a Don és Volga egymáshoz közeledő kanyarulatáig, ott átvitték hajóikat a Volgára és azon egész a kazár fővárosig ereszkedtek tovább. Abból tehát, hogy Levedias Etelközből hajón ment a kagánhoz, arra következtethetünk, hogy Etelköz keleti határa a Don volt. A hajóutazásra természetesen azért volt szükség, mert a besenyők ekkor már elzárták a magyaroktól a kazárokhoz vezető szárazföldi utat. Ha azonban Etelköz keleti határa a Don volt, akkor Levedia valahol a Dontól keletre lehetett, Etelköz pedig talán a Don és a Donyec vagy a Don és az Azovi-tenger között jelentette.

Konstantinos tudósításában ezenkívül még Levedianak egy máshonnan nem ismert kettősnevű folyójáról is olvasunk, a *Khidmas-Khingylos*ról. Hogy melyik folyó lehetett ez, nem tudjuk. Egyesek a Csinhulra gondoltak, amely a Dontól nyugatra ömlik az Azovi-tengerbe. Ez

azonban elég jelentéktelen folyócska és azt sem tudjuk, hogy a *Khingylosra* emlékeztető *Csinhul* nevét mióta viseli. Az orosz Iljinszkij viszont — honfitársának, Brunak elméletét felújítva — az *Ingullal*, az alsó Bug baloldali mellékfolyójával azonosítja a *Khingylost*. Ez az azonosítás azonban bizonyosan helytelen. Ha ugyanis Levedia a Bug vidékén lett volna, akkor Konstantinos bizonyára nem mondaná, hogy a kazárokhoz volt közel. A fentiek értelmében a *Khidmas-Khingylos* valószínűleg az alsó Don egy keleti mellékfolyója vagy egy Azovi tengerbe ömlő folyó volt.

Etelközről a 40. fejezetben is megemlékezik Konstantinos, ahol elmondja, hogy a magyarok a második besenyő támadás után «abba az országba mentek, amelyben ma laknak (t. i. a mai Magyarországra) s amely, amint már említettük, folyói után kapta nevét. Azt a területet pedig, ahol a magyarok régebben laktak, az azt átszelő folyó (a görögben is egyes szám) után *Etelnek* és *Kuzunak* hívják. Ott most a besenyők laknak». Etelköz határaitól itt sincsen szó. Fontos azonban, hogy csak egy folyó után nevezték *Etelköznek*. Egy újabb magyarázat szerint ugyanis az *etel* a régi magyarban (vagy törökben) egyszerűen csak 'folyó'-t jelentett, s így *Etelköznek* is csak 'folyóköz' volt a jelentése. Az *Etelköz* nevet pedig azért kapta volna ez a vidék, mert igen sok folyó szabdalta át. Ez a magyarázat azonban helytelen, mert az *etel* szó régi 'folyó' jelentésének semmi bizonyítéka nincs, és Konstantinos különben is csak egy folyóról beszél.

Egyesek szerint *Etelköz* helyét abból az öt folyóból állapíthatjuk meg, amelyekről Konstantinos a 38. fejezetben beszél. A második besenyő támadást ugyanis más forrás alapján ebben a fejezetben is elbeszéli Konstantinos, de itt pontosan meghatározza azt a területet, ahol a magyarokat a besenyő támadás érte. «Azt a besenyő területet azonban, amelyen a magyarok éltek abban az időben (t. i. amikor a besenyők megtámadták őket és a mai

Magyarországba űzték), az azt átszelő folyók szerint nevezték el. Az elsőnek neve Barukh (=Dnyeper?), a másodiké Kubu (=Bug?), a harmadiké Trullos (=Dnyeszer), a negyediké Brutos (=Prut), az ötödiké Seretos (=Szeret)». Erről az öt folyó öntözte területéről azonban sehol sem mondja Konstantinos, hogy Etelköznek hívták, csak annyit mond, hogy a magyarok közvetlenül Magyarországra való vonulásuk előtt itt éltek. Egyébként is furcsa volna, az öt folyó öntözte területet egy hatodikról, az Etelről nevezték volna el.

Ezeket a Levediára és Etelközre vonatkozó adatokat találjuk Konstantinos művében. Megemlíthetjük még, hogy egyesek Levedia keleti határát annak a leírásnak az alapján igyekeztek megállapítani, melyet a besenyők keleti határáról a 37. és a 42. fejezetben találunk. E szerint a besenyők keleti határa a Don. Ezek a tudósítások azonban nem arra a területre vonatkoznak, amelyet a besenyők a levediai magyarság eltávozása után (889-ben) bírtak, hanem a besenyők által Konstantinos műve írásának idején (kb. 948) megszállott területre. Minthogy a besenyők keleti határa közben legalább is egyszer — a gúzok 895-i második támadásának idején — megváltozott, világos, hogy a besenyők új határainak leírásából Levedia határainak megállapítása nem lehetséges. Az is valószínű, hogy Levedia és Etelköz nem voltak hosszúéletű földrajzi fogalmak. Azt, hogy a magyarok Levedias előtt is lettek volna azon a területen, amelyet később így neveztek, nem tudjuk bizonyítani. Etelközben pedig legfeljebb öt évig tartózkodtak.

Egyébként a 42. fejezet szerint a besenyők országa keleten egészen a kazárok Don-melletti váráig, Sarkelig terjedt. Sarkelt a bizánciak 835—837-ig építették a kazárok számára, tehát akkor, amikor a besenyők még a Volgától keletre laktak. Pauler Gyula szerint, mivel a Don vidékén ebben az időben más veszedelmes ellenség nem lakott, Sarkelt a kazárok csak a magyarok ellen

építhették. Sokan ebből arra következtettek, hogy a magyarok régi határa keleten a Don volt. Pauler magyarázata azonban alighanem téves. Ő ugyanis valószínűleg abból indult ki, hogy az Orosz Krónika csak a IX. század közepén kezdi emlegetni a kazárookra később végzetessé vált normannokat. Az újabb kutatások azonban világosan mutatják, hogy a normannok a IX. század elején már egész Dél-Oroszországot fenyegették. Az Orosz Krónika tanúsága szerint az északi jövevények a század közepén ütköztek meg először a kazárokkal, mégpedig Kiev vidékén. A kazárok ugyanis a IX. század első felében hatalmukat egészen a Kiev-vidéki szlávokig terjesztették ki. Ha azonban a kazár hatalom ebben az időben Kievig ért, akkor a közbeeső területek, tehát a magyarok országa is, bizonyosan kazár fennhatóság alá tartoztak. Ebben az esetben azonban nem lett volna értelme annak, hogy a kazárok a magyarok ellen várat építsenek. Igen valószínű ellenben az, hogy a vár a normannok ellen épült.

Összefoglalásul tehát a következőket jegyezhetjük meg: Konstantinos nem írja le Levedia és Eteköz határait. Műve egyes részleteiből azonban arra következtethetünk, hogy Levedia a Dontól keletre volt, Eteköz pedig nyugatra. Pontosán csak azt a területet határozza meg Konstantinos, ahonnan a magyarok honfoglalásra indultak, az öt folyó területét. Ha Eteköz valóban a Don vidékén volt, akkor az *Etel* bizonyára a Donnak a magyarok által használt neve volt. A Don vidékén érte a magyarokat Regino krónikája szerint 889-ben a besenyők első támadása. A magyarok Regino szerint tovább vonultak nyugatra és a Duna torkolatának vidékén tölthettek bizonyos időt. Ez a terület talán azonos a Konstantinosnál említett «öt folyó vidékével».

Ezt a Konstantinosból nyert képet érdekesen egészíti ki az arabok adatai. (A forrásokra nézve v. ö. a magyar őstörténet írásos forrásairól szóló fejezetet a 240—242. lapokon.)

Ibn Ruszta

«A besenyők országa és az 'szkl-bolgárok országa között a magyarok határai közül az első van. A magyar pedig a töröknek egy fajtája. Vezérük 20,000 lovassal vonul ki. Vezérüket *kndh*-nek (valószínű olvasata: kündü vagy kende) hívják. Ez királyuk megkülönböztető címe. Mert annak az embernek, aki királyként uralkodik rajtuk, *dzslh* a neve. (olvasata: gyula). Minden magyar a *dzslh* nevű vezérük parancsát követi a háború dolgában, védelemben és egyéb ügyekben.

Sátraik vannak és oda vonulnak, ahol bőséges takarmányt találnak. Országuk nagy, egyik határa eléri a Fekete-tengert (lehetőséges ez a fordítás is: egyik határa a Fekete-tenger partvonalával együtt halad), amelybe két folyó ömlik. Egyikük nagyobb, mint a *Dzsajhún* (= Amudarja). Lakóhelyeik e két folyó között vannak. Mikor el-

Bakrí

«A magyarokról. Ezek a besenyők országa és az 'szkl-bolgárok között laknak.

A magyarok bálványimádók.

A királyuk neve *kndh*.

Sátraik vannak, odamennek, ahol eső öntözte a földet és fű van. Országuk szélessége 100 × 100 farszakh. Országuk egyik határa eléri a rómaiak határát (vagy: azzal párhuzamos).

Gardízi

«A bolgárok országa és az 'szkl-ek között, akik szintén bolgárok, van a magyarok országa. A magyarok a törökök egyik fajtája. Vezérük 20,000 lovassal (vonul ki).

Vezérüket *kndh*-nek hívják. Ez a nagyobb királyuk neve. Azt a vezért, aki az ügyeket intézi, *dzslh*-nak hívják. A magyarok pedig azt teszik, amit ez a *dzslh* parancsol.

Nagy, sík földjük van, melyet fű borít. Országuk szélessége 100 × 100 farszakh.

Országuk a Fekete tengert éri, amelybe két nagy folyó ömlik (itt a szöveg rossz). Ők e (két) folyó közt élnek. Mikor a tél beáll, azok, akik a folyótól messze vannak, közel jönnek hozzá, és ott maradnak téltre. Halásznak és

jön a tél, azok (a törzsek), akik e két folyó közül valamelyikhez közel vannak, a folyó felé vonulnak, és ott töltilik a közeledő telet. A folyóban halásznak. Itt megfelelőbb (vagy: meg egyezés szerinti) nekik télen a tartózkodás.

Másik határuk-nál, amely eléri a pusztát, egy hegy van. Azt a népet, amely itt lakik, '...n-nek hívják. Lovaik, barmaik és vetéseik vannak.

Ez alatt a hegy alatt a tengerparton egy nép van, melyet 'vghunh-nak neveznek. Keresztények s a mohamedánok országával határosak, amely Tiflisz országához tartozik. Itt kezdődik az örmények földje. Ez a hegység egészen a *Báb al-Abváb* földéig terjed és éri a kazárok országát.

ebből élnek. A tőlük balra levő folyónál (itt a szöveg kiegészítésre szorul), a szlávok közelében egy rómaiakhoz tartozó nép van, akik keresztények. *Nndr*-nak hívják őket. Többen vannak, mint a magyarok, de gyengébbek. A két folyó közül az egyiket *Atil*-nak hívják, a másikat pedig *Dubának*. Ha a magyarok a folyó partján vannak, onnan látják a *nndr*-kat.

A folyó partja felett egy nagy hegység van és egy folyó ered ott és oldalánál folyik.

E mögött a hegy mögött egy keresztény nép lakik, amelyet *mrdát*-nak hívnak. Ezek és a *nndr*-ok között tíznapi távolság van. A *mrdát* nagyszámú nép. Ruhájuk emlékeztet az arabokéra. Öltözetük turbánból, ingből és kabátból áll.

Megművelt földjeik és szőlőik vannak, vizeik a felszínen folynak, s földalatti csator-

náik nincsenek. Általában többen vannak, mint a rómaiak. Ők külön nemzet. Leginkább az arabokkal kereskednek. Az a folyó pedig, amely a magyaroktól jobbra van, a szlávok felé, majd onnan a kazárok vidékei felé folyik, a kettő közül ez a nagyobbik.

A magyarok országa bővelkedik fában és vizekben. Talajuk nedves. Sok vetésük van. Hatalmuk kiterjed mindazokra a szlávokra, akik közel laknak hozzájuk. Élelmiszerekből álló súlyos adót vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint foglyokat.

A magyarok a tüzeket imádják (lehetőség fordítás: az égítésteket imádják).

Meg-megrohanják a szlávokat, és addig mennek a parton a foglyokkal, amíg a rómaiak országának egy kikötőjébe nem érnek, melynek *Krkh* a neve.

Azt mondják, hogy a kazárok régebben körülán-

A magyarok földje tele van fával és tavakkal és talaja vizenyős. A szlávokat teljesen hatalmukban tartják, és élelmiszerekből álló adót vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint rabszolgákat.

A magyarok tűz-imádók.

A szlávokat meg-megtámadják, és foglyokat ejtenek közülük. A magyarok csinosak és jó kinézésűek. Ruhájuk színes selyemből készült. Fegyvereik ezüsttel és arannyal vannak kiverve. Állandóan fosztogatják a szláv-

colták magukat a magyarok és az országukkal szomszédos más népek ellen. Amikor a magyarok *Krkh*-be érnek a foglyokkal, a rómaiak kimennek eléjük, és ott kötnek vásárt. Azok eladják nekik a rabszolgákat brokátért, szőnyegekért és más római árukért.

vokat. A magyaroktól a szlávokig tíznapi út van. A szlávok (földjén) egy város van, amelyet *Vántít* (?)-nak neveznek.

(Itt még a magyarok házassági szokásairól következik egy részlet.)

A Balkhí-féle tudósításnak Isztakhrínál és Ibn Haukálnál megőrzött szövege a következő: «A baszdsirtokról. Ez kétfajta van, az egyik fajta a gúzok földjének szélén lakik, a bolgárok mögött. Azt mondják, hogy számuk vagy kétezer ember. Erdőik védelmében élnek, senki sem bírhatja le őket. A bolgárok alattvalói. A másik baszdsirtok (Ibn Haukál: a baszdsirtok legnagyobb része) a besenyőkkel határosak. Mind ők, mind a besenyők törökök és határosak a keletrómaiakkal».

Isztakhrí és Ibn Haukál a magyaroknak mindkét országát ismerik. Marquart elterjedt magyarázata szerint Ibn Ruszta első mondata: «A besenyők országa és az *'szkl*-bolgárok országa között a magyarok határai közül az első van», szintén a baskírokra vonatkozik (v.ö. 166. s köv. lapokon részletesen). Miután a Balkhí-féle tudósítás szerint a magyarok és a besenyők a rómaiakkal határosak, ez a tudósítás a 889. esztendő utáni állapotot írja le, amikor is a besenyők a levediai magyarságot megtámadták és nyugatra úsztak. Ami a rómaiakkal való határt illeti, az talán a Krimi-félszigeten lehetett, ahol forrásaink tanúsága szerint, mind a magyarok, mind a besenyők megfordultak. A későbbi besenyő határ is, mint Konstantinos leírásából láttuk, elérte a Krimi-félsziget keleti és nyugati szélén levő görög tartományokat.

A Balkhí-féle tudósítás rövid és világos. A Dzsajhá-

níra visszavezethető források tudósítása sokkal részletesebb, azonban magyarázata is sokkal nehezebb. Ez utóbbi szerint a magyarok a Fekete-tengernél két folyó között laknak. A két folyót egyedül Gardízi nevezi meg. Gardízi ezenkívül a magyarok szomszédairól is ír. A magyarok szomszédairól Bakrí is tudósít. Ibn Rusztánál a két folyó nevére és a magyarok szomszédaira vonatkozó tudósítás hiányzik.

Régebbi őstörténetkutatásunk általában elfogadta azt a magyarázatot, melyet Gardízinak alapvető fontosságú helyéről Marquart adott. Ezt a magyarázatot a következőkben foglalhatjuk össze: A hegység, amelyet Bakrí leír, kétségteljesen a Kaukázus. Bakrí a szövegének végén a magyarok szomszédaképpen megemlített két nép nevét az arab írás természetéből megmagyarázható hibákkal írja ('.n és *vghunh*). Helyes olvasatuk: *ász* és *abkház* (a magyarázat eddig jó). Az ő két népneve pedig — és ez Marquart főtétele — azonos a *nndr* és a *mrdát* népnevekkel, amelyeket Gardízi említ meg a magyarok szomszédainak leírásában.

Ha elfogadjuk Marquart nézetét, akkor elfogadjuk azt is, hogy Gardízi szövegébe a Fekete-tenger északi partvidékén lakó magyarok leírása során egy interpoláció került bele. Gardízi és Bakrí egyezése egyúttal bizonyítaná azt is, hogy a Marquart szerinti közös tudósítás az ősforrásban is benne volt, s így már régiségénél fogva is a magyarok kaukázusi hazájának legértékesebb bizonyítéka volna.

Marquart elgondolása azonban téves. Egy későbbi művében ő maga is más magyarázatot adott, azzal, hogy felújította azt a régebbi feltevést, amely szerint a Gardízínél említett *nndr* nép nevében az *onogundur*-bolgárok neve lappang. Marquart nem indokolta meg előző véleményének megváltoztatását. Az azonban rossz volt, mert csak az eredeti szöveg erőszakolt magyarázata tette lehetségessé. Gardízi szövegéből ugyanis megállapítható, hogy az a folyó, amely a magyaroktól balra folyik, a magyarok nyugati határfolyójával azonos. Így a szlávok

közeliében lakó *nndr* nép már csak e miatt sem kereshető a Kaukázusban. Ha tehát ragaszkodunk Marquart első magyarázatához, akkor legalább is a szlávokat törölnünk kell a szövegből. Súlyosan esik latba Marquart érvelésével szemben az is, hogy a Hudúd al-álamban a két-két népet egymástól függetlenül megtaláljuk.

Ha ellenben Gardízi és Bakrí interpolációja nem azonos, akkor felmerül az a kérdés, hogy Bakrí interpolációja mennyiben tartalmaz használható adatokat a magyarokról. Elképzelhető ugyanis, hogy a Bakrí-féle interpoláció valamilyen más, régebbi forráson alapszik. Minorsky, a Hudúd al-álamban kiadója úgy gondolja, hogy Bakrí interpolációja voltaképpen parafrázisa annak az Ibn Rusztánál is megtalálható tudósításnak, amely a kazárok kaukázusi szomszédairól szól. Mert hiszen Ibn Ruszta is leírja a Kaukázust és abban ő is két népet említ, mint Bakrí. Ehhez járulna továbbá az, hogy Ibn Rusztának a magyarokról szóló értesítésében szó van arról, hogy a kazárok körülszántották magukat a magyarok és más szomszédjaik ellen. Feltehető tehát Minorsky szerint, hogy Bakrí a magyarokat ennek a megjegyzésnek alapján hozta kapcsolatba a kazárok «más szomszédai»-val, azaz a két említett kaukázusi néppel. Minorsky magyarázata talán helyes. A kazárok kaukázusi szomszédairól szóló részlet azonban más helyen Bakrínál is megvan, és nem látható, hogy ő miért használta volna fel ugyanazt a tudósítást kétszer. A kazárok sáncairól szóló mondatra vonatkozólag pedig azt jegyezhetjük meg, hogy az csak Ibn Rusztánál van meg és ott is a legrosszabb helyen, mert a magyarok és szlávok viszonyáról szóló részletet bántóan zavarja. Jogosan hihetjük tehát azt, hogy ez a mondat interpoláció, s aligha volt meg a Bakrí által használt Dzsajhání-szövegben. — A Kaukázusról hasonló leírást Maszúdínál is találunk.

Összefoglalásul megjegyezhetünk annyit, hogy a Gardízi meg a Bakrí-féle tudósítás nem vezethető vissza közös forrásra. Bakrí tudósításának kérdésében a kutatás még nem mondta ki az utolsó szót.

Ami a Gardízínél említett *nndr* és *mrdát* népneveket illeti, az előbbinek az *onogundur* bolgárok nevével való azonosítása bizonyára helyes. Gardízi tudósítását ugyanis kitűnően egészíti ki az a héber nyelvű levél, amelyet a kazár király írt egy érdeklődő zsidónak, Khaszdaj ben Saprutnak. Ebben a zsidó vallású kazár király felvilágosítást ad országáról, és többek között elmondja, hogy a kazárok országukat egy *vnnt* nevű néptől foglalták el, akiket elűztek a Duna folyón túlra, a *vnntrek* mind a mai napig ott élnek a Duna folyó mellett, Konstantinápoly közelében. Ez az elbeszélés történeti tényeket tükröz vissza. A dunai bolgárokat a kazárok űzték el az onogundur-bolgár birodalomból, és ezeknek a bolgároknak Konstantinos szerint is *onogundur* volt a régi nevük.

Mindezek alapján az is világos, hogy a Gardízi szövegében található «*Duba*» Dunának értendő (ez az arab írásban csak egy pont különbséget jelent). Jó összhangban van ez az olvasási mód azzal is, hogy az *nndr* nép Gardízi szerint a szlávok irányában lakik. A szöveg szerint az *nndr*ek a rómaiakhoz tartoznak. Ennek a megjegyzésnek alapja talán az akkori bizánci-bolgár szövetség volt.

Gardízi *mrdát* neve Minorsky szellemes magyarázata szerint a morva nép nevével azonos. Gardízi szerint a *mrdát*okat a magyaroktól a *nndr* és egy hegy választja el. A magyarok Fekete-tengeri országa és a mai Magyarország morva lakói között valóban a bolgárok országa és a Kárpátok hegysége volt, amint az Konstantinos művéből kitűnik.

A magyarok másik «jobboldali» határfolyóját Gardízi *Atil*-nak nevezi és folyását is leírja. Ez az adat rendkívül fontos. Gardízi szerint az *Atil* először a szlávok országában, majd onnét a kazárok felé folyik. E szavak egyetlen természetes értelmezése az, hogy a magyarokat az *Atil* választotta el a kazároktól. Az a folyó azonban, amely a magyarokat a kazároktól elválasztotta, összes adatunk tanúsága szerint csak a Don lehetett. Az az ellenérv, hogy az arab földrajzírók olyan északi vidéket, mint a Don

felső folyásának tájai nem ismertek, nem állja meg helyét. Ibn Khurdádhbih, a klasszikus arab geográfus, ugyanis leírja a Don felső folyását is. Szerinte a Don a normannok legfontosabb útvonala volt. Ezek az északi szláv vidékekről a Donon lehajóztak egészen a Don és a Volga egymáshoz közeledő kanyarulatáig, ott átvitték hajóikat a Volgára és úgy ereszkedtek tovább a kazárok városaiba. Ez a tudósítás a Dont egyenesen a «szlávok folyója»-nak nevezi. A földrajzi helyzet Gardízínél világos: a Don a magyarok keleti határfolyója, amelyen túl a kazárok lagnak.

Ezen a ponton Minorsky különben kitűnő magyarázata is helytelen. Ő ugyanis elfogadja azoknak feltevését, akik az arabok két folyóját Konstantinos adataival kombinálják és a magyarok keleti határfolyóját (az etelközi időben) a Dnyeperben látják. Minorsky magyarázatát arra alapozza, hogy a kazárok uralma egy időben Kievig terjedt, s ez megfelelné Gardízí leírásának, aki szerint az *Atil=Dnyeper* a magyarok és kazárok határfolyója. Csakhogy a görög és arab adatok összekeverésének következménye éppen itt látható legvilágosabban. Ha ugyanis figyelembe vesszük azt, hogy a Dzsajhání-csoport minden tagja szerint a besenyők a tudósítás kelte idején, vagyis a IX. század közepe táján, még a kazároktól keletre éltek, akkor Konstantinos Etelközét nyilvánvalóan nem hozhatjuk kapcsolatba Gardízí *Atil*jával. Ha azonban továbbra is kitarunk Minorsky elmélete mellett és feltesszük, hogy Gardízínek a besenyőkről szóló tudósítása ugyan 889 előtt keletkezett, de ő ezzel összekapcsolt egy más forrásból származó tudósítást, amely a magyarokat már etelközi hazájukban írja le, akkor világos, hogy nem hivatkozhatunk a kazárok IX. század elejei (de minden esetre 889 előtti) Dnyeper-menti határaitra. Pedig az *Atil* Gardízí szerint a magyaroknak a kazárok felé siető határfolyója.

Ibn Rúsza tudósításában van még egy név, amelynek magyarázata vitatott. E szerint a magyarok szláv fog-

lyaikat addig vitték a tengerparton, amíg a rómaiak egy *Krkh* nevű városába nem értek. Ezt a nevet kapcsolatba lehet hozni a kazár király héber nyelvű levelében megemlített két várossal (*Szmkrc* és *Krc*), amelyek Kazária nyugati határánál voltak. Ibn Fakih is említ egy hasonló nevű «zsidó» (kazár?) várost. Minorsky szerint mindezekben a nevekben a Kercsi-félsziget neve lappang. Így Ibn Ruszta *Krkh*-ja talán a Kercsi-félsziget valamelyik görög városát jelenti. Ebben az esetben a magyarok a Perekop-szoroson át a Kercsi-félszigetre vezető utat használták, amelyen később a besenyők is jártak. Konstantinos a Perekop-szorosról szólva ezt mondja: «Nem vezet át rajta, csak két út, amelyen a besenyők járnak Kherzonba, a Boszporuszhoz és a tartományokba».

Mindezek alapján az arab források adatairól a következőket mondhatjuk: A Dzsajháni-csoportba tartozó tudósítások szerint a besenyők a kazároktól még északkeletre laknak. Ezek a leírások tehát a magyarok 889 előtti lakhelyeire vonatkoznak. Ibn Ruszta és Gardízi szerint a magyarok a Fekete-tenger partján két folyó között élnek. Gardízi meg is nevezi ezt a két folyót, s ha szavait helyesen értelmezzük, akkor e két folyó a Don és a Duna. — A Balkhí-csoport ezzel szemben már a 889 utáni helyzetet írja le. Tudósításából földrajzilag fontos, hogy a magyarok és a besenyők a bizánciakkal határosak. Amint már említettük, ez csak a Krími-félszigeten volt lehetséges. Az arab források tehát nem *Levedrát*, és nem *Etelközt* írják le, hanem azt az egész területet, amelyet később a besenyők birtokoltak, t. i. a Dontól az Aldunáig. Amint Gardízi tudósításából látjuk, ez volt a magyarok területe már a besenyők támadása, 889 előtt. Ez a helyzet a besenyők támadása után a Balkhí-csoport tudósítása szerint annyiban változott, hogy a besenyők egészen a Krími-félszigetig szorították nyugatra a magyarokat.

Az arab tudósításokból szerzett földrajzi képpel összhangban állnak azok a történeti adatok, amelyek a magyarok keleteurópai megjelenésére vonatkoznak.

**A MAGYAROK
A KAUKÁZUSBAN
ÉS DÉLOROSZORSZÁGBAN**

Leon Grammatikos és Georgios Monachos a 836—838. év táján bolgár szövetségben tünteti fel a magyarokat a bizánci flotta ellen.

860 táján a kazárokhoz utazó Szent Kyrill a Krime-félszigeten magyarokkal találkozott. Hinkmar rheimsi érsek a 862. évben a magyaroknak a frank birodalom elleni hadjáratáról szól.

A fenti adatokból világos, hogy a magyarok, legalább is időnként, már 889 előtt is a Fekete-tenger egész északi partvidékére kiterjesztették hatalmukat. Arról, hogy a magyarok mikor és milyen körülmények között kerültek a Fekete-tengertől északra levő hazájukba, sem Konstantinos, sem az arabok nem emlékeznek meg. Amint már említettük, a magyarok a VII. század folyamán beletartoztak a bolgárok Azovi-tenger melletti birodalmába. Ebből a birodalomból először a dunai bolgárok váltak ki, akik 670 táján már az Aldunánál harcoltak. A magyarok nyugat felé vonulása hasonlít a dunai bolgárokéra. Bár egyik forrásunk sem szól e mellett, feltehető, hogy a magyarok nem sokkal a dunai bolgárok után indultak nyugatra, talán a VII. vagy a VIII. században. A 862. év táján azonban már minden esetre elég erősen megvetették a lábukat a Fekete-tenger északi partvidékén ahhoz, hogy megtámadják a frankokat.

Az arab tudósításokban nincs arról szó, hogy a Dontól keletre is laktak volna magyarok. Konstantinos adatainak magyarázata során azonban arra az eredményre jutottunk, hogy a Konstantinos által említett Levedia valószínűleg a Dontól keletre volt. A magyarok tehát 889 előtt átkeltek a Donon és közelebb költöztek Kazáriához. Talán ez a magyarázata annak, hogy Konstantinos szerint a magyarok «három évig együtt laktak a kazárokkal». A kazár birodalom a IX. század folyamán nagy változáson ment át. Az eredetileg harcos kazárokból ebben a században halászzattal és földműveléssel foglalkozó, zsoldos hadsereget tartó, kereskedő nép lett. Nem lehetetlen, hogy a magyarok első sikertelen nyugati vállalkozásaik

után zsoldosai vagy szövetségesei lettek a kazároknak s ezért költöztek közelebb Kazáriához. Egyébként az «első vajda» személyneve magyar nyelvi eredetű (a *lesz* : *lev-* igével összefüggő alakulat, körülbelül 'Levőke, Lényecske' jelentéssel). Az akkori magyarban *Lēvedi*-nek hangzott, s az ősi magyar helynévadási módnak megfelelően ugyancsak *Lēvedi* alakban mondták a főnök földjének a nevét is (Pais Dezső). — A magyarok minden bizonytal részt vettek a kazároknak a szlávok és oroszok elleni harcaiban is.

A kazár-magyar kapcsolat emléke minden valószínűség szerint a *kündü* név is. A *kündü* a kazároknál is egy magas tiszttség neve volt. Tudjuk, hogy a nomád népek rendszerint saját dinasztiajukból adtak uralkodót a meghódított népeknek, vagy azoknak uralkodó dinasztiait házasságon keresztül kapcsolták a magukéhoz. A *kündü* név talán egy ilyen kazár-magyar dinasztikus kapcsolat emléke.

Ellenben a *Gyula* név, amennyiben Németh Gyula véleménye szerint mint dinasztia-név *dulo* alakban megjelenik a bolgár fejedelmi listán, a magyarsághoz még a honfoglalás előtti időkben a bolgár-törököktől kerülhetett. Különben a méltóságnév személynévként *Gyula* és *Jula* olvasatú alakban előfordul a honfoglalás utáni és az Árpád-királyok idejébeli magyarságnál.

A magyaroknak Konstantinos szerint Levedias előtt csak vajdáik voltak, fejedelmeik nem. Ibn Ruszta ezzel szemben arról tudósít, hogy a magyaroknál megvolt a királyság intézménye. Ezt a két tudósítást nehéz összeegyeztetni. Valószínű, hogy Konstantinos a magyaroknak azt az idejét, amelyet kazár uralom alatt, vagy kazár szövetségben töltöttek, a politikai önállótlanág idejének tekintette. A kazár fennhatóságnak azonban bizonyára volt a kazároktól kinevezett végrehajtó hatalma is, úgyhogy az Ibn Rusztánál említett magyar királyságra vonatkozó adatot nem kell kétségbe vonnunk. Ibn Ruszta tudósításában két királyról van szó. Az igazi király a *kündü*. Ő azon-

ban nem intézi az ügyeket, «mert annak az embernek neve, aki a királyi ügyeket intézi, (ez az arab *mutamallik* értelme) *gyula* a neve».

Újabbán sokat foglalkoztak a kettős királyság intézményével. Annak eredetét vizsgálva, sokszor heterogén jelenségeket állítanak párhuzamba. A magyar kettős királyság eredetét nem ismerjük, csak mint egészen kétséges feltevést említjük meg azt, hogy a kettős királyság talán a kazár kettős királyság utánezata. Ez utóbbinak eredetét a róla szóló részletes leírások alapján világosan látjuk. Primitív szemlélet szerint az ország boldogulása összefügg a király személyes sorsával. Éppen ezért a királyt az óvó intézkedések oly nagy tömege veszi körül, hogy ez által a mindennapi élettől teljesen el van zárva. A kazár főkirály a forrásokból világosan láthatóan ilyen tabu-király volt.

Hóman Bálint magyarázata szerint a *kündü* a magyaroknál a kazár hatalom képviselője volt, a *gyula* pedig a régi hun-bolgár kor dinasztíájának késői utóda. A kazár hatalom gyengülése során lassan a *gyula* vette volna át a hatalmat, s a honfoglalás előtt a magyarok fejedelme lett.

A magyar királyság honfoglalás előtti intézményét nem látjuk világosan, annyi azonban bizonyos, hogy a IX. század második felében a magyarok politikailag önállóan szervezkedtek.

A magyarok honfoglalás előtti politikai központosítása nem véletlen műve. Minden hódításra induló nomád népnél megfigyelhetjük ezt a folyamatot.

A magyarok mégsem önkéntes vállalkozás kapcsán indultak meg a Don vidékéről nyugatra. Erre a besenyők támadása készítette őket, akik közvetlenül 889 előtt átkeltek a Volgán és megtámadták a kazárokat. A kazárok szövetkeztek a besenyők ellen az ezektől keletre lakó gúzokkal és két tűz közé fogva a besenyőket, menekülésre kényszerítették őket. A besenyők a kazárok felé menekültek és azoknak északi területein áthatolva, átkeltek a Donon és 889-ben megtámadták a Don-vidéki magyarokat.

A magyarok nem tudtak ellenállni, s két részre szakadtak. Egyik részük, a szavárdok, a Don torkolatától délre fordulva, valószínűleg az alánokon keresztül a Kaukázus vidékére vonult.

A magyarokhoz csatlakozott a kazárok három lázadó törzse. Konstantinos (39. fejezet) azt mondja ezekről a *kabarnak*, Németh Gyula szerint lázadónak nevezett törzsekről, hogy a magyarok előharcosai voltak. Ez azonban nem azért volt így, mert a kabarok vitézbbek lettek volna a magyaroknál, hanem azért, mert a nomádok az újonnan csatlakozott, vagy meghódított törzseket elővédül használták. A besenyők elől a magyarság nyugatabbra vonult, az «öt folyó» vidékére. A keletről nyugatra törő nomádok legtöbbször eddig a vidékig jutottak el. Innen szokták megtámadni Európa nyugati országait. Ha támadásuk sikerült, akkor tovább vonultak, ha nem, akkor az őket követő nomádhullámok és Európa letelepedett népei között elpusztultak.

A magyarság történetében sorsdöntő jelentőségű volt az az esemény, hogy a magyarok ebben a veszélyes helyzetben véghez vitték a végső politikai központosítást azzal, hogy örökös fejedelmet választottak maguknak. Konstantinos szerint a fejedelemválasztást az előzte meg, hogy Levedinek a kazár dinasztiaiból származó feleségétől nem lett gyermeke. A kazár fejedelem a 889-i besenyő támadás elől menekülő magyarokat felszólította, hogy válasszanak maguknak fejedelmet. Magához hívatta Levedit, hogy fejedelemmé nevezze ki. Levedit az utána következő vajdát, Álmost vagy ennek fiát, *Árpádot* ajánlotta a fejedelmi méltóságra. A magyarok a kazár fejedelem felszólítására választották meg Árpádot fejedelmüknek. A magyar hagyomány szerint Álmos volt az első fejedelem, aki tisztségét hatalmával és isteni elhivatásával szerezte meg.

Így jött létre a honfoglalás hajnalán az ősi szerződés, a vérszerződés, amelyben a kabarokkal nyolcra szaporodott «hétmagyar» törzs-szövetség vezérei a vér összekötő kap-

csán át egyesülve, a fejedelem személyében megalapozták a nemzet politikai egységét.

A vérszerződés magyarsága még erősen át volt itatva török elemekkel. A vezető törzs azonban ekkor már a *Magyar*, illetőleg *Megyeri* volt. A törzsnevek közül még csak a Nyék magyar eredetű, a Konstantinostól a 40. fejezetben felsorolt többi öt törzs nevét a Németh Gyula tanulmányában foglalt bizonyítás szerint török eredetűnek tarthatjuk és annak az időnek emlékét kereshetjük bennük, amelyben magyarok még török törzs-szövetségekbe tartoztak. Bár a honfoglaló magyarság népileg és nyelvi-
leg sok török vonást őrzött meg, kétségtelen, hogy a törzsszövetség legnagyobb része magyar volt.

Árpád alatt végleg megszűntek a kazár kapcsolatok. Fejedelemmé választása után csakhamar szövetségre lépett a keleti frank birodalom urával, Arnulffal, Szvatoplik morva fejedelem ellen. A 892-i akció ugyan kudarcba fulladt, Arnulf veresége azonban a magyarokra nézve nem vált végzetessé. 894-ben megismételték magyarországi útjukat és megsarcolták Pannóniát. Hadjáratuk már csak azért is igen hasznos volt, mert megismerték azt a területet, ahova rövidesen egész népükkel vonulniuk kellett, és meglátták azt a veszedelmet is, amely egy elhibázott hadjárat esetén fenyegetné őket a Kárpátok medencéjében. Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy 894-ben elfogadták Leo bizánci császár szövetségkérő ajánlatát. A császárt a bolgárok Simeon cár vezetésével erősen szorongatták. A magyarok és bizánciak egyszerre támadtak. A hadjárat eleinte a magyarok hatalmas győzelmére vezetett. Mikor azonban Simeonnak sikerült különbékét kötni Bizánccal, a görögök cserbenhagyták szövetségésüket. Simeon erre teljes erejével a magyarok ellen fordult és tönkrevverte őket. A magyarok vissza akartak menekülni etelközi hazájukba, azt azonban távollétükben feldúlták a besenyők.

A besenyőket egy új népvándorlás vetette nyugatra. Az arabok 893-ban a belsőázsiai karlukokra támadtak,

A támadás megmozdította a karlukokkal szomszédos gúzokat, a gúzok pedig az Uralon és a Volgán átkelve, a besenyőket támadták meg. A besenyők kihasználva a magyarok távollétét, az otthon maradt magyarokra támadtak. A visszatérő magyar hadsereg nem gondolhatott ellenállásra. A magyarok mindenesetül felkerekedtek és 895 őszén elindultak a honfoglalásra.

A magyarság sorsdöntő órája elérkezett. A népek temetője nem nyelte el őket teljesen, de ott állt előttük a fenyegető kérdés: sikerül-e új hazát szerezniük Európában?

Czeglédy Károly.

IRODALOM.

A bizánci és arab forrásokra nézve v. ö. 243, illetőleg 240. skk. lapokon. Gardízi magyarázatára nézve lásd *Minorsky* uo. idézett cikkét. A normann invázióról: *Laehr*: Die Anfänge des russischen Reiches, Historische Studien, H. 189 és *Vasmer*: Sitzungsberichte des Preuss. Akad. Phil.-hist. Klasse 1931: 649—74. Konstantinos magyarázata: *Macartney*: The Magyars in the ninth century 80—151, különösen 94—95 (vö. *Moravcsik*: Byzantinische Zeitschrift XXXIII, 383—386). A régebbi magyar irodalomból kitűnő *Pauler*: A magyar nemzet története Szent Istvánig, Budapest, 1900. Újabbán a legfontosabb: *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása (Budapest, 1930), továbbá *Hóman Bálint* és *Szekfű-Gyula*: Magyar történet I. (*Hóman*), Budapest, 1941. 49—119.

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG.

A honfoglalás. A besenyők támadása délkeleti irányból, valószínűleg a Jekaterinoszláv és Cherson közötti Dnyeper-szakasz felől érte az etelközi szállásokon visszamaradt magyar törzseket. A túlerővel szemben az egyedüli lehetőség a menekülés volt éspedig északnyugat felé, a podóliai fennsík irányába. Ez a néprész a Dnyeper mentén Kievig hatolt, majd az oroszokkal vívott kisebb csatározások után délnyugatnak fordult, s a vereckei szoroson át a Felső-Tisza völgyébe ereszkedett.

A besenyők támadása az Etelköz délnyugati részében tanyázó törzseket és Levente vert seregének maradványait elvágta a nép északnyugat felé húzódó zömétől. Ezek két tűz közé szorulva, egyrészt a Keleti-Kárpátok rengetegébe vetették magukat, s a borgói, gyimesi és tölgyesi szorosokon át a Maros felső folyásának vidékére húzódtak, másrészt pedig nyugat felé vonulva, a Vaskapun keresztül, a Temes völgyén át nyomultak előre. A néprészek egyesülése és a Tiszántúl elfoglalása után a magyarok 898-ban és 899-ben Itáliára támadtak, s a diadalmas brentai csata megvívása után, 900 táján, megkezdették az addig frank fennhatóság alatt álló Dunántúl birtokbavételét.

A honfoglalást egyetlen évszámhoz kötni kétségtelenül elhibázott kísérlet volna. Viszont alig vitatható, hogy a magyarságnak 896-i megjelenésével ennek a területnek népi és politikai sorsa egy ezredévre szóló érvennyel megpecsételtetett. A magyar veszedelem jelentőségét sem a frankok, sem a morvák nem ismerték fel, s a 896-i akcióban csupán megismétlődését látták azon vállalkozásoknak,

melyeket a magyarok 862 óta — tehát még levediai hazájukból — ismételten (881, 892, 894) vezettek erre a területre. Arnulf császár most is csak jól felhasználható szövetségeseket látott a magyarokban, akiknek segítségével végkép megdöntheti Szvatopluk († 894) fiainak viszályokba merült «nagymorva birodalmát». A magyarok megjelenésének epochális évében a bajorok a csehekkel szövetségben harcolnak a morvák ellen, s jelenlétülről szinte tudomást sem véve, ismétlődnek a következő években ezek a hadjáratok, mialatt a Kárpátmedence keleti, középső és nyugati részeiben a magyar megszállás mind állandóbb jelleget ölt. Csak 907-ben történik az első komolyabb kísérlet a kellemetlen új szomszédok elűzésére. Liutpold őgróf vezetésével a bajorok Pozsonynál szembeszállnak a magyarokkal, de seregük úgyszólván teljesen megsemmisül. Hasonló eredménnyel végződik a német törzsek összefogása 910-ben is, midőn Arnulf fia, Gyermek Lajos tesz kísérletet már nem elűzésükre, hanem csupán feltartóztatásukra. Elmondhatjuk tehát, hogy Árpád népe a X. század első évtizedére végképpen megvetette lábát ebben a hazában.

A megtelepedés. A honfoglaló magyar nép a Kárpátmedence mindazon tájait megszállotta, melyeket akkori életmódja számára gazdasági szempontból értékesnek ítélt. Mint elsősorban pásztorkodó és halászó nép, mindenütt birtokába vette a sík vidéket, a Nagy- és Kis-Alföldet éppenúgy, mint a legeltetésre kiválóan alkalmas dunántúli dombos tájat. Észak felé is addig hatolt, ameddig az aljnövényzet nélküli, legeltetésre alkalmatlan bükk- és fenyőerdők útját nem állották. Így északon Trencsén megye határáig, a zólyomi hegyekig nyomult előre, a Sajó, Hernád és Tarcál völgyeiben pedig egészen Pelsőc, Kassa és Eperjes vonaláig terjeszkedett. Ugyancsak a bükkhatár szabta meg expanzióját kelet felé. Az előnyomulás ebben az irányban a Meszesi-kapun, a Maros, a Szamos és a Sebeskörös völgyein át történt, s eredményeképpen legkésőbb a X. század végére már magyar lakossága volt

a Mezőségnek és a hunyadi medencének. Nyugat felé az Alpok keleti nyúlványai, délen a Bilo-hegység állotta útjukat, míg a tiszántúli területen ugyanebben az irányban egészen az Al-Dunáig terjeszkedtek.

A honfoglalók által megszállott terület kisebb a történeti Magyarországnál. Elhibázott volna azonban ebből arra következtetni, mintha az üresen hagyott határvidékek nem tartoztak volna katonai-politikai fennhatóságuk alá. A településterület és a természetes határok között elterülő, a magyarság számára gazdaságilag akkor értéktelen föld védelmi célokat szolgált, és pedig éppen azáltal, hogy jórészt lakatlan volt. Az ország sík és dombos jellegű központi területeinek megszállása, a folyamrendszer adottságainak és az úthálózat lehetőségeinek kihasználása, valamint az erdős-hegyes határvidékeknek a védelmi rendszerbe való bevonása azt mutatja, hogy új hazájuk földrajzi egységével tökéletesen tisztában voltak. A központi fekvésű, előbb állattenyésztésre, később földművelésre legalkalmasabb területek birtokbavétele a jövőre nézve azzal a következménnyel járt, hogy a magyarság ebben a legújabb időkhöz agrárjellegű országban a gazdasági erőforrások legfontosabbikát kezdettől fogva kezében tarthatta. A magyar királyok kezdeményezésére a középkor végéig bevándorolt idegen telepéseknek a határszéli területek jutottak, s így azokat gazdasági érdekeik mindenkor az államalkotó nemzettel való együttélésre utalták.

Ugyancsak sorsdöntő volt a jövő szempontjából a magyar településnek az a jellegzetessége, hogy a honfoglaló törzsek az ország belsejében is üresen hagytak nagyobb területeket, és mindenütt a hegységekbe vezető folyóvölgyeket szállották meg. Ezzel egyrészt biztosították a központi területek egységes benépesítését, másrészt pedig a magyar népfélesleg terjeszkedését a természetes határok felé. A gazdasági, politikai és etnikai egység előfeltételei tehát a telepedés módja által biztosítva voltak. A honfoglaló magyarság számát a szolgák és családjaik nélkül körülbelül 200—300 ezer lélekre becsülhetjük. Ez

a mai viszonylatban csekély népállomány elegendő volt ahhoz, hogy a hódítókat a IX. században gyéren lakott Kárpátmedence uralkodó etnikai elemévé tegye.

Szlávok és magyarok. Új hazája területén a magyarság egyetlen, viszonylag jelentős számú idegen népet talált: a szlávtságot. Számát hozzávetőlegesen is megállapítani lehetetlen, mégis úgy látszik, hogy a magyarsággal szemben határozott kisebbségben volt. Települése mindenütt a síkság és a hegyvidék határvonalára esett, míg a sík jellegű vidékeken, a Nagy- és Kis-Alföldön, a Dunántúl északkeleti részén és Erdélyben a Mezőségen még helynevekben is alig maradt nyomuk. A magyar-szláv érintkezés tehát nem az ország belsejében, hanem a hegyes vidék peremén, főként a Dunántúl északnyugati részében, a Mecsek, a Mátra és a Bükk hegységek lejtőin, a Tisza- és Szamosháton, a Kraszna völgyében és Erdélyben, Gyulafehérvár környékén ment végbe. E területeken a XI. században egyes magyar-szláv lakosság élt, mely a XIII. századra azonban — az Elba—Odera-vidéki szlávtság germanizálódásához hasonlóan — nyelvében teljesen elmagyarosodott. Ez a beolvadás pedig csakis úgy következhetett be, hogy a magyarok a szlávokkal szemben még ott is többségben voltak, ahol az viszonylag nagyobb és összefüggőbb népi tömböt alkotott. A szlávtság csak azokon a vidékeken nem olvadt a magyarságba, melyek táji jellegük és adottságaik következtében a magyar településterületen kívül maradtak. Így váltak a Felvidék szlávjai az évszázados szaporodás és lassú bevándorlás révén felduzzadt szlovák nép őseivé.

A Kárpátmedence szlávtságának vezetőrétege nem szláv, hanem idegenfajú volt. A Tiszántúlon és Erdélyben bolgárokat, a Felvidéken pedig oly vezetőréteget találunk, melynek tárgyi hagyatéka részben avar, részben pedig norman hatást mutat. Ez az idegen eredetű uralkodóréteg díszes fegyverzettel, hátaslovakkal, tekintélyes állatállománnyal rendelkezett, míg a köznép széles tömegei

ugyanakkor alig emelkedtek valamivel a szláv őshaza műveltségi színvonala fölé.

Ily kezdetleges állapotban volt a szlávtság a Kárpát-medence mindazon részein, melyeket túlnyomórészt erdők és hegyek borítottak. Nemcsak a honfoglalás korában, de még évszázadokkal későbben is primitív zsákmányoló életmódban találjuk a perifériák népességének azt a rétegét, mely ott őslakosnak tekinthető. Így például a zólyomi királyi uradalom területén a honfoglaláselőtti eredetű szlávtság még a XIII. században is nyestbőrökkel adózott a királynak, s ez a szolgáltatás csak később alakult át pénzbelivé. Az adózásnak ez a módja kétségtelenül a lakosság ősi vadászó foglalkozása mellett bizonyít. A túróci és lipitói fennsík legrégibb szláv falvainak elhelyezkedése is arra vall, hogy az az őslakosság, mely már a honfoglalás előtt is itt élt, a mezőgazdaságnak kedvező sík és termékeny területeket elhanyagolva, kizárólag a hegyek lábához telepedett, s jóval később, a magyar és német telepesek hatása alatt tért át a földművelésre és állattenyésztésre. Ezzel teljesen egyező színvonalat tételezhetünk fel a rendkívül gyérenlakott Erdélyben, valamint a középkori Szlavóniában is, melynek lakossága még a XI. század végén is pogány volt, s a zólyomi uradalom népeihez hasonlóan sokáig szintén nyestbőrrel adózott a magyar királyoknak. A honfoglalás kori Magyarország északi, keleti és délnyugati határszélein tehát egy felettebb kezdetleges, zsákmányoló jellegű szláv műveltséget találunk.

Az erdős-hegyes vidékekkel ellentétben a népnek azon gyér szórványai, melyek termékeny sík vidékeket szállottak meg, már viszonylag korán földművelőkkel váltak. Ez a földművelés azonban nem jelentett a régi germánokéhoz hasonló nagyszabású parasztgazdálkodást, még ott sem, ahol ezt a kedvező természeti viszonyok egyébként lehetővé tették volna. Az arab írók, akik a IX—X. századi szlávtság műveltségi viszonyait jellemzik, arról tudósítanak, hogy a szlávoknak «szőlőskertjeik és szántóföldjeik nincsenek», s «gabonavetésük java köles». Ugyanezt mondja

róluk Böles Leó bizánci császár és a nyugati szláv országokat a X. század második felében beutazó afrikai zsidó kereskedő, Ibrahim ibn Jakub is. Hasonlóképpen egyeznek a szlávok gazdasági érzékére vonatkozó jellemzések is: «Életmódjuk szűkös, éppen nem bő», s «nagyon kevéssel beérik, és nehéz kedvvel végzik a földműveléssel járó és másféle munkákat. Inkább szeretnek ugyanis szabadabban és munka nélkül élni, mintsem nehéz munka árán bőven pénzre és eleségre szert tenni». Alkalmi földművelésük, mely eredetileg úgyszólván csak a köles termelésére szorítkozott, semmiképpen sem minősíthető tehát igazi parasztkultúrának. Így valószínűnek látszik, hogy a rendszeres földművelésre nyugaton — pl. a Karoling Pannóniában is — a németek, keleten a normanok és pusztai népek, délen pedig a bizánciak szorították őket. E népek uralma és védelme alatt jutottak a szlávok először abba a helyzetbe, hogy helyhezkött, termelő életet éljenek.

Műveltségi és gazdasági viszonyaik korai állapotuk másik sajátosságában, t. i. védtelenségükben és kezdetleges fegyverzetükben lelik magyarázatukat. Az egykorú írók szerint a bizánci fennhatóság alatt élő szlávok, éppen úgy, mint a morva fejedelemség lakói, nyáron állandóan az erdőségekben tartózkodnak, és pedig még oly vidékeken is, ahol már áttértek a földművelésre. A Balkán-félszigeten a VI. században feltűnő szlávok mindössze egyetlen fegyverrel, rövid fanyelű kopjával voltak felszerelve, s csak alig egynéhánynak volt közülük ezenkívül még pajzsa is. A morva nép zömének hadi felszerelése a IX. század végére sem bővült lényegesen: «Fegyverzetük hajítódárda, pajzs, lándzsa, s ezenkívül egyéb nincsen». Szvatoplukról külön feljegyezték, hogy «ennek a fejedelemnek lovai is vannak, továbbá szép mellvértjei, melyek erősek is, becsesek is». Ilyen mlorva előkelőktől származó fegyverek a Felvidékről több heyen is előkerültek, s jellemző módon avar, illetőleg norman hatást mutatnak, utalva arra a két politikai és művelődési tényezőre, melynek a szlávok megszervezésében egyebütt is döntő szerep jutott.

A politikai és hadi szervezet gyengeségével kapcsolatos a szlávásra minden területen jellemző várépítés is, melyet az egykorú leírásokon kívül a régészeti maradványokból ismerünk. E várak, melyeket a morvák a honfoglalást megelőző portyázások idején a bajorok és magyarok ellen építettek, inkább menhelyek, mintsem a nép nagy tömegei által lakott, állandó központok voltak. A köznép csak veszély idején és télen lakott bennük: nyáron újra szétszéledt a védelmet nyújtó erdőségekbe. Ezekben a szikla-, föld- és mocsárvárakban éltek azok az előkelők, akik vagyoni és katonai tekintetben magasan a köznép felett állottak.

A honfoglaló magyarság jelleme békésebb, műveltsége sokoldalúbb volt, mint az előttük itt járt avaroké. Ez a különbség a szlávokkal való bánásmódban is érvényesült. Nagy tömegek lemészárlásáról, tervszerű embervadászatáról, oly értelemben, mint ezt később a Magyarországra betörő tatároknál látjuk, a magyar honfoglalással kapcsolatban szó sem lehet. A magyarság a délorosz steppéről eleven gazdasági érzéket hozott magával. Jól felfogott érdek vezette őket akkor, midőn az új haza megszállásakor az ott talált lakosságot nem irtották ki, hanem megelégedtek az uralkodórétteg megsemmisítésével, hogy a köznépet azután uralmuk és védelmük alatt szolgálatukra szorítsák.

A szlávok élén álló morva, bajor és bolgár uralkodórétteg mindjárt a honfoglalás első szakaszában áldozatul esett a magyarok rohamának. Ezt a folyamatot főként a Felvidéken kísérhetjük nyomon. Régészeti leletek és későbbi okleveles utalások bizonyítják, hogy a honfoglalást megelőző időben Túrócmegeye területén öt földvár állott, melyek később jelentőségüket veszítették, azaz megszűnt az a kapcsolat, mely köztük és a környező vidék között valamikor fennállott. A Felvidék szláv várai közül egyedül Nyitra — Szvatopluknak és püspökének székhelye — élte túl a honfoglalást, és vált a XI. század vége felé egy magyar királyi vármegye központjává. A várak és a környező telepek kapcsolatának megszakadása nyil-

vánvalóan a régi uralkodórétég pusztulása, illetőleg elszegényedése mellett bizonyít, s annak a jele, hogy a magyarság nem alkudott meg e vidék kisebb-nagyobb régi uraival, törzs- és nemzetséggfőivel. E várakkal ellentétben a hegyek lábánál meghúzódó szláv falvak a magyar uralom századaiban nem csupán fennmaradtak, de még lakosságuk is szaporodott. A kontinuitás bizonyítéka mindenekelőtt a magyarországi szláv helynévanyag, melynek fennmaradása amellet bizonyít, hogy a névadó lakosság életében sem szakadás, sem lényegesebb változás nem következett be. A Felvidék, Erdély, a Dunántúl és az Alföld elfoglalásával kapcsolatban a magyar hagyomány szintén a szlávok békés hódoltatásáról tudósít. Csupán a várak előkelői szegülnek ellent a magyaroknak, csak ők pusztulnak el e mondaszerűen felnagyított harcokban. Ha tekintetbe vesszük a két nép kultúrájának különbségét, ez természetes is: a félénk, gyenge fegyverzetű és laza szervezetű szlávok nem is tanúsíthatott komoly ellenállást az élet-halálharcukat vívó, állig felfegyverzett keleti lovasokkal szemben. A magyar honfoglalás a szlávok életébe így csak annyiban visz változást, amennyiben többé nem a földvárak szintén idegen urainak, hanem az egyes vidékeket hódoltató és megszálló magyar nemzetségeknek adóznak.

Az itt talált népek sorában a szlávok mellett kimutatható nyomuk csak az avaroknak maradt, akiket Nagy Károly 804-ben saját kérésükre Szombathely és Deutsch-Altenburg (Carnuntum) közé telepített, s akiket a források a magyar honfoglalást megelőző évtizedekben még emlegetnek. Valószínű ezenkívül az avarság jelenléte a Nagy-Alföldön, ahová a frankok elől nagyobb számban menekültek. Nyomtalanul eltűntek viszont a karolingkori Pannónia jelentékeny német telepei. A IX. századi kolonizációs korszak és a magyar uralom idejének helynevei között semmiféle kontinuitás sem mutatható ki; lehetséges tehát, hogy az itteni németiség a határszélek tervszerű kiűrtése során gyanta el szállásait.

Politikai szervezet: a törzsrendszer. A magyarság életformájának és műveltségének alapelemei tekintetében kétségtelenül a steppe övezetben kialakult pásztorközösségek sorába, mint a régi kínaiak mondották, «az újat feszítő népek» nagy családjába tartozott. Ezen az egységen belül azonban többi rokonaitól lényeges vonásaiban különböző önálló népegyéniséggel rendelkezett, mely a fajkeveredések, politikai változások és kultúrhatások sok évszázados folytonosságában alakult ki. E népegyéniség legjellemzőbb vonása az összetettség: különböző faji elemeknek, szervezési formáknak, gazdasági berendezéseknek és kultúr-áramlatoknak szerencsés kiválasztása és egységbefoglalása. A honfoglaló magyarság társadalmi és gazdasági berendezése bolgár-török jellegű, a politikai és katonai szervezet viszont erős keleti-török, sőt türk beütést mutat. Ez a kettősség pedig annyit jelent, hogy a magyarság sokoldalú műveltsége mellett oly fokozott szervező- és vezetőképeséggel rendelkezett, mely rugalmasság és alkalmazkodóképesség tekintetében őt messze a rokonnépek fölé emelte.

A politikai szervezet élén a korlátlan hatalmú fejedelem állott. Tudjuk a magyar őstörténet előző fejezetéből, hogy a levediai magyarság még nem élt egyeduralmi, monarchikus szervezetben: Konstantinos császár külön hangsúlyozza, hogy «ezen Árpád előtt sohasem választottak fejedelmet a turkok», azaz ha voltak is tekintélyben a törzsfők felett álló méltóságok, szervezetük mégis közelebb állott a besenyők laza törzsszövetségi berendezéséhez, mintsem a kazárok és a türkök egyeduralmi rendszeréhez. A steppe államalakulásainak ismeretében érthetőnek kell találnunk, hogy miért éppen az etelközi tartózkodás válságos éveiben egyesült a magyarság közös politikai vezetés alatt álló igazi néppé. Egyike volt ez azoknak a nagy pillanatoknak, midőn a pásztornépek lelkében az elhivatott vezető iránti bizalom gyökeret ver, s őket egy szinte messiásváró hangulatban rendkívüli teljesítményekre ösztökéli. Ezt a vezetőt a kazárbarát Levedi kündü elejtésével a megyer törzs fejében, «a bölcs tanácsú

és gondolkodású, kiválóan vitéz és uralomra termett» Árpádban, Álmos fiában találták meg, akinek családjában előzőleg valószínűleg a gyula tisztsége öröklődött, s aki családi hagyomány szerint, a legendás hun király, Attila maradéka volt. A magyar állam- és népalakulásban tehát döntő szerepet játszott a tekintélyi mozzanat, a származás előkelősége, melyhez reális alátámasztást a vezértörzsnak a többit meghaladó gazdasági és katonai ereje adott. Árpádot nem «választották» a szó mai értelmében fejedelemmé, hanem — mint előtte és utána annyi kisebb-nagyobb monarcháját ennek a világnak — az összetömörült törzsek népének és vezetőinek bizalma ismerte el, kiáltotta ki urának. Ez formailag a vérszerződés ősi lovaspásztori szertartásának formájában történt, a nélkül természetesen, hogy a fejedelem és a törzsek hadnagyai között azoka szinte «alkotmányos» megállapodások, melyekről 1200 táján III. Béla király jegyzője kora udvari arisztokráciájának a multba visszavetített kívánságai alapján tudósít, a valóságban létrejöttek volna. Árpád fejedelemségével és a vérszerződéssel az eddig lazán együttműködő hét törzsszövetsége a szó igazi értelmében vett néppé alakult, melyet a török névadás gyakorlata szerint «hétmagyarnak» neveztek el.

Mint a rokonnépeknél általában, a magyarságnál is évszázadokig továbbélt ennek a nagy eseménynek az emléke, természetesen nem valóságos alakjában, hanem egy vallásos eredetmitosz köntösébe öltöztetve. Az uralkodóház eredetmondájában, a Turul-mondában megörökített csodálatos fogantatás ugyanúgy az isteni beavatkozás jele volt a magyarság szemében, mint ahogy ilyent láttak a türkök a farkasanyától való születés mitikus hagyományában. Az istenség ezzel jelölte ki Álmost népe feletti uralomra, s öltött belé — s általa leszármazóiba — oly képességeket, melyek e választott nemzetség tagjait messze a közönséges halandók fölé emelték. A magyarság meggyőződése szerint, melyet a XII—XIII. század fordulóján élő királyi jegyző hagyományozott ránk «Álmos vezér, meg azok, akik

az ő ágyékából eredtek, jelesebbek voltak nem dolgában, meg hadban is hatalmasabbak». Mint ebből a késői vallo-
másból látható, a magyarság népi gyökerű, ősi politikai
örökségének legfontosabb s a jövő alakulására döntő
módon kiható eleme a vérségi jog volt, mely a keresztény
Árpádok államából — az általános európai állapotoktól
eltérően — örökletes monarchiát formált. Elég ehhez
annyit megjegyezni, hogy még Nagy Lajos is *regnum*
*haereditarium*nak nevezi az Árpádoktól örökölt magyar
királyságát, holott nápolyi és francia rokonainak állama
nem volt az. Ugyanerre az ősi örökségre vezethető vissza
a korai magyar királyság autokratikus felépítése, melyet
a XII. század közepén Freisingi Ottó oly plasztikusan
állított szembe a germán jellegű monarchiák közösségi
és hűbéri szervezetével. A magyar király rendkívüli tekinté-
lye végeredményben abban a néphitben gyökerezik,
hogy ő és nemzetsége mintegy önmagában hordozza az
egész nép jó vagy balsorsát. A XII. századi udvari törté-
netíró szerint a királyi nemzetség magvaszakadása egy-
ben *regni sterilitas*. Ugyancsak túlélte a pogány korszakot
az ősi kötetlen örökösödési rendszer is. A régi magyar
öröklési gyakorlatból ugyanis semmiféle fiú-, illetőleg
testvérörökösödési rendszer érvénye nem olvasható ki:
a választott nemzetség tagjai a közös vér jussán egyenlő
eséllyel indulnak a főhatalom elnyeréséért vívott küzde-
lembe, s a fiúörökösödés csupán a XII. század derekán,
II. Géza korától kezdve nyer általános elismertetést.

A korlátlan fejedelemség megalakulása a magyar törzsek
körében egy bizonyos rétegződés kiindulópontjává vált.
Ettől kezdve minden a fejedelemhez, nemzetségéhez és
törzséhez viszonyult, s a többi néprész egy erősen ariszto-
kratikus jellegű rangsorolás szerint helyezkedett el a ter-
mészetes mag körül. A fejedelem népe, a megyer törzs a
hazai hagyomány szerint «gazdagabb és hatalmasabb»
volt a többi törzsnél, vezető nemzetségét pedig az elő-
jogok egész sora illette meg. A megletelepedés után a
gazdasági tekintetben legértékesebb, legnépesebb és a

mellett legvédehetőbb területek ennek a törzsnak jutottak. Az új hazában a település oly körrendszer képét mutatja, melynek sugarai egyre hosszabbodnak. Központját a fejedelmi család szállásföldje alkotta, a későbbi Pilis, Solt, Fehér megyék területén és a Dunától védett Csepel-szigeten. Szállásait kelet felé legyezőszerűen övezték a fejedelmi törzshöz tartozó többi nemzetiség szállásai. Ezeket túl minden irányban a törzsek eleven védőfala következett, ki egészen a részben a természet által védett, részben mesterségesen erősített gyeplívonig, a magyar településterület széléig s onnan az ország természetes határáig nyúló vad, lakatlan területig, az úgynevezett gyeplívonig. E rendszerben azonban nem csupán a fejedelmi törzs helye és szerepe volt kijelölve, hanem ugyanúgy a többieké is. Így például a kabarok háború idején az előhad szerepét játszották, s az új hazában is határőrzés volt a feladatuk. Hasonló szerepre utal a második törzsnél finnugor eredetű Nyék neve, mely «határvédő, akadály» jelentésű. A negyedik törzsnél török eredetű Kürtgyarmat neve egy valamikor különálló Kürt és Gyarmat törzs összeolvadásából keletkezett. A Kürt jelentése «hótorlasz», s mint ilyen a törökségben meglehetősen gyakori törzs- és népnév. A Gyarmat jelentése: «fáradhatatlan». A hatodik törzs Tarján neve a török tarkhan méltóságnévvel függ össze ugyanúgy, mint a hetedik, Jenő elnevezése, melynek török jelentése «bizalmas tanácsadó, miniszter». Ugyancsak török törzsnév a Kér is, mely «óriás»-t jelent, s így az erőt, vitézséget kifejező törzsnevek csoportjába tartozik. A nyolcadik törzs neve, Keszi, «darab, töredék» jelentésű, ami arra vall, hogy valamely idegen törzsszervezetből szakadt ki, s a kabarokhoz hasonló módon csatlakozott a magyarsághoz. Miután így a magyar törzsrendszer képét Németh Gyula kutatásai alapján felvázoltuk, nyíltan be kell vallanunk, hogy a székelység helyét ebben a rendszerben kielégítő módon megjelölni mai ismereteink mellett nem tudjuk. A legújabb hozzászólások után is változatlanul vitás az a kérdés, vajjon a székelységben

a magyarsághoz még a honfoglalás előtt csatlakozott s talán a kabarokkal azonos népet kell-e látnunk, vagy pedig oly néprészt-e, mely a rokonnak tekintett magyarokhoz már az új haza földjén csatlakozott. Újabb vélemények még azt is kétségbevonták, hogy a székelység eredetileg a magyarságtól különböző nép volna, s ezzel szemben a székelység törzs voltát s másodlagos keletkezését vitatják. E feltevéseket illetőleg legyen szabad annak megállapítására szorítkoznom, hogy a székely törzs keletkezésének a X. század elejére, illetőleg végére való helyezése nehezen áthidalható kronológiai nehézségekbe ütközik, nem is szólva arról, hogy az egész törzsszervezet felbomlása után egyetlen egy törzsnek önálló szervezetben való megmaradása nehezen lett volna a középkori királyság célkitűzéseivel összeegyeztethető. Ha a székelységnek az uralkodóházzal fennálló szoros kapcsolata elegendő lett volna ahhoz, hogy törzsként megmaradjon, abban az esetben a fejedelmi háznak a meyer törzshöz való még szorosabb viszonya is hasonló módon érvényesült volna: azaz, az ország belsejében mindmáig a nép zömétől megkülönböztetett meyeriknek kellett volna fennmaradni.

E törzsek összefüggő politikai rendszert alkottak, melynek irányítása a fejedelem kezébe volt letéve. Ő állít rokonaiból és bizalmasaiból hadnagyokat az egyes törzsek élére, ő nevezi ki azt a két főméltóságot is, akik rangban utána következnek. A fejedelem mellett a *horka* és a *gyula* bírói tisztséget viselnek, de egyben egy-egy törzs fejei is. E két főméltóság szerepe a magyarság törökös szervezétének legsúlyosabb bizonyítéka. A tisztségek kettőssége ugyanis a magyarsággal érintkező török népek nagy részénél s éppen a legjelentősebbeknél kimutatható. A *gyula*, aki rangban a fejedelem után következett, az ország keleti, a *horka* pedig nyugati részét szállotta meg népével.

A politikai szervezet tehát azt mutatja, hogy a magyar fejedelem az alattvalók szemében ugyanolyan tekintélyt élvezett, akár a türk vagy kazár kagán. «Ezt a népet pedig — írja az őket közvetlen tapasztalatból ismerő

Bölcs Leó császár — mely egyetlen főnek uralma alatt áll, nem szeretettel, hanem rettegéssel tartják féken, s a főnökök a bűnösöket szigorú büntetéseknek vetik alá.»

A törökös politikai szervezetnek az a jellemző vonása, hogy a méltóságok egyes családokban örökletessé válnak, a honfoglaló magyaroknál is fellelhető: a bírói és hadnagyi tisztségeket egészen a keresztény korszak beköszönéséig ugyanazon családok kezében találjuk. A török felfogás szerint az uralkodó kiválósága minisztereire is kiterjed; ugyanúgy a magyaroknál is «a nem dolgában jelesebb és hadban hatalmasabb» fejedelem mellett az «előkelő születésű, hadban hatalmas és hűségben állhatatos» hét vezér állott. Miként a fejedelmi nemzetség kiválasztottság-hite, akként a nagy honfoglaló családok öntudata sem aludt ki a pogány korszakkal. Míg a dinasztikus hagyomány a keresztény királyság vérségjogi indokolását támasztotta alá, addig az ősi eredetű nemesség is a régmúlt emlékeire alapította a maga politikai igényeit. A magyar középkor két legjelentősebb politikai tényezője, a királyság és a nagybirtokos arisztokrácia tehát egyaránt a pogány korban kereste törekvései igazolását.

Társadalmi szervezet. A magyarságot évszázadokon keresztül érő különböző etnikai és politikai rétegzések eredménye abban is jelentkezik, hogy ez a nép már a honfoglalás korában sem állott az egyenjogú harcos szabadok, a nemzetséghez tartozók, vagyis a nemesek és a vagyontárgyként kezelt jogtalan szolgák egymástól merően elkülönülő osztályaiból. A szabadok társadalma is erősen tagolt volt: ahogy a türkök megkülönböztették egymástól a bégeket, azaz a nemességet és a «közönséges népet», akként — Szent István törvényeinek és életiratának tanúsága szerint — a «nagyobbakat» a «következő rendtől», a «kisebektől» vagy «közrendűektől». E tagozódás születési, vérségi alapokon nyugodott, de a pásztornépek életberendezésének megfelelően egyúttal vagyoni fokozatot, a «gazdagok, a tehetősök», másrészt a «szegények» különb-

ségét is jelentette. A szabadok szegényebb rétege szívesen állott a gazdagok és előkelők szolgálatába, amiért ellátást, ruhát, fegyvert s a zsákmányból részt kapott. Mint a rokonműveltségű népeknél, a volgai és dunai bolgároknál, akként a magyaroknál is a fejedelem, a törzsek hadnagyai és az előkelő nemzetségfők nem csupán alávetett szolganeplséggel, de ezenkívül szabadokból álló harcos kísérettel, a germán *Gefolgschaft* török megfelelőjével is rendelkezett. A kíséret szabad szegődés révén toborzódott, s gyakori volt az egyik úrtól a másikhoz való pártolás. Mikor Szent István törvényében ünnepélyesen kinyilatkoztatja az új politikai hatalomnak azt az óhaját, hogy minden seniornak meglegyen a maga milese, nem újítást hirdet, hanem ellenkezőleg, egy már meglévő szervezeti formát hagy jóvá. Ez a pogány korszakbeli kíséret vált később a királyság és a nagybirtokigazgatási és katonai szervezetének, a király és a birtokos urak úgynevezett *familiájának* alapjává. Ez a serviens-familiárisi társadalom az első király korától kezdve egészen a XVI. század derekáig a külső terjeszkedés és a honvédelem legfőbb instrumentuma volt. Elmondhatjuk tehát, hogy nem csupán a politikai, de egyben a társadalmi szervezet pillérei is az ősi népi életformából nőttek ki az új, az európai rendszer alátámasztására.

Harcmodor és fegyverzet. A magyarság rétegzett politikai és társadalmi szervezetének előnyei főként hadrendszerében érvényesültek. A honfoglaló magyar eredendően katona volt: «Férfiakban bővelkedő és független ez a nép, melynek a pompa kifejtése és a gazdagság szeretete mellett elsősorban arra volt szorgalmatos gondja, hogy ellenségeivel szemben vitézül viselkedjék». A magyar «a munkát és fáradságot bátran elviseli, túri az égető meleget és a fagyaló hideget s a nomád életből folyó egyéb nélkülözéseket» — írja Bölcs Leó.

E leírás megvilágítja a honfoglaló magyar jellemét, keleties nyugalmát, öntudatos katonás természetét, a külsőségek és a valóság iránti eleven érzékét. A magyarok

azonban katonai tekintetben is többek voltak harcra-kész pásztoroknál. «Nem hagynak fel a harccal, mint más nép — mondja Bölcs Leó —, ha az első csatában megverték őket, hanem míg csak tökéletesen meg nem alázattak, sokféle módon iparkodnak az ellenségre csapást mérni.» Ez is politikai szervezetük egységével és szigorúságával függ össze. Bölcs Leó ugyanis mélyreható különbséget állapít meg az «egy fő» és a «sok fő» alatt álló népek között. Csak az egyeduralomban szervezett pusztai népek az igazán veszedelmes ellenfelek, köztük is főként a bolgárok és a magyarok. A magyarság harcmodorában — miként ezt már az egykorú bizánci haditudomány világosan felismerte — a távolsági harc elve mesterei tökélyvel érvényesült. Az ütközetet egymástól kis távolságra felállított lovasosztagok támadása nyitotta meg; mint egy arab író mondja, «folytonos nyilazás közben a lovassági szakaszok malomkerékhez hasonlóan forogtak». Feladatuk csupán az volt, hogy az ellenséget nyílzáppal megzavarják, majd hirtelen visszavonulással a zárt csatarend felbomlását siettesék. Gyors lovaikon számukra kedvező terepre csalták ellenségeiket, akik a győzelem reményétől hajtva ekkor már nem zárt egységekben, hanem egyéni gyorsaságuknak megfelelően eredtek utánuk. Mocsarak, erdők és dombok védelme alatt eközben már lesben állott a seregnek az a része, mely eddig egyáltalán nem vett részt az ütközetben, amely azonban most a visszaforduló menekülőkkel együtt hirtelen ellentámadásba ment át, és pusztító nyílzáport bocsátott az üldözőkre. Kézítésára csak a harcban ebben a megsemmisítő szakaszában került sor, mikor a megosztott ellenség a minden irányból előretörő magyarokkal szemben komoly ellenállást már nem tanúsíthatott, s nehéz fegyverzetének már nem vehette hasznát.

Katonai sikereiket elsősorban hadmozdulataik begyakorlottságának és szabatos keresztülvitelének, végeredményben tehát politikai szervezetük szigorúságának köszönhették, de nagy szerepe volt ebben fegyverzetük, felszerelésük és lóállományuk minőségének is. A gazdasági

szempontból oly jelentős levediai tartózkodás még csak fokozta a magyarság amúgy is jelentékeny hadi készült-ségét. A belsőázsiai és kazár fegyveripar termékei mellett ekkor egészítik ki készleteiket a déloroszországi norman hadiipar vívmányaival, elsősorban az egyenes kétélű karddal, melyet a keleti szablyatípussal kombinált alakban is használtak.

A magyar népegyéniség. A vezetőréteg, mely ezt a politikai és katonai szervezetet létrehozta, török eredetű volt, s a nép zömének finnugor nyelve mellett sokáig még a maga török nyelvét is megőrizte. E törökségen belül minden valószínűség szerint türk-kazár uralkodóréteg játszotta a főszerepet. Az egykorú írók a magyarságot éppen politikai értelemben nevezik türknek, s a fejedelemség megalakulása Biborbanszületett Konstantin császár szerint «kazár szokás és törvény» szerint, kazár külsőségek közt ment végbe. Ugyancsak türk megalapozásra mutat a politikai és katonai szervezetnek a török népek jórésznél szokatlan szigorúsága, valamint a türkökével egyező jobboldali égtáji orientáció is. Egyeznek továbbá bizonyos magyar és türk törzsnevek is. A türk-kazár körbe tartozó nyolcadik törzsen, a kabarokon kívül a magyarságnak két, belsőázsiai kapcsolatokra utaló törzse van: Kér és Kürt. Ezek közül különösen a Kürt érdemel figyelmet, mely nemcsak egy magyar, hanem egy jeníszjevidéki török törzsnek is neve. Majdnem pontosan ugyanerre a területre utal a honfoglalók egyik csoportjának tárgyi hagyatéka és antropológiai alkata is. A magyarság előkelőinek egy számbelileg nem jelentős, de gazdag és nyilván vezetőszerepet játszó része, a kaukázusi-mongoloid fajösszetételű többséggel ellentétben pregnáns mongol vonásokat mutat. Ennek az embercsoportnak leginkább lovastemetkezésekből előkerült gazdag sírmellékletei az antropológiai alkattal összhangban szintén belsőázsiai kapcsolatokra mutatnak. Főként jellegzetes lovasfelszerelések, egyélű hajlított nomád szablyák, övveretek és ló-

szerszámok ezek, melyek az úgynevezett minuszinszki kultúra emlékeivel tartanak közeli rokonságot. Ez a kultúra, mely nevét a Minuszinszki-medencétől kapta, a Jeniszej felső folyása mentén virágzott. Első korszaka kétségkívül kapcsolatos az avarok belsőázsiai uralmával, mely a VI. század derekán ért véget. A minuszinszki műveltség igazi fellendülése azonban a VI—IX. század közötti időre esik, és szorosan összefügg az arab világ műveltségi és gazdasági expanziójával, mely e vidék kultúráját a késői szaszanida művészet formavilágával és díszítőelemeivel gazdagította. Ugyanígy kimutathatók főként a VII. század óta kínai hatások is. A minuszinszki kultúra széleskörűségét és Belső-Ázsia egyéb részeivel való kapcsolatát figyelembe véve, a Minuszinszki-medence fémművességét úgy kell tekintenünk, mint a türkök belsőázsiai uralmának gazdasági megnyilatkozását. Ez a terület is beletartozott a türk birodalomba, s aligha véletlen, hogy a Jeniszej mellől türk feliratok kerültek elő, melyek egyikén ugyanúgy egy Kürt nevű törzs szerepel, akárcsak a magyar népközösségben. Történeti, nyelvi, régészeti és antropológiai nyomok így együttesen támasztják azt a feltevést, mely szerint egy türk, vagy legalább is türk iskolát járt vezetőrétegben kell látnunk a honfoglaló magyarság igazi megszervezőit, a honfoglalás hőseit, a X. század nagyszabású, valósággal attilai méretű hadi vállalkozásainak irányítóit.

A honfoglaló magyarok mégsem hasonlíthatók sem a hunokhoz, sem pedig az avarokhoz vagy türkökhöz, s akkor is tévednénk, ha a nép egészének életformáját a honfoglaláskori uralkodóréteg analógiájára képzelnénk el. A politikai és katonai szervezet ugyanis egy oly népet fogott egységbe, melynek életstílusa és műveltsége lényegében bolgár-török és általános pontusi jellegű volt.

A magyarság sohasem tartozott a száraz steppe népei közé, s a hunok, vagy avarok értelmében nomádnak nem is nevezhető. A magyarság őshazája ugyan a szibériai irdőrégió és a ligetes steppe határvonalára esett, s a török

népekkel való kapcsolat is ebben az övben alakult ki, de a néppéválás és a műveltségformálás döntő jelentőségű folyamata Dél-Oroszországnak görög és iráni hagyományoktól áthatott földjén játszódott le. A magyarok származásukat és műveltségüket tekintve éppoly kevésbé «ázsiaiak», akárcsak a gótok, a népvándorláskori germán-ság e legnemesebb törzse, melynek politikai és művelődési fejlődésére szintén a dél-oroszországi környezet nyomta rá a maga bélyegét. Általában nem látom értelmét annak, hogy az «aziatizmus» hangzatos jelszavától befolyásoltassuk magunkat, s a magyar őstörténetet iranizálni, vagy a magyarságra gyakorolt norman hatást mesterségesen fokozni próbáljuk.

A magyarok lakóhelyeik kiválasztásában a száraz steppét következetesen elkerülték. Kubán-menti szállásaik ugyanúgy a ligetes övbe esnek, akárcsak a Don és Dnyeper köze. Nem véletlen az sem, hogy a füves-steppe jellegű Etelköz csak átmeneti hazának tekintették. Az új hazában is a hét törzs közül négy a dombos Dunántúlt szállotta meg, s a Duna—Tisza-közének száraz lösz- és homok területét — mely az ókor óta a lovasnépek kedvelt szállása, majd a XIII. században beköltöző szárazsteppei eredetű kunok és jászok hazája lett — üresen hagyták. Ugyancsak lakatlan maradt a Dunántúlon a Sárréttől keletre elterülő homokos terület, mely jellemző módon csak a X. század végén települt be a Géza fejedelem által ide helyezett s az ily tájakat kedvelő besenyőkkel. «A magyarok hazája — írja Levediáról egy arab utazó — fában és vizekben bővelkedő, talaja nedves, lapályai vannak, szénatermő s termékeny helyekben bővelkedő». A magyarok tehát aligha voltak a szárazsteppe nomádjaihoz hasonló ridegpásztorok, hanem állatállományukról már takarmányozással gondoskodtak, ami a megtelepült életmód felé való közeledés egyik jellemző tünete. Az új haza egységes éghajlata feleslegessé, sőt céltalanná tett mindennemű, a szó ázsiai értelmében vett nomadizálást. A nép élete a téli és nyári szállások váltogatásán alapult, ami azonban már

azért sem tekinthető nomadizálásnak, mivel a legelő a nemzetségek, ágak és családok tulajdona volt.

A keletbalti és turanid, tehát lényegében európai etnikumú magyar nép nyelvében egységesen magyar volt. a XI—XIII. századi oklevelekben szereplő közrendű és szolgálóelemek óriási többségükben magyar neveket viselnek, mintahogy túlnyomóan magyar az új haza helynévanyaga is. Bármily nagy tehát a török eredetű uralkodóréteg politikai és katonai vonatkozású szervezőmunkájának jelentősége, a magyarság népi és nyelvi megmaradása elsősorban a finnugor tömegeknek köszönhető. A magyarság nem a szó köznapi értelmében vett úgynevezett Herrenvolk, hanem szociális értelemben mélyen tagolt, elemeiben egységes és azonos nyelvet beszélő közösség, azaz: igazi nép volt. Éppen ezért a vezetőréteg és a köznép életformája között árnyalatokban gazdag átmenetet kell feltételeznünk, melynek egységét a foglalkozás, a szervezet és a fajtság közös alapjai biztosították. Ha a Kárpátmedence térseit kizárólag egy vékony török uralkodóréteg szállotta volna meg, annak ugyanúgy el kellett volna szlávósodnia, akárcsak az eredetileg töröknyelvű és fajú dunai bolgárságnak. A magyarság esetében viszont a töröknyelvű vezetőréteg és a kisebb-nagyobb török néprétegek vesztették el eredeti nyelvüket. A kabarok, akik a X. század derekán még kétnyelvűek voltak, később teljesen elmagyarosodtak, a székelyek pedig — ha eredetileg egyáltalán nem magyar nyelvűek voltak — Erdélyben való megetepedésük idején már kizárólag magyar neveket adtak a hegyeknek, folyóknak és dülőknek.

Gazdasági élet. A magyar köznép főfoglalkozása a nagyszabású, sok állatfajtára kiterjedő pásztorkodás volt. Mellette — mint ősi finn hagyaték — nagy szerepet játszott a halászat is, melyet különösen folyamparti téli szállásaiokon űztek. De a magyarság, mint a ligetes steppe lakója, nem állott oly idegenül a földműveléssel szemben sem, mint a vérbeli nomád népek.

Az arab írók tanúsága szerint a levediai magyarságnak «sok szántóföldje» volt. Nem szabad természetesen intenzív földművelésre gondolnunk, viszont az is bizonyos, hogy a termelés nem szorítkozott egyedül a belsőázsiai nomádok igénytelen növényi táplálékának, a kölesnek megszerzésére, hanem a szemtermelés egész körére kiterjedt. Ezt bizonyítják nemcsak a magyar nyelv idevonatkozó kultúrshavai, hanem az is, hogy a legrégibb magyar búzafajta (*triticum diococcoides*) déloroszországi eredetű. Ugyancsak nyelvi bizonyítékaink vannak a kert- és szőlőgazdálkodás ismeretére is.

Éppen ezért óvakodnunk kell attól, hogy ezt a földművelő tevékenységet kizárólag a magyaroknak alávett szlávoknak tulajdonítsuk. A gabonatermesztéssel, a kert- és szőlőműveléssel minden valószínűség szerint a magyarság köznépe ismerkedett meg és pedig a szoros kazár kapcsolatok idején. A kazárok ugyanis az arab írók jellemzése szerint fejlett földműveléssel, nagy arányokban üzött kert- és szőlőkultúrával rendelkeztek. A magyarságnak ily hajlandóságaira utal a pannóniai szőlőművelésnek a XI. század óta nyomon követhető gyors felvirágzása is. E jelenségek együttesen azt bizonyítják, hogy a honfoglaló magyarok már a megtelepedés útján járó félnomádok voltak.

Kereskedelmi kapcsolatok. A déli magaskultúrák kisu-gárzási körében élő többi pontusi néphez hasonlóan a magyarság is kivette részét abból a közvetítő karavánkereskedésből, mely egyrészt az eurázsiai steppe hosszában, Európa és Ázsia között, másrészt az erdőrégió és a déli kultúrtájak között űsidők óta lebonyolódott. Kereskedelmük termékei közül Levediában a bőr, a prém és a méz voltak a fontosabbak, legértékesebb árujuk azonban az ember, a rabszolga volt: «a velük szomszédos szlávfajú népek felett uralkodnak, ... ezeket, ha egyszer hatalmukba kerítették, rabszolgának tekintik». Foglyaikat bizánci kikötőkbe viszik, s «cserébe bizánci aranszövetet-

ket, színes gyapjúszőnyegeket és más árukat kapnak». Ugyanilyen viszonyban vannak az arabokkal, kik áruikat Kelet-Európa uralkodó pénznemével, az ezüst dirhimmal és nyersezüsttel fizetik meg, valamint a déloroszországi normanokkal, akiktől elsősorban fegyvereket, főként kardokat vásárolnak. Belső-Ázsia és a Távkelet termékeit és áruit a kazárok közvetítették hozzájuk. Az emberkereskedelem nem egyedül a magyarok, hanem az összes szomszédos népek egyik főfoglalkozása. Több jel mutat arra, hogy nagy arányokban a Skandináviából kirajzó normanok fejlesztették ki ezt az «iparágat», ők voltak azok, akik elsőnek kerültek állandó kapcsolatba a szlávokkal, s teremtették meg a gazdasági összeköttetést a nagy déli — arab és bizánci — rabszolgapiacokkal, valamint a kazárok és volgai bolgárok látogatott vásáraival.

Az új hazában való tartózkodás első félszázadában a magyarok régi kereskedelmi kapcsolataikat fejlesztették tovább: számai Kína, Perzsia, Perm, a Balti-tenger és Bizánc irányában ágaztak szét. Miként településük, akként úthálózatuk is országuk táji alkatának világos felismerését bizonyítja. Középpontja a későbbi Pest. Innen indult ki többek között a Verecke—Kiev-i út, innen a Balkán felé vezető s az Al-Dunánál a Morva völgyénél elágazó, valamint a Visztula—Odera vidékére vezető felsőmagyarországi utak, melyek Prágánál a Kiev—Prága-útvonalhoz csatlakoztak.

E közlekedési utak közül a X. század első felében a legjelentősebb a Pest—Verecke—Kiev-i út volt, mely az eurázsiai kereskedelemmel való kapcsolatot biztosította. Kievben már igen korán magyar kereskedő-kolóniát tétélezhetünk fel (magyar kapu, magyar vonatkozású utcanevek), ilyenent találunk a X. század végén Konstantinápolyban is. Sűrűn látogatták a magyar kereskedők a dunamenti bolgár város, Peresljevéc, továbbá Prága vásárait, míg Pesten már a X. század folyamán volgai bolgár kereskedők létesítettek állandó telepet.

Kereskedelmük termékei új hazájuk adottságainak megfelelően ekkor azonban már mások voltak, mint Leve-

diában. Németországi, itáliai és balkáni portyázóhadjárataik még sokáig lehetővé tették a nagyarányú rabszolga-kereskedelmet, melynek piaci Bizánc és Prága voltak. Mellette azonban hazájuk termékei, a magyar ló és a magyarországi só mind nagyobb szerepet játszottak.

Oly «bátor, jókinézésű és tekintélyes» népnél, mint a magyar, melynek a fegyverforgatáson kívül «pompa kifejtése és gazdagság» a célja, az uralkodóréteg szükségképpen magas igényekkel rendelkezett. Ruházatuk színes selyemszövetből készült, fegyverzetük ezüsttel bevont, fényt kedvelők — írják róluk az arab geográfusok. Tárgyi hagyatékuk nagy ezüstbőségre vall, ami az arab világgal való intenzív kereskedelmi összeköttetések bizonyítéka. Így érthető, hogy már Levedia fémművességének központjában, a Donec-menti Verohne Saltovo-ban 862 után nagy tömegprodukción áll be, mely elsősorban a magyarok igényeit szolgálja» (Fettich). E fémművesség képviselői eredetileg a magyarság közé telepedett arab ötvösök voltak.

Az ezüst még az új hazában is, úgy látszik, jelentékeny mennyiségben állott rendelkezésükre. A peresljevaci vásárok egyik fő vonzóereje a magyar ezüst volt, mely nem nyers, hanem feldolgozott alakjában került piacra. Az ezüsttárgyakat és fegyvereket tehát a levediai fémművészség hagyományai alapján Magyarországon készítették.

A még Levediaiban kialakult fémművesség magyar mivoltát a különböző eredetű formai és díszítő elemeknek egységes stílusban való összefogása bizonyítja. Az iráni-arab pálmalevélnek a norman-szalagdíszes ornamentikával való találkozása, a hajlított belsőázsiai szablyának a varégek egyenes kardjával való kombinálása, a művészet és a mesterség formanyelvén ugyanúgy a magyarságnak néppéválását fejezi ki, akárcsak az önálló népnév feltűnése, vagy a törzsrendszer kialakulása.

Írás, költészet, zene, vallás. A Pontusvidék műveltségének sokszínűsége visszatükröződik a honfoglaló magyarság szellemi vonatkozású megnyilatkozásaiban is. Az az ősi rovásírás, mely főként az ország keleti részeiben egé-

szen a XVI. századig használatban volt, két betű kivételével a török ábécé-vel egyezik. A magyar nyelvnek az írásra vonatkozó szavai egyébként bolgár-török eredetűek.

Ég és föld, mítosz és valóság seholsem állanak oly közel egymáshoz, mint a pásztornépek képzületében. A keresztény középkor udvari történetíróinak tudós, sőt tudákos előadásából, színes népi mondavilág bontakozik ki előttünk, a régi kapcsolatok emléke, a honfoglalás és a kalandozások lenyűgöző élménye játsszák a főszerepet. Ez a mondavilág egy archaikus népköltészet és népzene közvetítésével a honfoglalást követő idők minden magyarjának közkincsévé vált. Emlékei nem jutottak korunkra, de főbb jellemvonásai későbbi utalásokból és főként az élő magyar népzeneből rekonstruálhatók. A honfoglaló vezérek ezekben az énekekben ugyanúgy első személyben, szó és gondolatrítmustól terhelt nyelven szólottak utódaikhoz, akárcsak a türk feliratok kagánjai, hercegei és miniszterei a maguk népéhez. A szöveget egyszólamú melódikus ének tolmácsolta, s a kísérő hangszer szerepe csupán az énekelt dallam cifrázására vagy dudaszerű aláfestésére szorítkozott. Az idegen hatásoktól, a mű- és a cigányzene befolyásától még mentes magyar népzene dallamainak felépítése tekintetében közeli rokonságot mutat a keleti török népek zenéjével. E költészet és zene az énekmondók, az úgynevezett jokulátorok révén még a keresztény korban is az egész magyarság kincse, önmagáról való hagyományának forrása maradt, melyből még az udvar történetírói is bőven merítettek.

Az iparművészetnek, a mondavilágnak, a költészetnek és a zenének háttérében ugyanúgy a vallás állott, mint ahogy ez adott magasabb értelmet a politikai szervezetnek is. A mindenséggel való összhangot keresve a régi magyarok a nap felé tekintettek, s ennek megfelelően égtáji orientációjuk is jobboldali, keleti volt. Halottjaik arcát következetesen a felkelő nap irányába fordították, s a fejedelem után rangban következő két főméltóság közül az ország keleti részén az előkelőbb, a gyula uralkodott. Főistenségüket a nap szimbolizálta, alakja a

színes démonvilágból, a természetszellemek boldogságot és bajt hozó csoportjából szinte már monoteisztikus tisztasággal emelkedett ki: egy arab író szerint a különböző szellemek mellett «hittek a mindenek felett való, az égben lakozó istenben». Az a néhány népmese, mely nyugati motívumoktól érintetlen alakjában jutott korunkra, így pl. az «Isten nyila», «kacsalábon forgó kastély», vagy a «világfájáról» szóló mese a mennynek ugyanolyan réteg-zett elképzeléséről tanúskodik, akárcsak a türk feliratok, vagy a többi rokonnépek mitológiája.

Korai keresztény hatások. A magyarság pontusi jellegű kultúrájához szervesen hozzátartozott az egyistenhívő, kinyilatkoztatott vallások, elsősorban a kereszténység tanainak ismerete is. A steppén nemcsak perzsa díszítőelemek terjedtek, nemcsak arab dirhemek és bizánci árucikkek forogtak, hanem ugyanúgy a szomszédos magaskultúrák vallási eszméi is utat találtak a pásztorok lelkéhez. E népek közül a volgai bolgárok mohamedánok voltak, a kazár kagán és kazár arisztokrácia a zsidó hitet vallotta, míg a harcós réteg itt is iszlámhívó volt. A mohamedán és zsidó hatás mellett jelentékeny sikereket ért el a keresztény térítés is, melynek irányítása Bizánc kezébe volt letéve. A keresztény misszió a Fekete-tenger és Kaukázus vidékén a Kr. u. IV. században megindult, s Justinianus korában a Pontus északi és keleti partvidékén már jelentékeny sikerekre hivatkozhatott. Keresztények voltak a Kaukázustól északra lakó s a magyarsággal szoros kapcsolatban álló alánok is, akiknek hivatalos áttérése a IX. századra esik. E térítőmunka központjai a krími keresztény görög városok voltak, melyek az ú. n. gót püspök, majd metropolita egyházfősege alá tartoztak. E missziós központ a VIII. században a kazár birodalom területén és az ahhoz tartozó pusztai népek körében nagy-szabású és sikeres tevékenységet fejtett ki. A kubánvidéki magyarság e missziós centrum közelében élt, s így a keresztény térítés hatása alól sem vonhatta ki magát. Justinianus császár idejében a krími Bosporus közelében tanyázó

«hunok» Ogurda nevű királya Konstantinápolyba látogatott, ahol a császár kezéből felvette a keresztiséget. Visszatérése után összetörette a régi bálványokat, mire a pogány papok népét fellázították ellene, megölették és helyébe testvérét, Mogyert emelték. Minthogy ezen események szereplői magyar neveket viseltek, a krimvidéki «hunokon» oly népet kell értenünk, mely a magyarsággal azonos, vagy legalább is amelybe a magyarság beletartozott. Hasonlóképpen jelentős sikereket könyvelhetett el a keresztény térítés a magyarsággal hosszú ideig szoros politikai és népi kapcsolatban élő pontusi bolgárok körében is, akiknek a magyarokkal közös fejedelme a VII. század elején Orgurdához hasonlóan szintén kereszténnyé lett. A VIII. század folyamán a krimi metropolita a pusztai népek, elsősorban a kazárok és szövetségeseik részére térítő püspökségeket szervezett, éspedig többek között egyet az onogurok és egyet a hunok megtérítésére. E püspökök körzeteinek megállapításából kiderül, hogy hatáskörük a Kubán vidékére, tehát arra a területre szólt, amelyen a VI. századtól a IX. század elejéig a magyarság különböző népnevek — köztük onogur és hun név — alatt élt. Ugyancsak bizonyítékaink vannak arra is, hogy a IX. század második felében egyes magyar csapatok és vezérek a szlávok apostolaival, Cirillel és Metóddal is találkoztak. A keresztény hatások intenzitása az új hazában csak fokozódott. Pannónia és Morávia a magyar honfoglalás idején már keresztény föld volt, melyen a IX. század folyamán a hit és az egyházi szervezet jelentékeny mértékben megszilárdult. A magyar uralom alá került szlávtság keresztény volt, s miként azt a magyarba átkerült ily vonatkozású jövevényszavak bizonyítják, ez az alávetett lakosság fontos szerepet játszott a hódítóknak a kereszténység számára való megnyerésében. De nyilván hatottak a magyarokra a nyugatról hazahurcolt német, francia, olasz foglyok is, akiknek soraiban bizonyára papok is voltak.

E keresztény hatásoknak a magyarság tárgyi hagyományában is nyoma maradt. A bezdédi tarsolyelemezen,

mely még Levediában készült, a pogány hitvilágra utaló mitikus állatalakzatok mellett a kereszt szimbóluma is feltűnik. Nyilvánvaló tehát, hogy a nagy tömegeiben még az ősi hitet valló magyarság körében már akadtak keresztények, s hogy e vallás a nép széles rétegei előtt sem volt teljesen ismeretlen. A magyarság műveltségének e vonásai együttesen arra vallanak, hogy az Európához való alkalmazkodásnak, faji, politikai, társadalmi gazdasági és lelki előfeltételei már a honfoglaláskori állapotokban adva voltak. Az új haza megváltozott életkörülményei és lehetőségei a magyarságot a X. század folyamán mindinkább a megtelepült életmód s az ezzel járó társadalmi, gazdasági, politikai és lelki átalakulás útjára terelték. Így minden jel arra vall, hogy a belső fejlődés lassan, de következetesen ható erőinek sokkal nagyobb szerep jutott a magyarság új életformájának kialakításában, mint a szomszéd népek hatalmi nyomásának vagy műveltségterjesztő tevékenységének.

A magyarok és szomszédaik a X. században. Az a nagystílű harcok életforma, melyet a magyarság régi hazáiban kialakított, a Kárpátmedence elfoglalása után a nyugati, délnyugati és déli szomszédság ellen viselt hadjáratok sorozatában nyilatkozott meg. A külföldi történetírás a honfoglaló magyarság életformáját és műveltségét egyedül e hadi vállalkozások és kísérő jelenségeik figyelembevételével, a megtámadott szomszédnépek egykorú krónikás feljegyzései alapján ítélte meg, s mindmáig teljesen figyelmen kívül hagyta a magyar tudománynak a magyarság antropológiai alkatára, társadalmi és gazdasági viszonyaira, valamint ősi műveltségére vonatkozó pozitív eredményeit. Ennek az egyoldalú látásmódnak tulajdonítható, hogy a honfoglaló magyarság mindmáig mint a hunokhoz és avarokhoz hasonló ázsiai nomádnép szerepel az európai történeti köztudatban, s hogy még az arab és bizánci íróknak ezzel az elképzeléssel ellentétben álló adatai sem találtak méltánylásra. E portyázó vállalkozások, melyeknek katonai és politikai nagyvonalúsága kétségtelen, a magyarság

keleti török származású illetőleg kultúrájú uralkodó-rétegének művei, melyek a nép egészét csak néhány rövid évtized tartamára tudták magukkal ragadni, hogy azután annál nagyobb erővel érvényesüljön a másik összetevő: a pontusi bolgár-török kultúrorökség. Ami mármost e harcos félszázad mai értékelését és megítélését illeti, a honfoglaló magyarok tetteiért éppoly kevéssé kell a román-germán Európa előtt szégyenkezelnünk, mint ahogy a mai németiség sem érzi szükségét, hogy elei cselekedeteiért kieszközölje a román Európa felmentő ítéletét.

Deér József.

IRODALOM.

E tanulmány megállapításai elsősorban az egykorú vagy közel egykorú arab, bizánci és nyugateurópai kútfők adatain alapulnak. Kiegészítésükre igénybevettem a rokon népek történetének számomra hozzáférhető forrásanyagát, valamint a középkori magyar legendáknak, gestáknak, krónikáknak és törvényeknek azon helyeit, melyekben a régi állapotok tükröződnek. A kútfőszerű megalapozás mellett előadásomban elsősorban arra törekedtem, hogy történeti összképet adjak, azaz a nyelvtudomány, az antropológia és a régészet adatait összhangba hozzam egymással és az írott források vallomásával. Meggyőződésem, hogy őstörténetet csak történeti módszerrel lehet írni, s hogy egyetlen rész-tudomány sem képes az összes kérdések hiánytalan s főleg kielégítő megoldására. Minden egyoldalú beállítottság azzal a veszéllyel jár, hogy az őstörténetet a forráscsoportok és megismerési eszközök csataterévé változtatjuk. Ennek elkerülése érdekében még bizonyos eklekticizmust, s ami ezzel együtt jár, megállapításaink elavulását is vállalnunk kell.

A honfoglalás eseményszerű lefolyására és a törzsek megtelepedésére l. *Hóman Bálint* munkáit: A honfoglaló törzsek megtelepedése (Turul XXX, 1911), A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve 17), Magyar történet I⁸ és az itt idézett régebbi irodalmat.

Magyarország régi lakóira, a magyarság megtelepedésére, a szlávokra és a magyar-szláv viszonyra: *Hóman* id. m.-t, *Melich János*: A honfoglalás kori Magyarország (Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I⁶), *Kniezsa István*: Magyarország népei a XI. században (Szent István-Emlékkönyv II), *Mályusz Elemér*: Túróc megye kialakulása (1921).

A politikai szervezetre és annak továbbélésére *Deér J.*: *Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie* (1934), *Pogány magyarság — keresztény magyarság* (1938). A magyarság a nomád kultúrközösségekben (Magyar Művelődéstörténet I). A magyar törzsrendszere: *Németh Gyula*: *A honfoglaló magyarság kialakulása* (1930).

A székelyekre: *Hóman B.*: *Die Székler* (Siebenbürgen, 1940), *Németh Gy.*: *A székelyek eredetének kérdése* (Századok, 1935), *Györfly György*: *A székelyek eredete és településük története* (Erdély és népei 1941), *Mályusz Elemér*: *A székelység eredetéről* (Melich-Emlékkönyv 1942).

A társadalmi és gazdasági viszonyokra: *Knicsza István*: *A megtelepedett magyarság népi alkata* (Magyar művelődéstörténet I), *Váczy Péter*: *Társadalmunk az Árpádok és Anjouk korában* (u. o.), *Domanovszky Sándor*: *A mezőgazdaság Szent-István korában* (Szent István-Emlékkönyv II), *Kring Miklós*: *A gazdasági élet* (Magyar Művelődéstörténet I). *Teleki Pál*: *Magyarország világpolitikai és világgazdasági helyzete a múltban és jelenben* (Európáról és Magyarországról, 1934), *Glaser Lajos*: *A Kelet-Dunántúl a honfoglalás és a vezérek korában, és; Fejér vármegye kialakulása* (Magyar városok és vármegyék monografiája: Fejér vármegye, 1937).

A magyarság tárgyi hagyatékáról s annak gazdaság- és kultúrtörténeti vonatkozásairól *Fettich Nándor* munkái és tanulmányai: *A levediai magyarság a régészet megvilágításában* (Századok, 1933), *A honfoglaló magyarság fémművessége I—II.* (Archaeologia Hungarica XXI, 1937) és legújabban: *Die altungarische Kunst*, 1942.

Kereskedelmi utakra és a gazdasági kapcsolatokra: *Fettich Nándor*: *Az oroszországi kereskedelmi utak és az ősmagyarság* (1933), *László Gyula*: *Eurasische Handelsstrassen im Mitteleuropa der Völkerwanderungszeit* (Ungarn, 1941 február).

Írás, ösköltészet, zene, vallás: *Németh Gyula*: *A magyar rovásírás* (1934), *Jakubovich Emil*: *Adalékok honfoglaláskori hősi énekeink előadásformájához* (Magyar Nyelv 1931), *Kodály Zoltán*: *Zene* (A magyarság néprajza IV), *Solymossy Sándor*: *A magyar ősi hitvilág* (u. o.).

A keresztény hatásokra: *Moravcsik Gyula*: *A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység* (Szent István-Emlékkönyv I), *Váczy Péter*: *Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában* (u. o.).

A portyázó hadjáratokra: *Lüttich*: *Ungarnzüge in Europa* (1912), *Hóman—Szekfű*: *Magyar történet I^a*. *Deér*: *Magyar Művelődéstörténet I.*

KELETEN MARADT MAGYAR TÖREDÉKEK.

A helyváltoztatásra kényszerített vagy hódításra induló nomád törzskötelékekből gyakran válnak le kisebb csoportok, hogy ott maradjanak a régi legelőkön, vagy hogy más irányban, békésebb utakon új hazába vándoroljanak. A források ritkábban emlékeznek meg az ilyen elszakadt törzskötelékekről. Ez természetes is, hiszen figyelmüket elsősorban a legyőzött népekkel állandóan gyarapodó, fergetegként előretörő nagyobb törzs-szövetség köti le. A különvált törzsek, ha csekélyszámúak és gyengék, hamar beolvadnak a környező népek életerős törzseibe. Hódításra indult testvér-törzseikkel való együvé tartozásuk tudata azonban még a késői nemzedékek lelkében is él.

A magyarság törzseiről vándorlásai közben kétszer is váltak le nagyobb csoportok: a baskíriai magyarok és a szavárdok. A baskíriai magyarok elszakadása őstörténetünknek valamelyik kevésbé ismert régebbi korszakában történt. Az összetartozás érzése azonban még az Árpádok idejében is megvolt mind az új hazába költözött magyarokban, mind baskíriai testvéreikben. A szavárdok különválásáról forrásaink nyomán világosabb képet alkotunk magunknak. Ezek elmondják, hogy a honfoglalásra indult és térben egyre távolodó magyarság még évtizedek múlva is fenntartotta velük az érintkezést. Emlékük azonban hamarabb elhalványodott, mint a baskíriai magyaroké. Az új hazába költözött magyarság hagyományában alig maradt nyomuk.

A két magyar néptöredék története beletartozik Kelet-Európa mai népeinek korai történetébe. A kérdéses száza-

dokról a görög és keleti (arab, perzsa, örmény) források tudósítanak. A baskíriai magyarok esetében ehhez járul még a nemzeti hagyomány is. Mivel azonban e forrásokból szerzett értesüléseink együtt sem jelentenek többet néhány lapnál, figyelemmel kell lennünk az őstörténeti segédtudományok által nyújtott mindazon nyelvi, antropológiai és etnográfiai adatra, amely a kérdéses területekről került elő. A két magyar töredékre vonatkozó ilyenmű adataink csekélysege nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a velük kapcsolatos kérdések egyrésze mind a mai napig megoldatlan. Nem egy értékes adatot szolgáltatott már a baskíriai magyarságról a mai baskíriai törökökkel foglalkozó kutatás is. Azoknak az adatoknak felhasználása azonban, amelyek nem egyenesen a két magyar töredékre vonatkoznak, sokszor igen nagy nehézségbe ütközik.

*

A baskíriai magyarságra vonatkozó legrégebbi tudósítások az arab földrajzi írók műveiben találhatóak. Mivel azonban ezeket az adatokat gyakran többféleképpen is lehet magyarázni, helyesebb lesz, ha először meghallgatjuk, mit mond a nyugati hagyomány a baskíriai magyarokról.

A nyugati hagyomány ma ismert első képviselője Viterbói Gottfried, aki VI. Henrik udvari papja volt és királya számára világkrónikát készített. Krónikája szerint két Magyarország van: új és régi (*nova, antiqua*). A magyarok a hunokkal azonosak és őseik két trójai hős vezetése alatt kerültek Trója pusztulása után a meótiszi mocsarak vidékére. Ez az adat a XII. század második feléből származik.

Egy másik világkrónika is megemlékezik a magyarok őshazájáról. Ennek szerzője Beauvais-i Vincentius, IX. Lajos kortársa és barátja, korának és talán minden időnek legszorgalmasabb olvasója és legtermékenyebb írója. Hatalmas műve első részének végén Pannóniáról is szól, amelyet szerinte a meótiszi mocsarakon túl lakó hunok foglaltak el. Ezek új hazájukat *Hungariának* nevezték.

Majd így folytatja Vincentius: «Orosius szerint kétféle Hungaria van, egy nagyobb és egy kisebb». A hunok egy vadászat kapcsán kerültek a szarvasok és vadak nyomán Pannóniába. Ez az Orosius, akire Vincentius hivatkozik, V. századbeli spanyol származású szerző volt, aki világkrónikáját Augustinus tanácsára írta. Művét halála után mások folytatták. Hogy e fenti mondatot eredetileg ki írta bele később krónikájába, nem tudjuk.

A világkrónikák a mai értelemben vett világtörténelmek előfutárai. Legtöbb közülük Eusebius krónikájára vezethető vissza. Eusebius e műve kivonatszerűen magában foglalta a korában még meglévő keleti és nyugati hellenisztikai irodalom gazdag anyagát. Történelemszemlélete megegyezik a bibliai Dániel könyvének történelemszemléletével. A legtöbb Eusebius utáni krónika voltaképpen Eusebius művét folytatja. E krónikák fontossága abban rejlik, hogy a különböző európai népekre vonatkozó történeti adatokat mindaddig az időpontig ezekben a világkrónikákban találjuk, amíg a kezdődő gesta-irodalom nyomán meg nem jelennek az európai nemzeti történetírás előfutárai.

A két világkrónika fenti, Magyarországra vonatkozó adatait valószínűleg a magyarországi őshaza-hagyomány-nal kell kapcsolatba hoznunk. Míg azonban a két világkrónika adatai nem későbbiek a XIII. század elejénél, a magyarországi hagyomány Nagymagyarországra vonatkozó adatai mind az 1280-as esztendőök utáni időkből származnak. A nemzeti hagyományt elsősorban az a jelentés tartalmazza, amelyet egy egyébként ismeretlen szerzetes, Richardus készített a magyar dominikánusok nagymagyarországi útjairól.

A magyar dominikánusok főfeladatául maga az alapító, Szent Domonkos jelölte meg a balkáni és keleti (kun) missziót. A rend pár évvel első pápai megerősítése (1216 végén) után a bolognai *capitulum generalén* határozta el a magyarországi szervezkedést. Ezen a nagygyűlésen nyolc provinciára osztották be a világot. Közülük kettőben (az

egyik Magyarország) nem volt kolostor. A magyar rend azonban igen buzgón működött, s néhány év alatt már erős szervezete volt itt is. A dominikánusok voltak az új («gót»-nak nevezett) nyugati műveltség első terjesztői hazánkban. A rend kezdettől fogva feladatául tűzte ki tagjainak legmesszebbmenő tudományos kiképzését. Missziói munkaterületükhöz sem ötletszerűen jutottak, hanem tervszerű kutatás útján.

A magyar dominikánusok több alkalommal is megfordultak Nagymagyarországon. Első bizonyosága ennek az említett Richardus-féle jelentés, amelynek eleje röviden leírja az utazás előzményeit: «Kiderült ugyanis a keresztény magyarok krónikáiból, hogy van egy másik, nagyobb (ősi, régebbi) Magyarország is, ahonnan a hét vezér népével elindult, hogy lakóhelyet keressenek maguknak, mert földjük a lakosság nagy száma miatt már nem tudta eltartani őket. Ezek, miután sok országon átmentek és sokat elpusztítottak, végül is arra a földre jutottak, amelyet most Magyarországnak neveznek, akkor «a rómaiak legelőjé»-nek hívták. Már ebből az idézetből is láthatjuk, hogy a szerzetesek előbb szorgalmasan tanulmányozták a krónikákat. Legalább is erre lehet következtetni az idézett résznek Anonymusra emlékeztető szavaiból. A «Nagyobb Magyarország» (*Ungaria maior*) kifejezéssel már Vincentiusnál is találkoztunk.

Azután ezt olvassuk: «Mikor a krónikákból az említett adat kiderült, a prédikátor barátok közül néhányan megszánták azokat a magyarokat, akiktől ők is származtak, hogy még mindig a pogányság állapotában vannak, és négy barátot küldtek el keresésükre, hogy — bárhol legyenek is — Isten segédelmével megtalálják őket. Azt tudták a régiek írásából, hogy keleten vannak, de hogy hol vannak, azt egyáltalán nem tudták».

Ezek szerint a magyar hagyomány nem nyújtott felvilágosítást a keleti magyarok hollétéről. Vagy talán azt jelentik az idézet utolsó szavai, hogy a dominikánusok megfelelő kritikával használták azt a hagyományt, amely

a magyarokat a hunokkal azonosította és őshazájukat a meótiszi mocsarak vidékére helyezte? A dominikánusok útjairól szóló jelentésekben ugyanis sehol sem olvasunk a meótiszi mocsarakról.

Richardus jelentése ezután elmondja, hogy a négy barát három évig kereste Nagymagyarországot, de közülük csak egy, Ottó tudott róla pontosabb híreket szerezni. Ő találkozott egy pogány országban olyanokkal, akik tudtak magyarul és felvilágosítással szolgálhattak a kívánt országról. Erre visszatért, hogy más barátokkal újra megkísérelje az eljutást Nagymagyarországba. Hazaérve ugyan rövidesen meghalt, de előbb pontosan elmondta a dominikánusoknak azt az utat, amelyen oda el lehet jutni. Ekkor azok ismét négy barátot küldtek ki Nagymagyarország felkeresésére: Julianust és három társát.

A barátok Konstantinápolyban hajóra szálltak és a Kercsi-félszigettel szemben, a cserkeszek *Matrica* nevű városában (ma: Taman) kötöttek ki. Itt ötven napig késlekedtek, abban a reményben, hogy útitársak akadnak, majd a fejedelemné pártfogásával elindultak és tizenháromnap után a Kaukázus északi lejtőjén fekvő Alániába jutottak. A jelentés szerint itt már nagyon közel voltak a tatárok, úgyhogy továbbjutni csak nehezen lehetett. (Ezt a tatárokra vonatkozó megjegyzést nehezen tudjuk összeegyeztetni más forrásainkból szerzett ismereteinkkel.) A barátok közül kettő ekkor visszatért Magyarországra. A másik kettő, Julianus és a beteg Gerardus átkelt az ösvény- és útnélküli pusztaságon és a 37. napon megérkezett a szaracénok (mohamedánok) *Vela* nevű földjére, annak *Burda(z)* nevű városába. Ezeket a helyneveket nem sikerül még megfejteni, úgyhogy a megtett utak sem határozhatók meg pontosan. Valószínűnek látszik azonban, hogy a barátok Alániából északra fordultak és előbb a Don-torkolat felé, valahol a Dontól keletre, a Don és Volga egymáshoz közeledő hajlata felé tartottak. Az út következő szakasza a bulgárok Volga—Káma melletti birodalmába vezette őket. A jelentés nem említi azt, hogy

a Volgán átkeltek volna. Így talán valahol a Volgától nyugatra vonultak észak felé. Ezután következnek Nagybulgária leírása. Itt Julianus egy magyar asszonyra akadt, aki megmagyarázta neki, miképpen juthat el Nagymagyarországba. «A nagy folyam, az *Ethyl* mellett találta meg őket. Mikor meglátták és megtudták, hogy ő keresztény magyar, jövetelének felettébb örvendtek. Körülvezették őt házaikban és telepeiken. Keresztény magyar testvéreiknek királyáról és országáról szorgalmasan kérdezősködtek és készségesen meghallgatták őt a hitről s egyéb dolgokról, mert teljesen magyar a nyelvük. Megértették őt s ő is azokat. Pogányok, Istenről semmit sem tudnak, de bálványokat sem tisztelnek. Úgy élnek, mint az állatok, földet nem művelnek. Lóhúst, farkashúst és más hasonlókat esznek. Lótej és vért isznak. Lovuk és fegyverük sok van és a harcban elszántak. Tudják a régiek elbeszéléseiből, hogy azok (t. i. a keresztény) magyarok tőlük indultak el, de hogy hol vannak, azt nem tudták.» Ezután a tatárok és magyarok viszonyáról emlékezik meg a jelentés. A magyarok méltó ellenfelei a tatároknak a harcban. Mint szövetségeselek, igen erősek s így együttesen tizenöt országot győztek le. A nagymagyarok földjén találkozott Julianus a tatárok követével is, aki egyebek közt magyarul és németül is tudott beszélni. Tőle értesült arról is, hogy a tatárok serege, mely oda ötnapi távolságban táborozott, csak a Perzsiában hadakozó seregek visszatérését várja, hogy azután megtámadja a németeket. Julianus nem sokáig maradt Nagymagyarországon. Attól tartott, hogy a keresztény magyarok és a baskíriai magyarok közt levő országok elzárják a két ország közötti utat, ha látják, hogy a pogány magyarok megkeresztelkednek és összefognak a keresztény magyarokkal. De azért is igyekezett vissza, hogy minél előbb beszámoljon útjáról, mert félt, hogyha hirtelen meghal, vagy betegség éri, a maga munkája is kárba veszik és mások sem találják meg a Nagymagyarországba vivő utat. Visszaindulásának napját pontosan feljegyzzi a jelentés : 1236. június 21-én indult vissza

azon a rövidebb úton, amelyre a magyarok tanították őt : Orosz- és Lengyelországon át. Ugyanez év december 24-én szerencsésen magyar földre ért. Miután a jelentés szerint az út költségeit Béla még herceg korában viselte, Julianus útjának 1285 szeptembere előtt kellett kezdődnie.

Richardusnak fenti jelentése semmi lehetetlent nem tartalmaz. Nem említi azonban, hogy Julianus a tatárokról való hírszerzés végett is utazott volna, pedig ez néhány célzásából nyilvánvaló.

Julianus további magyarországi tevékenységéről egyelőre nem hallunk semmit. Egy év múlva azonban ismét útra kerekedik, hogy felkeresse a Keleten maradt testvéreket. Második útjáról saját maga készített jelentést levél formájában, melyet a perugiai püspöknek címzett. Mivel ez a jelentés fontos értesítéseket tartalmazott a közelgő tatár hadakról, több példányban is lemásolták, s úgy látszik, hogy Magyarország határain túl is jól ismerték.

Julianus levele szomorú hírral kezdődik : sem ő, sem társai már nem tudtak eljutni csak Oroszország túlsó határáig, mert időközben Nagymagyarországot és Nagybulgáriát elfoglalták a tatárok. Miután tovább nem mehetett Julianus, most már azt tekintette főfeladatának, hogy minél több értesülést gyűjtsön a tatárokról. A levél következő része éppen ezért a tatár veszedelem keletkezéséről szól.

Elmondja, hogy a tatárok fejedelme, Gurgutha legyőzte a hornachi uralkodót, majd a perzsákat is leigázta. Ezután nekifogott a világ meghódításának. Miután a kúnokat megverte, a magyarok ellen fordult. Ezekkel 14 évig hadakozott és csak a 15-ikben sikerült legyőznie őket, amint azt Julianus maguktól a magyaroktól hallotta. Nyugat felé haladva, öt pogány országot igáztak le a tatárok, köztük *Faschiát* (másik, valószínűleg helyes olvasata : *Sascia* = a Volga mellett fekvő *Saksyn* városa), *Meroviát* (ez talán a már kihalt finn-ugor *merjálknak* országa), de megtámadták Nagybulgáriát is. Itt teszi Julianus azt a bizonyára túlzó megjegyzést, hogy Nagybulgáriának negy-

ven olyan városa is van, amely ötvenezer harcost tud kiállítani. Ezután következik Julianus levelének legfontosabb része, amelyben a támadásra kész három tatár hadsereg elhelyezkedéséről számol be: az első sereg a Volga felső folyásánál, *Sudal* (= *Suzdal*) irányában vonult fel, a második dél felé, *Recennia* (= a mai *Rjazan*) irányában helyezkedett el, a harmadik pedig egy *Orccheruch* (másik olvasata: *Orgenhusin*) nevű városnál (=?), a *Denh* (=?) folyó mellett. A továbbiakban elmondja a jelentés, hogy Gurgutha már meghalt és helyette fia, *Chayn* (vagy *Chaym*; Küjükkel, Ogotáj nagyhkán fiával szokták azonosítani) uralkodik Hornachban. Ezután a tatár khán rezidenciáját, majd a tatárok hadviselési módját írja le. A következő részlet a tatár khánnak a magyar királyhoz szóló ultimátumát tartalmazza. A levél végén bizonyos magyar barátoknak sikertelen nagymagyarországi térítői útjáról és a tatárok hadieréről olvasunk.

Julianus levelének hitelességében nincs okunk kételkedni, bár tartalma nem egységes s az elmondott eseményekről nehéz tiszta képet alkotni. A tatár háború kezdetéről szóló mondai elemeken át itt-ott megcsillannak a történelem egyes eseményei. Ezeket a mondai elemeket részben más nyugati forrásokban is megtaláljuk, amint azt Gombocz Zoltán kimutatta. Julianus második útjának időpontját a benne elmondott események alapján az 1237—1238. év telében kell látnunk. Azt, amit a levél a tatárok és a nagymagyarok háborújáról mond, közelebbi adatok híján nem tudjuk kronológiai kapcsolatba hozni a Richardus jelentésében említett eseményekkel (a tatár-magyar háború és szövetség).

Nagymagyarországról szóló további forrásainkból láthatjuk, hogy a tatárok pusztítása után a baskfiai magyarok országa többé nem tudott erőre kapni. Hallunk még ezután is róla, de legtöbbször már csak szomorú pusztulásáról. A nagymagyarországi keresztény misszió azonban nem szűnt meg. Erről újabban egy alább tárgyalandó érdekes adat került elő.

Nagymagyarországról szóló, Julianus utáni értesüléseink a pápa követségében utazó szerzetesektől származnak. A pápaság ugyanis a tatárok borzasztó pusztításai után sem adta fel a reményt, hogy keresztény hitre térítheti őket. Ezért küldötte követeit a XIII. század közepén egymásután a tatárokhoz. Közülük igen nevezetes utazók kerültek ki.

Plano Carpini 1245-ben vezetett követséget a tatárok mongóliai fővárosába. Ő nem utazott keresztül Nagy-magyarországon, mert a Dél-Oroszországon át vezető utat választotta. A tatárok hadjárataival kapcsolatban azonban néhányszor futólag megemlíti Nagy-magyarországot is, amelyet *Bascartnak* nevez, magyarázatul fűzve hozzá: «azaz Nagy-magyarország» (a bolgárokat hasonlóképpen *Bilerinek* hívja és hozzáteszi: «azaz Nagybulgária»). Plano Carpini követségével ment Benedictus Polonus is, akinek elbeszéléseit mások jegyezték fel. Ezekben is olvasunk a mordvinok és bolgárok után a baskírokról is (... *Bascardos*), akikről ezt mondja: «ezek ősi magyarok».

Igen értékes megjegyzéseket találunk Nagy-magyarországról Rubrucknak, a nagy ferencrendi utazónak jelentésében. Ő sem ment át Nagy-magyarországon, de értesüléseit kitűnő forrásból vette, mert amint maga mondja: «Mindazt, amit *Pascatur* földjéről mondtam, prédikátor testvéreimtől tudom, akik a tatárjárás előtt mentek oda». Ő tehát a magyarok országát *Pascaturnak* (másik olvasata: *Pascatir*) nevezi. Mikor beszámol a követség Volga- és Ural-folyó közti útjáról, ezt mondja: «Azután... egy nagy folyóhoz értünk, amelyet *Jagatnak* neveznek (helyes olvasata: *Jagac*=török *Jajyk*, az Ural folyó), amely északról, *Pascatur* földjéről ömlik az előbb említett (Kaspi-) tengerbe. *Pascatur* és a magyarok nyelve ugyanaz. Lakói pásztorok, városaik nincsenek. Nyugatról Nagybulgária határos velük. Ettől északeletre már nincs nagyobb város, ennél fogva Nagybulgária az utolsó ország, ahol még városok vannak. Erről a vidékről, «*Pascaturból*

származnak a hunok, akiket később magyaroknak neveztek... A Richardus-féle jelentés, amint láttuk, a magyarokat nomádoknak írja le, közben azonban házaikról is megemlékezik. Amint Rubruck fenti sorából világos, a «ház» szón itt inkább «sátor»-t kell értenünk.

Mint már említettük, a térítő munka a tatárjárás után sem szűnt meg Nagymagyarországon. Ennek bizonyossága egy Johanca nevű magyar barátnak 1320-ban kelt levele, aki a tatárok között járt térítő úton és erről beszámolót készített Cesenai Mihály ferences generálisnak. Ez a levél csak újabban került elő. Benne elmondja Johanca, hogy társaival járta Tatárországot és egyszer egészen a tatár fennhatóság alatt álló Baskíriáig jutott. Itt hat évig működött. A fejedelem ekkor már mohamedán volt. Johanca egy szóval sem említi, hogy Baskíriában magyarokkal is találkozott volna. Egész levele a térítői munkáról szól.

Johanca barát levelével a nyugati források elhallgatnak. A tatárjárás ennek a vidéknek egész arculatát megváltoztatta. A XIV. századtól kezdve a magyaroknak itt nyomuk sincsen. Érdekes, hogy a tatárjárás utáni utazók Nagymagyarországot már Baskíriának nevezik. Úgy látszik, hogy ez is a tatárjárás okozta politikai változásokkal függ össze.

A nyugati hagyomány áttekintéséből láthatjuk, hogy az írók közül legtöbben hittérítői szempontból tekintik a baskíriai magyarokat. Ez az oka annak, hogy a nyugati források sok lényeges kérdésben nem nyújtanak felvilágosítást. Mielőtt a keleti forrásokat megszólaltatnók, foglaljuk össze a nyugati forrásoknak Nagymagyarországra vonatkozó adatait.

Ami Nagymagyarország nevét illeti (Magna Hungaria és szinonímái), a kutatók megegyeznek abban, hogy a «nagy» jelzőnek helyes értelmezése 'ősi, eredeti'. Ilyen jelentésben a «nagy» jelző előfordul a nomád népeknél. Természetesen kérdéses, hogy szabad-e messzemenő következtetést fűznünk ehhez az elnevezéshez. A magyar

Őstörténet-kutatásban újabban az a nézet merült fel, hogy Nagymagyarország neve bizonyíték arra, hogy valóban itt volt az őshaza. E szerint a Julianus-korabeli magyar őshazahagyomány tudományosan is elfogadható volna. A Nagymagyarország névre azonban tudományos érvelést aligha volna helyes alapoznunk. Ez látható abból a tényből, hogy a Theophanes és Nikephoros által megőrzött bolgár őshaza-hagyomány szerint Nagybulgária (pontosan: «régi Bulgária, a nagy») a Kubán és a Meótitisz vidékén volt, viszont egy jó arab forrásunk, Ibn Haukál ezt mondja: «Nagybulgária (*Bulghār al 'a'zam*) a rómaiakkal északról határos». Ez természetesen csak a Bizánctól északra levő dunai Bulgáriát jelentheti. Ha a «nagy» jelzést ilyen érvelésre akarjuk felhasználni, akkor felmerül az a kérdés, hogy a kettő közül melyiket tekintsük a bolgárok őshazájának. Annyival is inkább kérdéses volna «Nagybulgáriá»-nak, mint őshazának ez a magyarázata, mert egyik forrásunk sem szól arról, hogy a bolgárok maguk is használták volna ezt a nevet. Az a feltevés viszont, hogy az eredeti «nagybolgárok» az őshazából való kivándorlás alkalmából megtartották nevüket, s így lett az új haza is «őshaza», már magában is mutatja, hogy az 'ősi' jelentésű «nagy»-ból őstörténeti bizonyítékot helytelen volna kovácsolni.

Nagymagyarország hollétét illetőleg nyugati forrásaink nem teljesen világosak. A legfontosabb Richardus jelentésének az az adata, amely szerint Julianus egy nagy bolgár várostól kétnapi járóföldre találta meg a magyarokat. Miután a nomádok közötti «határ» legtöbbször széles területsávot jelentett, valószínűnek látszik, hogy Julianus nem hagyta el Nagybulgáriát, hanem valahol ebben az országban találta meg a magyarokat, amint a jelentés mondja, «a nagy folyam, az Ethyl mellett». A kutatók legnagyobb része elfogadja Pauler Gyula magyarázatát, akinek felfogása szerint itt az *Ethyl* = *Bjelája*, amelyet még a közelmúltban is *Ak-Idel*-nek hívtak az ott lakók. Ez így is van, ami a közelmúltat illeti. Julianus-

korabeli adatunk azonban erre nézve egy sincs, úgyhogy e ponton joggal támadják újabban Pauler nézetét. A döntő érv azonban Pauler magyarázata ellen az, hogy a Richardus jelentésében említett «magnum flumen Ethyl» és a Julianus levelében említett «fluvius Ethyl» azonosságában nincsen okunk kételkedni. Viszont Julianus levelében a «fluvius Ethyl» kétségbevonhatatlanul a Volga. A legvalószínűbb tehát, hogy a *magnum flumen*, amelynek közelében magyarok laktak, Richardus jelentésében is a Volga. — Amint látni fogjuk, Nagymagyarország földrajzi kérdéseire nézve az arab források is — különösen Ibn Fadlán új szövege — fontos adatokat tartalmaznak.

A nagymagyarok műveltségéről Richardusnál találjuk a legbővebb adatokat. Leírása jól ráillik egy nomád népre. Érdekes náluk a földművelés teljes hiánya. Az az állítás, hogy «pogányok és Istenről semmit sem tudnak», régebbi tudományos irodalmunkban hosszú vitákat idézett fel. Mivel a tatárokkal egyideig sikeresen tudtak megküzdeni, sőt szövetségesként is harcoltak velük, nem látszik valószínűnek, hogy műveltségük, törzsi életük és általában életmódjuk, már amennyire ezt országuk viszonyai megengedték, a többi nomádokétól sokban különbözött volna. Ennek köszönhették erős harci szervezetüket is.

Pauler Gyula vette észre, hogy a baskírok két törzsének neve a honfoglaló magyarok törzsnevei között is megvan. Általánosan elfogadott magyarázat szerint ebből arra következtethetünk, hogy a két törzs az onoguriai magyarság kötelékeiből vált ki és költözött északra. A nagymagyarok pusztulása a nomádok pusztulása: a tatár áradat elragadja őket s a közben elszenvedett nagy vérveszteség miatt nem tudnak visszatérni régi földjeikre, és miután szétszóródnak, lassanként nyomuk veszik.

Nagymagyarország népi és nyelvi összetételének tekintetében a nyugati források nem nyújtanak világos képet. Richardus szerint teljesen magyar a nyelvük, Rubruck viszont — bár ő másodkézből vette értesülését

— Baskíria és a magyarok (valószínűleg a dunai magyarokról van szó!) nyelve megegyezik. Ami Nagymagyarország lakóinak népi jellegét illeti, a nyugati forrásokban sehol sem olvasunk arról, hogy Nagymagyarországon törökök is laktak volna. Mivel a mai baskírok kevert fajú török nép, tudományos irodalmunkban már régóta nagy viták folynak arról, hogy vajjon a Julianus-korabeli baskírok és a régi baskírok törökök voltak-e, s arról is sokat vitáztak, hogy a baskírok és magyarok nyelve hogyan viszonylott egymáshoz. Ezekben a kérdésekben a nyugati források alapján nem juthatunk tovább, hallgassuk meg tehát mit mondanak a keleti források.

Baskíriáról szóló keleti forrásaink korábbi századokra vonatkoznak. Sok tekintetben kiegészítik a nyugati értesítéseket. Értékük nagy, de a velük kapcsolatban felmerülő kérdések egy része még megoldásra vár.

A X. század legelső éveiből való Ibn Ruszta leírása a magyarokról: «A besenyők országa és az *'szkl*-bulgárok között a magyarok határai közül az első van. A magyar pedig a töröknek egy fajtája. Vezérük húszezer lovassal vonul ki. Vezérüket *knđh*-nek hívják. Ez királyuk megkülönböztető címe, mert annak az embernek, aki királyként uralkodik rajtuk, *dzslh* a neve (olvasata: *gyula*). Minden magyar a *dzslh* nevű vezérük parancsát követi a háború dolgában, védelemben és egyéb ügyekben. Sátraik vannak és oda vonulnak, ahol bőséges takarmányt találnak. Országuk nagy, egyik határa eléri a Fekete-tengert (lehetséges ez a fordítás is: egyik határa a Fekete-tenger partvonalával együtt halad), amelybe két folyó ömlik. Egyikük nagyobb, mint a *Dzsajhún* (Amu Darja). Lakóhelyeik e két folyó között vannak. Ugyanez a jelentés megtalálható még a perzsa Gardízínél és a spanyolországi arab Bakrínál is (v. ö. részletesen 106 k. lapokon).

A másik fontos keleti adatunk Balkhítól származik (megh. 984.), kinek értesítését két X. századbéli átdolgozójának, Isztakhrínak és Ibn Haukálnak művéből ismerjük. «A badzsirtokról. Ez kétfajta van. Az egyik fajta a gúzok,

földjének szélén lakik, a bolgárok mögött. Azt mondják, hogy számuk vagy kétezer ember. Erdőik védelmében élnek, senkisé nem bírhatja le őket. A bolgárok alattvalói. A másik basdzsirtok (Ibn Haukal: a basdzsirtok legnagyobb része) a besenyőkkel határosak. Mind ők, mind a besenyők törökök és határosak a (kelet-)rómaiakkal.»

Az 'szkl-bolgárok helyét nem tudjuk. Mivel azonban Ibn Ruszta egy más helyen a volgai bolgárok törzsei közt említi meg őket, Marquart úgy gondolta, hogy az idézett hely első mondatában említett első magyar határ, szerinte: terület is a volgai bolgárok vidékén, tehát a baskírok közelében lehetett. Ebből sokan azt a következtetést vonták le, hogy az Ibn Ruszta-féle szöveg első mondata egy régebbi szöveg formában a baskíriai magyarokra vonatkozott. Mivel Balkhí először szintén a baskíriai magyarokat írja le (az idézett helyen), sokan továbbmenőleg arra gondoltak, hogy Ibn Ruszta és Balkhí szövege egy forrásra vezethető vissza s így eredetileg azonosak. Ez a magyar őstörténet szempontjából igen fontos tétel azonban helytelen. A két tudósítás között sokkal fontosabb különbségek vannak, semhogy egy forrásra volnának visszavezethetők. Így már az elnevezésben is eltérnek. Ibn Ruszta a feketetenger-vidéki magyarokat *mudzsharnak*, Balkhí pedig *basdzsirtnak* hívja. Fontosabb azonban a két tudósítás között a földrajzi és kronológiai különbség. Ismeretes, hogy a baskíriai magyarok déli és keleti szomszédai 889 előtt a besenyők voltak (vö. részletesen 109 k. lapokon). Ebben az esztendőben történt az a nevezetes támadás, amely Kelet-Európa addigi térképét gyökeresen megváltoztatta: a gúzok a besenyőket, a besenyők pedig a levediai magyarokat űzik ki addigi lakóhelyükről. Balkhí szövege a baskíriai magyarok helyét a 889 utáni helyzet szerint határozza meg. Ezzel szemben Ibn Ruszta forrása, amint Gardízból és Bakróból látjuk, a besenyőkről, még mint a kazárok keleti szomszédairól emlékezik meg. De még ha tárgyilag nem volna is helytelen az a magyarázat, amely szerint ő is két magyar területről emlékezik meg,

amennyiben a magyarok «első határát» és az idézett szövegben később a Fekete-tenger vidékén leírt területet mint különálló territóriumokat fogjuk fel, a szöveg ezt nem engedi meg. Gardízínál a «magyarok első határa» kifejezés helyett csak «a magyarok határa» olvasható, Bakrínál pedig az egész kifejezés hiányzik, és Ibn Ruszta alapján nem mondhatjuk azt, hogy Gardízi és Bakri félreértették volna a közös ősforrást. Ibn Ruszta magyarokról szóló leírása csak egy magyar országra vonatkozik. Hogy Ibn Ruszta forrása végső elemzésben mégis azonos-e Balkhíval, az a mai szöveg alapján aligha bizonyítható.

Mivel máshonnan szerzett tárgyi értesüléseinket a régi szövegek magyarázatánál mindig követendő szabály szerint nem olvashatjuk bele a szövegbe, helyesebb lesz, ha Ibn Ruszta és Balkhí tudósításának azonosságára tovább nem építünk. Ez a látszólag túlzott megkülönböztetés fontossá válik akkor, ha meggondoljuk, hogy egyes magyarázók külön hangsúlyozzák az első kifejezést, amely szerintük másik bizonyítéka annak, hogy Baskíria a magyarok első, azaz őshazája. «A magyarok első határa» kifejezés eredetének vizsgálata túlságosan messze vezetne minket, azért itt legyen elég megjegyeznünk, hogy a határ szó «terület»-tel való fordítása nem egyezik meg az átlagos arab szóhasználattal (bár ez nem döntő érv), az «első határ» kifejezést azonban az arabok geográfiai irodalmuk első, Ptolemaios nyomán készült művei óta nem időrendi, hanem földrajzi értelemben használják, amennyiben egy bizonyos földrajzi központból kiindulva az egymás után következő országok első határát a kiinduló ponthoz viszonyítva nevezik elsőnek. A kifejezés a kartográfiai íróktól származik (végső elemzésben Ptolemaistól), de az egész arab geográfiai irodalomban igen gyakori. Az az érvelés tehát, hogy Ibn Ruszta a magyarok első határán Baskíriát, azaz a magyarok őshazáját érti, legalább is bizonyításra szorul. Egyébként a valóságos helyzetnek jobban megfelelne, ha Ibn Ruszta első határa a

baskíriai magyar hazát jelentené. Ibn Ruszta mai szövegében azonban csak egy hazáról van szó.

Balkhí átdolgozójának, Ibn Haukálnak műve nemrég új kiadásban jelent meg. Az új szöveghez a kiadó (J. H. Kramers) arab atlaszokat is csatolt. Ezek közül az egyik Kr. u. 1060-ban készült és így nagyon értékes. A baskírok ezen a térképen csak egyszer szerepelnek; (dél-)keleti szomszédai a besenyők, azokon túl dél felé a bolgárokat találjuk. A besenyők és bolgárok keleti szomszédai a kazárok; a kazároktól és a baskíroktól északra a burtászok földjét látjuk. A burtászoktól (észak-)nyugatra Rús, azoktól délre pedig a bolgárok másik országa van, amely Bizánccal határos. A térkép nyilvánvalóan nem a Balkhí-féle szöveg alapján készült. Az itt megjelölt Baskíria a magyarok feketetengeri országával azonos. Annyiban megegyezik a térkép és Balkhí szövege, hogy a magyarokat mind a kettő *basdzsirt*nek nevezi.

Baskíria földrajzi helyzetére nézve igen értékes adatokat találunk Ibn Fadlán művében, aki 921-ben a kalifa követségével Khvárizm-en, az Ural folyó vidékén és Baskírián át a volgai bolgárokhoz utazott. Ibn Fadlán jelentését néhány éve új kiadásban ismerjük. Az új kiadás éppen Baskíria fekvésére nézve tartalmaz részletesebb adatokat. Azt olvassuk, hogy Ibn Fadlán az Ural folyón való átkelés után Baskíriába menet még a következő folyón ment át: a *Csaghanon*, a *Szamaron*, a *Kinelen*, a *Szukon* és a *Kundurcsán* (mai nevek). Mikor a követség a bolgárok irányában elhagyta a baskírok országát, átkelt a *Csirimsánon*, az *Ürenen*, az *Urmon*, a *Majnán*, az *Utkán*, a *Niaszlán* (ez utóbbi mellett fekszik ma Spasszk városa) és egy másik folyón, amelynek nevét még nem sikerült megfejteni. Ezek szerint a baskírok területe nyugaton egészen Csirimsánig terjedt. Ha keleten a felsorolt folyókat hozzászámítjuk, akkor az Ural folyó nagy keleti fordulója körül lehetett a határa. Nyugati Baskíria a bolgár hatalom idején bizonyára Nagybulgáriához tartozott. Érdekes, hogy Ibn Fadlán a baskírokat törököknek nevezi.

A későbbi arab geográfusok compilációiban mind érezhetőbb az első kézből vett értesülések hiánya. Maszúdí (X. század) a Duna melletti magyarokat nevezi badzsghirdnak. Gardízí (XI. század), akinek a Fekete-tenger melletti magyarokról szóló leírását már említettük, egy előttünk ismeretlen forrásból furcsa történetet mond el. Ebben egy szláv főnökről, a kazárokról és a badzsirtokról van szó. Szerinte Baskíria a nyugatszibériai kimekek és a kazár birodalom között van. A történetből úgy látszik, hogy a baskírok diplomáciai kapcsolatban voltak a kazárokkal, sőt egy belsőázsiai országgal is. Idriszí (XII. század) szerint a badzsirtok az Urálban laknak és nyelvük eltér a besenyőkéétől. Idriszí közli Szallám tolmács útjának leírását is, aki a Góg és Mágóg falához menet, állítólag huszonnét napig utazott a baskírok országa mellett. Ez a részlet az Ibn Khurdádhbih-féle változatból hiányzik. Mivel Szallám leírása egyéb dolgokban aligha hiteles, ezt az értesítést sem szabad túlságosan sokra értékelnünk. Különben ez volna az első arab adat a baskírokról. A lexikoníró Jákút (XIII. század) szerint a basghirdok országa Bulgária és Konstantinápoly között van. Ez valószínűleg a feketetengeri magyarok országára vonatkozik (illetőleg a volgai Bulgáriára). A későbbi arab geográfusok (Ibn Szaíd, Kazvíní, Abulfidá) ismerik a dunai magyarokat és írnak az uráliakról is. Műveiken azonban erősen érezhető, hogy a magyarokról nincs tiszta képük. Egy részük a dunai magyarokat is baskírnak nevezi. Abulfidá viszont (XIV. század) az Orenburg vidékén élő baskírokat is magyaroknak nevezi (madzsgharijja). Mindez elméleti elgondolás. Mivel a baskíriai magyarságról a későbbi arab geográfusok újabb adatokkal nem rendelkeztek, a régebbi Baskíriára vonatkozó értesítést változatlanul hagyták és a honfoglaló magyarságnak Balkhítól átvett «baskír» nevét sem változtatták meg. Ebből mindenféle félreértések adódtak, amelyek világosan mutatják, hogy szerzőik nem utazók adatai alapján, hanem azonosításokkal és földrajzi spekulációval igyekeztek feldolgozni a rendelkezésükre álló anyagot.

Ami a kérdés történeti oldalát illeti, forrásaink szűkszavúsága miatt nehéz világos képet alkotnunk. Annyi bizonyos, hogy Baskíriában voltak magyarok is. Bizonyítéka ennek az, hogy Julianus megtalálta őket és hogy Balkhí már háromszáz évvel előtte tudott a pontusi magyarok és a baskíriai magyarok kapcsolatáról. Viszont, mint láttuk, a baskírokat már Ibn Fadlán (IX. század) és Kásgharí (XI. század) is töröknek nevezi.

A különböző korból származó arab adatok azonban nem egyforma értékűek. A későbbiek legnagyobb része Balkhí tudósításának felhasználásával készült. Tartalmuk és nyelvezetük egyaránt elárulja ezt. Balkhí tudósítása viszont azért rendkívül fontos, mert régisége miatt egyedül alkalmas arra, hogy belőle a régi baskírok és magyarok kapcsolatára nézve következtetéseket vonjunk le. Ami Ibn Fadlán adatát illeti, azt kétértelműsége miatt nem lehet értékesítenünk. Az ő törökjei ugyanis lehettek magyarok is, hiszen pl. Ibn Ruszta is töröknek nevezi a feketetengervidéki magyarokat. Kásgharí idejében pedig (XI. század) a régi baskír magyarság már nagyrészen eltörökösödhetett (v. ö. a kabarok elmagyarosodását). A még későbbi adatok viszont, különösen a tatárjárás utániak, a régi állapotokra nézve nem mérvadók.

Ami a feketetengervidéki magyarok *baskír* nevét illeti, abban Balkhí bizonyára téved. Az ő leírása valószínűleg 889 és a honfoglalás közötti időre vonatkozik. A honfoglaló magyarság főneve pedig nem lehetett a *baskír*, sőt még az sem valószínű, hogy valamelyik fontos magyar törzset hívták volna így, mert annak a honfoglaláskori névanyagban bizonyára nyoma maradt volna. Honnan vette azonban Balkhí a feketetengervidéki magyarok *baskír* nevét? A legtermészetesebb válasz az, hogy Balkhí, aki a szöveg szerint ismerte a feketetengervidéki és a baskíriai magyarok kapcsolatát, minthogy a feketetengervidékiek valódi neve ez nem lehetett, a *baskír* nevet a baskíriai magyarokról vitte át a feketetengervidékiekre.

Ennyiben kétségtelenül igaza van Marquartnak, akinek felfogása szerint a magyar-baskír azonosság az araboktól származó tudós földrajzi elmélet. Azonban akár a magyarok és a baskírok földrajzi közelségével magyarázzuk az arabok «elméletét», amint azt Marquart teszi, akár a basghird és a modzsgar név hasonlóságával, Gomboczet követve, az a tény, hogy a *Jenő* és *Gyarmat* törzsek nevét mind a honfoglaló magyarságnál, mind a baskíroknál megtaláljuk, megmagyarázatlan marad. Ezen a ponton fordította meg Németh Gyula Gombocz elméletét. Szerinte ugyanis éppen ezek a törzsnevek bizonyítják a régi baskírok és a honfoglaló magyarok belső kapcsolatát. Ez viszont még aligha bizonyíthatja a magyarok és baskírok teljes azonosságát, hiszen ugyanaz az érv megfordítva is érvényes, azaz abban az esetben a magyaroknál meg a baskír nevet kereshetnénk. E helyett esetleg elég volna az is, ha a baskír név magyar eredetét ki lehetne mutatni. Annyi minden-
 esetre világos, hogy a *Jenő*, *Gyarmat* és a *baskír* nevek magyarázata az egész baskír-magyar kérdés szempontjából döntő.

Összefoglalásul megjegyezhetjük a következőket: A baskíriai magyarok és velük vándorló törökök valószínűleg a volgai bolgárokkal együtt vonultak északra onoguriai hazájukból. Hogy ez a vonulás mikor történt, nem tudjuk, de talán a kazár hatalom megerősödésével állott kapcsolatban. Ebben az esetben a VII. század utolsó harmadára kell gondolnunk. Ha a *baskír* a magyar törzsek neve volt, akkor az egész törzs-szövetség, tehát a velük vonuló török elem is, a magyaroktól kapta a nevét. Ha a *baskír* a török elem neve volt, akkor a magyarok kapták a törököktől a nevüket. Szervezetük bizonyosan törökös volt, mert mikor Ibn Ruszta és Balkhí a magyarokat töröknek nevezi, az legalább ennyit bizonyára jelent. Nomád szervezetüket Baskíriában is megtartották, mégpedig egészen Julianus idejéig. Baskíriában a tatárjárás előtt volgai bolgár fennhatóság alatt éltek. Talán ezért nem említik a tatárjárás előtti nyugati források a

baskír nevet és ezért jelenik meg az (Bascardia) ismét, mikor a tatárok megdöntik a volgai bolgárok birodalmát. Területük valószínűleg Baskíria nyugati részén volt. A baskírtörökökkel keverten azoknak egész országában már csekély számuk miatt sem élhettek, de erről sem nyugati, sem keleti forrásaink nem tudnak. A velük vonuló törökök viszonylag sokan lehettek. Így történhetett, hogy a baskíriai magyarok már Kásgharí idejére nagyrészt eltörökösödtek. Nyelvüket valószínűleg a kétnyelvűség állapotán keresztül végleg a tatárjárás után veszítették el. Törzsi összetételükről közelebbit nem tudunk. Ha azonban feltesszük, hogy a *Jenő* és *Gyarmat* törzsek népe, mint névrokonaik a honfoglaló magyarok sorában, túlnyomó részben magyar volt, akkor bizonyára Németh Gyulának van igaza, aki e két törzsben látja a baskíriai magyar elemet.

A baskír-magyar rokonságot egyesek igyekeztek nyelvi úton is igazolni. Am ezek a próbálkozások teljesen meddők maradtak. Értékes ezzel szemben Győrffy István úttörő kísérlete, aki a baskíroknál szokásos farkasínnal való ártás szokását nálunk is kimutatta. Ez a példa is mutatja, hogy még sok lehetőség van a magyarság baskíriai nyomainak kutatására.

*

A szavárdok a magyarság törzsről levált másik néptörődék. Több forrás is tudósít róluk. Nevük, mint Németh Gyula kimutatta, a török szabir törzsnévnek magyar *-di* képzős változata. A szavárdok és a szabírok nevének hasonlósága miatt a régebbi források némelyikénél nehéz eldönteni, hogy a török szabírokról, vagy a magyar szavárdokról van-e szó.

Így mindjárt első adatunk is bizonytalan. Menandrosz ugyanis már 576-ban említ szabírokat a Kur mentén, tehát a Kaukázusban, azon a vidéken, ahol a szavárdok később kétségtelenül kimutathatók.

A IX. század második felében élő kiváló arab történet-

író, Baládhurí, szerint a szavárdok 750 és 760 között jelentek meg Örményország vidékén.

Ezzel szemben Konstantinos Porphyrogenetos a besenyők Levedia elleni támadásával hozza kapcsolatba a szavárdok különválását, s így azt gondolja, hogy az 889 után történt. Művének a magyar őstörténet szempontjából igen fontos 38. fejezetében ezt olvassuk: «A magyarok népe régebben Kazáriához közel lakott egy Levedia nevű helyen, amelyet első vajdájukról neveztek így... Abban az időben azonban nem hívták őket magyarnak, hanem valamilyen okból *szavartioaszfaloinak*... A besenyők pedig, akiket előbb *kangarnak* neveztek (ezt a kangar nevet nemességük és vitézségük miatt nyerték), fegyvert fogtak a kazárok ellen, de azok legyőzték őket és arra kényszerítették, hogy földjüket elhagyva, a magyarok földjén szálljanak meg. Háború támadván a magyarok és a besenyők között, akiket abban az időben *kangarnak* neveztek, a magyarokat megverték, mire azok két részre oszlottak. Az egyik rész keletre vonult a perzsa vidékek felé és ezeket mind a mai napig a magyarok régi nevén *szavartioaszfaloinak* nevezik, a másik rész pedig nyugat felé ment lakni vajdájával és vezérével, Levediaasszal egy *Atelkuzunak* (Ételköz) nevezett tartományba, «ahol most a besenyők népe él». Később ugyanebben a fejezetben olvassuk: «ezek az előbb említett nyugaton lakó magyarok mind a mai napig követeket küldenek a keleten megtelepedett magyarokhoz, akikről előbb szoltunk és gyakran választ is kapnak tőlük».

Konstantinos és Baládhurí tudósítása kronológiailag nem egyeztethető össze. Meglehet azonban, hogy a szavárdok már 750 körül megtelepedtek a Kur mentén és hogy a besenyők elől a Kaukázusba költöző magyarság már ottlevő rokonaihoz vonult.

A szavárdok az örmény irodalomban a IX. század közepétől ismereteseek. János pátriárka a X. század elején az arabokkal vívott harcukról tudósít. Az örmények nem

szavárdoknak hívták őket, hanem *szevordik*nak, ami az örményben 'fekete fiúk'-at jelent.

Történetük folyamán sokszor harcoltak az örményekkel, később az arabokkal is. Mikor az arabok 854-ben kísérletet tettek Örményország meghódítására, a szavárdok inkább az arabokat támogatták. Később azonban az arabokkal is ellentétbe jutottak keresztyénségük miatt.

Rövid tudósítást közöl róluk a X. század közepén Isztakhrí és Maszúdí. Az utóbbi egy helyen azt mondja, hogy a szavárdok történetét külön műben írta meg. Ez azonban, sajnos, elveszett.

Az ezredforduló után már keveset tudunk a szavárdokról. A források hallgatásából arra lehet következtetnünk, hogy ebben az időben az örmények és az arabok között a szavárdok törzse már nagyrészt felőrlődött.

A *szavartioiaszfaloi* név második felét sokféleképpen magyarázták. A helyes magyarázat Németh Gyulától származik, aki török törzsnevekből vett meggyőző példákkal igazolta, hogy az *aszfaloi* az *asphales* görög szónak késői többese. Az összetett név jelentése tehát 'rendíthetetlen szavárd' és az 'Erő, Erős, Harcias, Támasz' stb. jelentésű török törzsnevekkel egy csoportba tartozik. Ide sorozhatjuk a besenyők előbb említett *kangar* (= vitéz) nevét is.

Ugyancsak Németh Gyula mutatott rá arra is, hogy a *szavárd* név a magyar hagyományban is ismeretes *Zuárd* formában. Anonymus szerint *Zuárd* hadat viselt a Balkánon «és az a nép, amelyet most Csaba magyarjainak mondanak, *Zuárd* vezér halála után Görögországban maradt». Ez a legendaszerű feljegyzés talán a szavárdok és különváltasuk emlékét őrzi.

*

Meg kell végül emlékeznünk arról, hogy a magyar névvel kapcsolatba hozható helynevek elég gyakoriak a Kuma vidékén és Kelet-Oroszország más területein is. Már a XIV. századi arab geográfusok megemlékeznek egy *Mádzsar*

nevű városról a Kuma mellett. Ismeretes e városnak *Kum-mádzs* (Kuma melletti *Madzsar*) neve is. Hasonló neveket legtöbbször *možar* formában találunk a régi penzai, tambovi, szaratovi, kazáni és szimbirszki kormányzóság területén is. Az egyik Tambov kormányzóság északi részéről származó adatunk a *možerjan*okat és a baskírokat említi meg.

Németh Gyula szerint a neveknek — egy kivétellel — nincs közük a honfoglaló magyarsághoz. A magyarság neve ugyanis 1200—1250-ig nem *magyar*, hanem *mogyer*, esetleg *mogyori*, *mogyuri*. A felsorolt adatok közül ezekkel az adatokkal csak a *možerjan* hozható kapcsolatba; ez valószínűleg baskír eredetű alak.

Egyebekben Németh Gyula nézete az, hogy az összes többi adatok a tatárjárás utáni időkből származnak és olyan töredékekre vonatkoznak, amelyeket a tatárjárás sodort vissza Kelet-Európába.

Valószínűleg a tatárjárástól keletre ragadott csoportokhoz tartoztak azok az «ázsiai magyarok» is, akikhez XIV. János pápa bullát intézett. Ebben egy bizonyos *Jeretanny*-t szólít meg (másik olvasata: *Jeretomir*), aki «magyar királyi vér ivadéka». A levél háttere ma sem világos, de talán ezek a magyarok is a tatárjárás folyamán kerültek Ázsiába. A tatároknál fogságban levő keresztyénekről IV. Ince pápa is megemlékezik 1253-ban egy hitérítőknak adott felhatalmazásában.

Újabbban állítólag számos pápai levél került elő a Vatikáni Levéltárból, amelyek a Kuma-menti Hungaria Maior *Magyar* nevű városának püspökeihez szólnak. Ezek a levelek azonban még nem kerültek nyilvánosságra, úgyhogy közelebbi fejtegetésükbe nem bocsátkozhatunk.

Czeplédy Károly.

IRODALOM.

A dominikánusok nagymagyarországi útjainak emlékeit újabban kiadta *Bendefy László*: Fontes authentici itinera

(1235—1238) Fr. Juliani illustrantes (Archiv. Europ. Centro-orient. III. Budapest, 1937). A kiadás használható faksimilét is tartalmaz. Bendefy módszerére nézve vö. *Ligeti Lajos*: Magyar Szemle XLIII, 302—310. A kiadást és a hozzáfűzött szövegmagyarázatokat *J. Bromberg* ismertette: Finnisch-Ugrische Forschungen, Anzeiger, XVI, 60—73. A régebbi kiadásokra nézve vö. *Gombocz* alább idézett cikkét, 3. sk. l. A baskír kérdés újabb irodalmából: *Gombocz Zoltán*: Nyelvtudományi Közlemények XLVI, 1—33. *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930, 299—315. A nyugati hagyomány eredetének kérdése: *Hóman Bálint*: A Szent László-kori Gesta Ungarorum, Budapest, 1925, 33. kk. A keleti források feldolgozása: *Chvolson*: Izvjesztija etc.. S.-Peterburg, 1869, 101—115, ugyanerről újabban: *Minorsky*: Gibb Memorial Series XI. London, 1937. 317—324. A domonkosok magyarországi történetéről: *Harsányi András*: A domonkos-rend Magyarországon a ref. előtt. Budapest, 1938. *Julianus útja és a tatárjárás*: *Hóman—Szekfű*: Magyar történet I (Hóman), 7. kiad., 1941, 532. kk. A szavárdokról *Németh Gyula*: id. m. 315—322. A szavárdok történetéről: *Thúry*: Századok XXXI, 321. kk. *Macartney*: The Magyars in the ninth century. Cambridge, 1930, 87—90.

NYELVÉSZET ÉS ŐSTÖRTÉNET.

Az előző fejezetek arról adnak összefoglaló képet, milyen népekkel van a magyarság rokonságban, hol volt az őshazája, milyen volt az életmódja és műveltsége történetének ebben a számunkra elérhető legrégebb korszakában, hogy vált el a rokonaitól, és vándorolt el az Urálmonti ősi lakóhelyéről dél felé a déloroszországi steppékre, és végül miképpen foglalta el mai hazája területét. Mindezeket az eredményeket sokféle, egymástól merőben különböző természetű források együttes felhasználásával érték el. A továbbiakban ezeket a forrásokat kívánjuk röviden ismertetni, hogy ezzel is szemléltessük az őstörténeti kutatás sokrétű bonyolult természetét.

Az őstörténeti kutatások legfontosabb forráscsoportját a nyelvtudomány szolgáltatja. Nemcsak azért, mert a körülbelül száz éve virágzó összehasonlító nyelvtudomány már a kezdet kezdetén kénytelen volt őstörténeti kérdésekkel foglalkozni, amikor egy-egy nyelv hovatarozását vizsgálta, és így a nyelvtudománynak ma már kialakult biztos módszere van, hanem főleg magának a nyelvnek a természete miatt. A nyelv ugyanis egyfelől rendkívül érzékeny minden változással szemben, másfelől viszont nagyon konzervatív, mert ezeket — legalábbis részben — évezredekken keresztül meg is őrzi. A nyelveknek e kettős természetéből következik, hogy nemcsak a legősibb kapcsolatok, más nyelvekkel való rokonságot tükrözi, hanem minden későbbi, hosszabb időn keresztül tartó hatásról, más nyelvekkel való érintkezésről is tanúságot tesz. Mindnyájan tudjuk, hogy pl. a megszállott területek magyarságá-

nak nyelve mennyire átítatódott az államnyelvből vett elemekkel. De idegen hatások a nyelvet nemcsak más népek politikai uralma idején érik, ahhoz elég a bensőséges műveltségi kapcsolat is, amint azt például a magyarba ma is állandóan beszivárgó nyugateurópai (német, francia, angol stb.) kifejezések egész tömege is bizonyítja. Pedig ma e kifejezések átvétele ellen rendszeres harcot vívnak az iskolák, az újságok és más művelődési intézmények. Ha pedig ma sem lehet a nyelvtől a külső hatásokat teljesen távoltartani, mennyivel kevésbbé lehetett azokban a korokban, amikor a «nyelvtisztaság» fogalma ismeretlen volt, sőt az intézmények is, amelyek ma erre ügyelnek, teljesen ismeretlenek voltak. Mivel pedig semmiféle nép — amennyire egyáltalában visszakövetkeztethetünk — sohasem volt más népektől hermetikusan elzárva, nincs egyetlenegy nyelv sem, amely idegen hatásoknak ne lett volna kitéve. A nyelvnek ezek az időközben átvett elemei rétegek módjára ráarakódnak a nyelv eredeti alkatára, eredeti birtokállományát lényegesen módosítják, a nélkül azonban, hogy lényegesen megváltoztatnák ősi szerkezetét. Ezek a rétegek teszik lehetővé, hogy a nyelv külső történetét, és ezzel a nyelvet beszélő nép életkörülményeit, mindenkori szomszédságát a szakemberek felismerjék.

Azonban a kutatás ezen a téren nem olyan egyszerű, mint amennyire első tekintetre látszik. Mivel a nyelvek állandóan fejlődnek, és pedig rendszeren egymástól teljesen függetlenül, az eredetileg frissen átvett szó idők folyamán — az átadó nyelv közbeeső fejlődését is tekintetbe véve — a forrásául szolgáló idegen szótól jelentősen eltérő hangalakúvá fejlődhetnek. Ma még senki sem kételkedik például a *sirmleđer* német, vagy a *krepdesin* francia eredetében, de *polgár* szavunknak a német *Bürger* szóból, *botos* szavunknak a francia *les bottes* szóból való származását már senki sem érzi. Pedig ha tudjuk, hogy a német *Bürger* a magyar szó átvétele korában még *purgari*-nak hangzott, a francia pedig *bottes*-nek (olv. *botes*), a magyarban viszont a *purgár*-ból szabályosan *polgár* lett (az u > o-ra vö. pl.

német *Turn* > magyar *torony*, német *Sturm* > magyar *ostrom* stb.), a *botes* > magyar *botos*-nál pedig a magyar magánhangzóilleszkedést vesszük tekintetbe, a szómagyarázatok egyszerre világosak lesznek. Ezzel szemben viszont talán nincs németül tudó magyar ember, aki a magyar *ház* szót ne a német *Haus*-szal hozná kapcsolatba. Pedig a két szónak minden összezsengése ellenére sincs egymáshoz semmi köze. A német *Haus* ugyanis abban az időben, amikor a mi *ház* szavunk már régen *ház* alakú volt (első adat rá 1198-ból való a *Fehéregyháza* névben), még sokáig *Hūs* alakban élt, ahogy az alnémetben ma is él. Mivel pedig a magyarban nincs rá példa, hogy egy hosszú *ú*-ból *á* fejlődött volna (a szóvégi *-sz* > magyar *-z*-ről nem is beszélve), kétségtelen, hogy szavunk nem származhatik a németből. Ellenben pontosan megfelel az osztják *khat* és a finn *kota* 'kunyhó' szavaknak, azaz a *ház* nyelvünk ősi finnugor rétegébe tartozik. Vagy például hiába egyezik tökéletesen a magyar *fiú* a román *fiu*-val, ahol szintén 'fiú'-t jelent, a két szónak semmi kapcsolata nincs egymással. A magyar *fiú* ugyanis finnugor szó (vogul *py*, finn *poika*), míg a román a latin *filium*-nak szabályos fejleménye. A magyar *év* és a román *ev* 'kor' is csak látszatra azonos. A magyar *év* ősi finnugor szó, a román pedig legújabbkori nyelvújítási csinálmány a latin *aevum*-ból. Hasonló egyezések bármely két, egymással semmi kapcsolatban nem lévő nyelvből tucatszámra mutathatók ki.

Éz a néhány példa is eléggé szemlélteti, hogy a rokonság, vagy átvétel bizonyításánál nem indulhatunk ki csupán az azonos hangalaktól. Mivel a nyelvek bizonyos irányban szabályosan fejlődnek, szóegyeztetéseknel tekintetbe kell vennünk mindkét nyelv sajátos fejlődését is, és csak korabeli hangalakú szavakat szabad egymással összevetnünk. Egy a XI—XII. században már ismeretes magyar szót nem lehet olyan idegen szóból származtatni, amely ezt az alakját csak később, esetleg már az újkorban nyerte. A tökéletes hangtani egyezés — hacsak nem egészen modern átvételről van szó — majdnem minden esetben

gyanús, hiszen az a legritkábban fordul elő, hogy két nyelv évszázadokon keresztül pontosan azonos irányban fejlődjék. A nyelvtudományban már régóta felismerték, hogy a szavak rokonsága nem a hasonlóságból, hanem a szabályos eltérésekből állapítható meg. Hogy az előbbi példánál maradjunk, a magyar *fiu* azért egyeztethető a vogul *py*, finn *poika*-val, mert a finnugor szókezdő *p*-nek a magyarban *f* felel meg. Például: *fa*: vogul *pa*, finn *puu*, *fal*: osztják *pal*, *fazék* (az —*ék* magyar képző): vogul *pot*, *fej*: finn *pää* stb. Ha ezzel szemben viszont a szláv szókezdő *p*- a magyarban nem válik *f*-fé, hanem megmarad *p*-nek (pl. szláv *prost*, *pogon*, *pojata*, *palica*, *ponos*, *para* stb. > magyar *paraszt*, *pagony*, *pajta*, *pálca*, *panasz*, *pára* stb.) ebből kétségtelenül következik, hogy a szláv hatás idején a *p*->*f*- hangváltozás már befejeződött, és így a szláv szavak *p*-je már nem vett részt ebben a változásban. Azt is jelenti, hogy a szláv szavakat csak az ugor egységből való kiválás után jóval később vette át a magyarság.

Még szemléletesebb a szóvégi *-z* kérdése. Ez a magyarban a finnugor *t*-nek felel meg. A fejlődés itt nyilván egy angol *th* hanghoz hasonló hangon keresztül történt. A finn *kota*, *sata*, vogul *pot*, osztják *põt* szavaknak így felel meg a *ház*, *száz*, *faz-ék*, *fáz-ik* stb. Ez a megfelelés található még az iráni *nimäd*-ből átvett *nemez* szóban is. Ellenben teljesen ismeretlen a török eredetű szavainkban (török *çati*, *kudu*, *boşat*-> magyar *csat*, *kút*, *bocsát*), nem is szólva a szláv vagy német eredetűekről, amelyekben a *t*, *d* szintén változatlanul megmarad. Ebből látható, hogy a *t*>*z* változás a magyarban a török hatás korszakában már teljesen be volt fejezve. Ugyanezt látjuk a mélyhangú szavak szókezdő *k*-jánál is, amely finnugor szavakban *h*-vá lett (finn *kota*, *kunta*, *kala*, *kuule*, *kuute* stb. magyar *ház*, *had*, *hal*, *hall*, *hat* stb.), míg a török jövevények szókezdő *k*-ja változatlanul megmaradt. (török *kurum*, *kapuç*, *karıç*, *kakı* <magyar *korom*, *kapu*, *karó*, *káka* stb.) Ez is nyilvánvalóan bizonyítja, hogy a török szavakat a magyarság csak a

finnugorságból való kiválása után, a $k > (ch) > h$ hangfejlődés lezárása után vehette át. Az előbbiekkal teljesen azonos eredményre vezet a szókezdő *sz-* vizsgálata a magyarban. Ez ugyanis finnugor eredetű szavainkban eltűnt (finn *suone* ~ magyar *ín*, votják *syl* ~ magyar *áll-ani*, zürjén *šor* ~ magyar *ár-víz*, vogul *sorñi* ~ magyar *arany* stb.) — a magyar szókezdő *sz-* finnugor szavainkban egy lágyított $š$ (*szj*) hangra megy vissza — míg a török eredetű szavakban változatlanul megmaradt: török *sam*, *sakal*, *sal*, *satijçi* *sirt* > magyar *szám*, *szakáll*, *szál*, *szatócs*, *szirt* stb.). Természetesen megvan az *sz* a szláv eredetű szavainkban is (szláv *sokač*, *slama*, *slanina*, *spora*, *susěk* > magyar *szakács*, *szalma*, *szalonna*, *szapora*, *szűszék* stb.).

Mindezek a vizsgálatok tehát bizonyos kronológiai következtetésekre is lehetőséget adnak. A fenti esetekben: a magyar nyelv mai mássalhangzórendszere már teljesen kialakult, amikor a török, szláv (és német, latin) hatások kezdődtek. Tehát ebből egyúttal a magyar nyelv finnugor szókészletének nagy régisége is kiviláglik a többi elemekhez képest. Ezzel szemben a magánhangzórendszer fejlődése nem állt meg az ugor kor végén, hanem egészen a XIV. század közepéig tovább folytatózott. A nyíltabbá válásban például nemcsak finnugor eredetű szavaink, hanem a török, szláv, német és latin elemeink is részt vettek (pl. vogul *purkh* ~ ó-magyar *furr*: *furrás* > *forr*, török *kurum* > ó-magyar *kurum* > *korom*, szláv *sluga* > ó-magyar *szulga* > *szolga*, német *Turm* > ó-magyar *turun* > *torony*, latin *Ursula* > ó-magyar *Ursulya* > *Orsolya* stb.) Sőt, ilyenkor $u > o$ változást találunk oszmán-török szavaink egy részében is (oszmán-török *duchan* > magyar *dohány*). Ezt a hangfejlődést tehát csupán a XIV. század előtt és után átvett elemeink elválasztására használhatjuk fel.

Már az eddigi fejtegetésekből is látni a szókincs vizsgálatának az őstörténeti kutatások szempontjából való fontosságát. Hiszen ha nyelvünk finnugor, akkor kellett lenni egykor időnek, amikor a magyarság beletartozott a finnugor közösségbe, a finnugor népekkel együtt kellett

valahol laknia stb. Ha a magyarban vannak török eredetű szavak, — ha erre vonatkozólag semmiféle más adatunk nem is volna — nyilvánvaló, hogy egykor valahol török népekkel kellett érintkeznünk. Nyelvünk szláv és német elemei is világosan bizonyítják, hogy szlávok és németek közelébe kerültünk. Ha az amerikai magyarok európai származása egyszer netalán feledésbe merülne, a jövő kutatója e jövevényszavak alapján is kétségtelenül meg tudná állapítani, hogy valahonnan a szlávok és németek szomszédságából, azaz Közép-Európából származtak el Amerikába, mint ahogyan például a román nyelv albán jövevényszavai alapján is világos, hogy a románok valahonnan az albánok szomszédságából, azaz a Balkán déli részéből kerültek a Dunától északra fekvő mai területükre. Ez azonban csak egy része a nyelvből kikövetkeztethető kérdéseknek. Mint azt előző fejezetünkben tudjuk, a szókinés segítségével arra is feleletet tudunk adni, hogy mely korszakokban mi volt az illető nyelvet beszélő nép műveltsége, és hol volt a hazája. A rokon nyelvekben meglévő egyező kifejezésekből ugyanis ki lehet következtetni, hogy az ősnép milyen fogalmakat ismert. Ezek összesége fényt derít az ősnép foglalkozására, műveltségére, sőt lakóhelyét is meghatározza. A jövevényszavak vizsgálata viszont rávilágít arra, hogy az egyes népektől milyen új fogalmakat vett át, azaz körülbelül milyen viszony lehetett közöttük. Ha egy nyelvben például az állattenyésztésnek majdnem minden kifejezése egy másik nyelvből való, mint pl. a magyarban a törökből, akkor nyilvánvaló, hogy a kérdéses szavakat átadó nép tanította az átvevőt az állattenyésztésre. Vagy ha pl. a szénagyűjtés egész szókinése a magyarban a szlávból származik, nem lehet kérdéses, hogy a magyarság ezt az egész fogalmi kört a szlávoktól tanulta. Ha viszont azt látjuk, hogy a román a városi kultúra kifejezéseit a magyarból vette, kétségtelen, hogy a városi intézmény a románoknál magyar eredetű. Ilyen, egész fogalomcsoportra kiterjedő nagyszámú kifejezés esetén a következtetések biztosak és világosak. Ilyenkor még az

sem súlyos hiba, ha egyik-másik magyarázat nem áll valami szilárd alapon. Sokkal nehezebb a kérdés az olyan esetekben, amikor egy-egy fogalomcsoportra vonatkozó kifejezések száma csekély. Mivel a nyelvészeti megállapítások további feltevések alapjául szolgálhatnak, a nyelvésznek a lehető legszigorúbban kell egy-egy szóra vonatkozó véleményét megokolnia. Minden kutatónál előfordul, hogy munkája közben elragadja a fantáziája, és hajlandó akkor is kétségtelennek minősíteni egy eredményt, ha annak néhány apróbbnak látszó szépséghibája van. Szómagyarázatnál például nem egészen megfelelő a hangalak vagy a jelentés stb. Ha olyan területről volna szó, amely a nyelvész belügye, mint például a mondattan, a tévedés nem okozna nagy veszedelmet, hiszen a kérdéshez csak nyelvészek szólnak hozzá, azoknak pedig ilyen kérdésekben van elég kritikájuk, hogy a tévedésnek ne essenek áldozatul. A szómagyarázatoknak azonban, mivel azokat több más tudomány szak művelője is felhasználhatja, és fel is használja kutatásaihoz, a tévedés teljesen hamis vágányokra terelheti a legmódszeresebb kutatót is. Ha az alap ingatag, nem lehet stabil a felépítmény sem. Téves etymológiákból levont következtetések semmiesetre sem lehetnek helytállóak. Helytelen szómagyarázatok már sok kiváló történészt és etnográfust vezettek félre. Nem is szólva a dilettánsok munkáiról, akiknek nem lévén ilyen kérdésekben semmi kritikájuk, rendszeren a teljesen értéktelen véleményekre építik fel elméletüket. Ezért a módszeres magyar nyelvészek inkább kevesebbet mondanak, mint többet. Ha egy szó magyarázatában akár hangtani, akár jelentéstani szabálytalanság mutatkozik, inkább ismeretlen vagy esetleg bizonytalan eredetűnek minősítik, semminthogy határozott állásfoglalással további téves következtetésre adjanak alkalmat. Ez is egyik oka annak, hogy nyelvünk szókincsében aránylag sok az ismeretlennek minősített kifejezés.

A szókincs vizsgálója minden nyelvben beleütközik egy rétegbe, amely a legnehezebb kérdések elé állítja.

Vannak szavak, amelyek nyelvektől és nyelvcsoportoktól függetlenül igen nagy területen vannak elterjedve. Ezek a vándorszók vagy műveltségyszók. Ezek a szavak sokszor igen nagy távolságból kiindulva, egyik nyelvből a másikba kerülnek, és végül igen nagy területen honosodnak meg. Némelyiknek ismerjük az eredetét, de nem ismerjük útjának egyes állomásait. Másoknál viszont csak a legutolsó állomását tudjuk kimutatni, de végső forrása ismeretlen. Csak kevés az olyan vándorszók száma, amelyeknek teljes pályafutását figyelemmel tudjuk kísélni. Így például a magyar *narancs* közvetlen forrását nem ismerjük, bár az egész Európában megvan (spanyol *naranja*, olasz *arancia*, francia *orange*) és végeredményben talán indiai eredetű. A *balzsam* a magyarban a latinból való, ide a görögöből került át, a görögben pedig sémi eredetű. Ha már a jólismert és igen régi irodalommal rendelkező európai nyelveknél is bajok vannak, a műveltségyszók kutatása terén, mennyivel inkább áll ez a keleti vándorszókra, ahol a legtöbbször sem az ősforrást, sem pedig a közvetítő nyelveket nem ismerjük. Hogy csak egy példát említsünk, itt van a magyar *könyv*, amely a mordvinban is megvan *koňov* alakban, és egyesek a kínaiából, mások a sumírból származtatják. Az ilyen szavaknak az a sajátosságuk, hogy pontos hangtani megfeleléseket általában nem találunk bennük, ami azt jelenti, hogy itt még valami ismeretlen közvetítő nyelv szerepével is kell számolnunk. A fenti magyar és mordvin szavak nem mehetnek vissza közös forrásra, és nem eredhetnek a szintén idevont szláv *knjiga* 'könyv' szóból sem.

Ha ilyen szigorú elvek mellett is vizsgáljuk nyelvünket, mégis igen értékes anyagot állíthatunk össze, amelyet az őstörténezs felhasználhat. Mindenekelőtt nyelvünk ősi finnugor rétegéből megállapíthatja nyelvünk rokonságát, az ősnép szellemi és tárgyi ismereteit, lakóhelyét, szétvándorlásának korát, a belőle kivált magyarság további sorsát, más népekkel való érintkezését, a magyarság délre való levándorlását stb. Megállapíthatja, hogy a finnugor

nép sem volt légmentesen elzárva a világtól, mert egyrészt egy régebbi nagyobb közösségből, az uráli csoportból vált ki, másrészt azután is hosszú időn keresztül érintkezett más, idegen népekkel. Van néhány finnugor szó, amely pontos mása a megfelelő indoeurópaiaknak. Ha ezek nem az ősrökönységnek bizonyítékai, — a kérdés még nincs teljesen tisztázva — akkor az indoeurópai alapnyelvből vannak átvéve (*név, kéreg, rak, mos, visz, víz, vezet*). Biztosabban felismerhető az indoeurópai nyelvcsalád iráni ágának a hatása a finnugor alapnyelvre. Ilyen szó pl. a *száz*, amely a finn *sata*, vogul *sät* szónak felel meg, tehát a magyarban finnugor, itt azonban egy iráni *šata* (~latin *centum*) szóból való. Hasonlóan iráni eredetű a finnugorban a *szarv, árva, méh, méz* stb. megfelelői. Iráni hatás különben igen hosszú ideig tartott a finnugor népeknél. A finnugor korban átvett iráni szavakon kívül vannak szavak, amelyek csak a keleti csoportnál találhatók (*arany*), ismét mások, amelyek csak az ugor nyelvekben ismeretesek (*hét*), de vannak iráni szavak, amelyek a magyarban ismeretlenek, a finn-permi csoportban vagy a volgaiiban (cseremiszt-mordvin) azonban megvannak. Az iráni hatás akkor sem ért véget a magyarságnál, amikor az ugarságból kivált, és saját útjára lépett. Szavak, mint *vásár, híd, vám, vért, asszony, kard* stb. a Kaukázustól északra lakó iráni eredetű alán vagy oszét (magyarul jász) nyelvből származnak. Bár a kétségtelenül ebből a nyelvből származó szavak száma nem nagy, a *vásár, híd* és *vám* szó kereskedelmi vonatkozásai világosan utalnak a kapcsolatok jellegére.

Az ugor őshazából való kiválás után mintegy tizenöt évszázaddal, Kr. u. az V. század körül került a magyarság először szorosabb kapcsolatba a törökséggel. Ettől kezdve a XIV. századig, a kunok beolvadásáig, sőt később az oszmán-törökök révén egészen a XVII. század végéig a magyarság állandóan vagy rövid megszakításokkal török népek szomszédságában élt. Természetes tehát, hogy a magyar nyelvbe nagyszámú török eredetű kifejezés jutott

be. Lehet azonban, hogy bizonyos török érintkezések már az ugor korban is voltak, ha a magyarban egyébként ugor (vogul-osztják-magyar) eredetű *ló* és *hattyú* a törökből származik. Ettől az egyelőre még bizonytalan török hatástól eltekintve a magyarság — mint fentebb említettük, a legfontosabb mássalhangzóváltozások után — a Kr. u. V. században kezdett a törökséggel érintkezni. Ez a törökség nem a keleti, hanem az egyik ismert törzsről bolgárnak nevezett nyugati törökség volt, amelynek ma egyetlen képviselője a csuvas. A bolgár-török nyelv legjellemzőbb sajátosságai: a köztörök *z* helyén *r*, a köz-török *š* helyén *l*, a szókezdő *s* helyén *š* és a szókezdő *j* helyén *s* a magyarban is híven tükröződik: török *öküz* ~ magyar *ökör*, török *tengiz* ~ magyar *tenger*, török *jüzük* ~ magyar *gyűrű*; török *tüš* ~ magyar *dél*; török *saz* ~ magyar *sár*, török *sazkan* ~ magyar *sárkány*; török *jidley* ~ magyar *szőlő* stb. A megfelelő hangok (*r*, *l*, *s*, *sz*) tehát már az átadó török nyelvben is megvoltak — és a mai csuvasban ma is megvannak — és nem a magyarban fejlődtek. Mivel azonban a török eredetű magyar szavak között sok olyan is van, amelynek hangtani sajátosságai alapján nem ismerhető fel a csuvas jelleg (pl. *alma*, *búza*, *árpa* stb.), tehát más török nyelvből is ugyanolyan joggal származtathatók, annál is inkább, mert tudjuk, hogy a magyarság a keleti törökséggel is szoros kapcsolatban állt. A honfoglalás előtti valamennyi török szót tehát nem lehet csak a csuvasos jellegű bolgár-töröknek tulajdonítani.

A török elemek egyébként mély bepillantást engednek egyrészt a magyar-török kapcsolatok természetébe, másrészt a magyarság életmódjának gyökeres átalakulására. Ezek a kifejezések mindenekelőtt az állattenyésztésre vonatkoznak: *bika*, *ökör*, *tulok*, *tinó*, *üdő*, *borjú*, *kos*, *toklyó*, *ürü*, *gyapjú*, *kecske*, *olló* 'gödölye', *disznó*, *ártány*, *serke*, *békó*, *gyeplő*, *köpü*, *sajt* (a *vaj* és *fejni* viszont finnugorok). A következő nagy csoport a földművelés kifejezései közé tartozik: *tarló*, *búza*, *árpa*, *sarló*, *arat*, *kéve*,

szérű, szór, ocsú, öröl, dara, kender, tiló, orsó, csepű. A szőlőművelés köréből való a *szőlő* (a törökben azonban csak 'bogyó' a jelentése), *szűr, bor, seprő.* A ház berendezési közül török eredetű a *kapu, kút, sátor, karó, szék, bölcső, kancsó, szapú, seper.* Foglalkozások és szerszámaik közül idetartozik az *ács, szatócs, balta, gyűszű, gyárt.* Viselet és ruha: *köpenyeg, süveg, saru, csat, gyűrű.* Katonai és állami szervezet körébe vágó kifejezések a *sereg, törvény, béke, bakó, bér, gyász, tor, érdem, ildomos 'okos'.* Testrészek és betegségek: *szakáll, térd, gyomor, kar, kanyaró, szeplő.* Vallási élet kifejezései: *bölcs, boszorkány, búvöl, bájol, ige, sárkány.* Különösen fontos az írásra vonatkozó néhány kifejezés: *betű, ír, szám.* Ezeknek az ad különös jelentőséget, hogy a magyar rovásírás is török, és pedig kök-török eredetű. Egyéb kifejezések közül megemlíthetjük: *ál, apró, gyarló, gyáva, kék, kis, öreg, sárga, sűrű; bocsát, borít, csavar, gyaláz, gyónik, gyúr, gyűl, késik, szán, szökik, szűnik, tűr* stb. Ezekon kívül főleg még vadon élő állatok és növények (*ürge, borz, görény, bölény, keselyű, ölyv, turul, béka, szunyog; alma, körte, borsó, kőris, kökény, gyékény, káka*) neveit vettük át.

Amint látjuk, a török eredetű jövevények eléggé zárt fogalmi csoportokat alkotnak. Majdnem kivétel nélkül valamennyi nem a legősibb, primitív fogalmi képzeteknek megfelelő kifejezések közé tartozik, mint a finnugor eredetű szókincsünk szavai, hanem már fejlett társadalom és magasfokú gazdasági kultúra fogalmait jelölik. Ez is világosan mutatja, hogy ez a szókincs nem lehet a magyarság eredeti, ősi tulajdona.

A török állat- és növénynevek egyébként a mellett is bizonyosságot tesznek, hogy a magyarság ezeket már délen, a steppe határán vette át. Fontos tanúvallomása van a *kökény, alma, körte* és *kőris* nevének, mert ezek egyikének sem ér el a keleti határa az Urál-hegység és a Káma-folyó közti területre, ahová a korábbi magyar hazát helyezhetjük. A *kökény* Dél-Oroszország területén körülbelül a Volgáig ér, az *alma* a Volgát átlépi ugyan, de az Urál-hegységet

messze elkerülve az Urál-folyó alsó folyásáig terjed, a másik kettő pedig a Donig jut el. A magyarság ezekkel a fennemekkel tehát csak a Volga—Don alsó folyásánál ismerkedhetett meg. Még délebbre mutat a szőlő ismerete, bár abból, hogy a törökben csak bogyót jelent, nem lehet biztosan a szőlőművelés ismeretére következtetni.

Az alán és török elemeken kívül kétségtelenül van a magyarban még több más réteg is. Így nem lehetetlen, hogy mongol szavak is vannak nyelvünkben, bár ezekhez esetleg más nyelvek közvetítésével jutottunk. De ami szinte bizonyosra vehető, kell lenni nyelvünkben kaukázusi nyelvekből (a Kaukázusi vidékén élő néhány tucatnyi különböző, más nyelvcsaládotól merőben különböző nyelvekről van szó, amelyeknek legismertebb tagja a grúz) származó elemeknek is. Bár már történt kísérlet szókincsünk bizonyos elemeinek ezekből a nyelvekből való megfejtésére, a kérdés addig komolyan nem vizsgálható, míg magyar szakemberek nem ismerkednek meg e nyelvek fejlődésének szabályaival. Így csak annak vagyunk kitéve, hogy a látszólagos összecsengés alapján összehasonlított adatokból teljesen tudománytalan következtetésekre jutunk. A szláv hatás a magyarban csupán a honfoglalás után kezdődik. Mindenesetre tény, hogy a szláv elemeknek olyan rétege, amely kétségtelenül honfoglalás előtti volna, nem igazolható.

A magyar őstörténeti kutatások nyelvészeti téren eddig csupán a közsavak vallomására szorítkoztak. Pedig ezeknek, bármennyire is sokféle kérdésre felelhetnek, egy fogyatékoságuk van. Az t. i., hogy általában csak relatíve határozzák meg az őshaza helyét és idejét, valamint a különböző népekkel való érintkezés korát. Különböző, főleg a jövevényszavak hangtani tanulságait figyelembevevő, bonyolult összehasonlítások alapján következtetünk az ősnép szétvándorlásának idejére és irányára. Ugyancsak különböző nyelvészeti, régészeti és más történeti adatok alapján próbáljuk egy nép lakóhelyét egy bizonyos korban megállapítani.

Itt volna az ideje, hogy a magyarság Krisztus születése körüli lakóhelyét most már a helynevek alapján is igyekezzünk igazolni. Nyilvánvaló, hogy itt csak nyelvünk finnugor részéből származó helynevek jöhetnek szóba. Mivel pedig azon a helyen a magyarság még akkor tartózkodott, amikor a magyar mássalhangzórendszer még nem ment keresztül a ma ismert fejlődésen, a kutatásnál ezt a körülményt okvetlenül tekintetbe kellene venni. Mindenesetre erre a munkára csak a finnugor nyelvtudományban elsőrendűen iskolázott és a helynévkutatásban is jártas szakember vállalkozhatik sikerrel.

Knieszsa István.

IRODALOM.

Az általános elvekre és módszerre v. ö. *Schrader*: Sprachvergleichung und Urgeschichte. Jena, 1906; a finnugor összehasonlító hangtanra, a finnugor nép műveltségére l. *Szinnyei*: Magyar nyelvhasznítás 7, kiadás és *Zsirai Miklós*: Finnugor rokonságunk. Bp. 1937; a török elemekre vonatkozólag *Gombocz Zoltán*: Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. Bp. 1908 és Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki, 1912; a finnugor őshazának és a későbbi török hatás utáni korszaknak művelődési viszonyairól jó képet nyújt *Zichy István*: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. Bp. 1923 és *Hóman Bálint* összefoglalása a *Hóman—Szekfü Magyar történet I.* 75—114. lapjain.

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET RÉGÉSZETE.

A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka a magyar őstörténet egyik igen becses forrása. A leletek gyűjtése és temetőink rendszeres ásatása az utolsó 100 esztendőben igen tekintélyes és sokrétű anyagot eredményezett. Amióta Jankovich Miklós A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyveinek II. kötetében leírta az 1834-ben talált s a mai napig a Nemzeti Múzeumban őrzött benepusztai leletet, kutatóink egész sora foglalkozott honfoglaláskori régiségekkel. Jankovich munkáját a verebi lelet közlésével Érdy János folytatta, majd Pulszky Ferenc megkísérelte a honfoglalók régészeti hagyatékának első összegezését. Nyáry Albert báró elsőként lép arra az útra, amelyet ma is magunkénak vallunk: a leletekben az egykori élet vetületét látja, s néprajzi párhuzamokkal igyekszik a temetkezési szokások egykori értelméhez közelebb férkőzni. Nagyot lendített a magyar kutatáson, hogy Pósta Béla Oroszországban eredetiben tanulmányozhatta a magyar leletek korábbi párhuzamait. Vele egyidőben közölte alapvető dolgozatait a magyar honfoglaláskori régészet nagy egyénisége, Nagy Géza. Hallatlan beleélőképessége olyan megsejtésekig vezetett, amelyek mély igazságához csak napjainkban kezdünk közelebb férkőzni. Szempontjainak gazdagsága, megelevenítő szemléletmódja mind a mai napig példaképe a magyar kutatásnak. A magyar lovas-temetkezések magyarázatában kitűnő segítőtársra akadt Munkácsi Bernátban. Ez időben a századforduló táján Hampel József munkáiban kapjuk a magyar népvándorláskori és honfoglaláskori leletanyag első összefoglaló rend-

szerezését. Hampel nagy szorgalommal és ernyedetlen kitartással gyűjtötte egybe a közölt s közöletlen leleteket, s munkái mai napig is nélkülözhetetlen segédkönyvek. A régészeti emlékananyag Hampelnek a Magyar Honfoglalás Kútfőiben közölt dolgozatával érkezett el arra a szintre, hogy a történelmi és nyelvészeti forrásokkal egyenlő mértékű, hiteles forrásanyagnak tekintessék. Hampel után Supka Géza munkásságát kell kiemelni, bár keveset foglalkozott a honfoglalás korával. A nagy Eurázsia-kutató J. Strzygowski tanítványaként elsőnek vetette fel a leletek állapotszerű szemlélete helyett a multba vezető szálak tisztázását, s e szempontjaival termékenyen befolyásolta a későbbi magyar kutatást. Nyáry Albert báró egészséges szemlélete Zichy István gróf munkáiban talál folytatóra. Zichy István a magyar tegez formájának helyreállításakor elsőként vonja be a párhuzamok körébe a belsőázsiai népek hagyatékát. A honfoglalás előtti magyar műveltség rajzában is messzemenően értékeli a régészeti leleteket. Cs. Sebestyén Károly a magyar új újjáalkotásával jelentős módon járult ahhoz hozzá, hogy a leletekben a halott tárgyak helyett az eleven élet tükörképét szemlélhessük. Alapvető jelentőségű a honfoglaláskori anyag új-szempontú értékelésében Fettich Nándor munkássága. Nála a leletek együtttartásának szempontja a részletekbe menő technikai elemzéssel együtt a leletközlés új, ma már általánosan elfogadott módját eredményezi. A nagy anyagismerettel felrajzolt gazdaságtörténelmi háttérből szemléltetően emeli ki a honfoglaló magyarság fémművességének különböző összetevőit, s rajzolja meg az egybeötvöződés folyamatát. Eredményei nemcsak a magyar honfoglaláskor régészete szempontjából becsesek, hanem új megvilágításba helyezik a honfoglaláskor Európájának műveltségét is, s szervesen illesztik bele a IX. századi magyarságot az akkori világkereskedelem alkotói sorába. E rövid felsorolás nem lenne teljes, ha nem említenők meg azt a felbecsülhetetlen szolgálatot, amelyet a magyar régészetnek sok kiváló kutatója hiteles ásatásaival s sok becses

megfigyelésével és megjegyzésével a magyar őstörténelem számára tett. Közülük ki kell emelni Kovács Istvánt, akinek értékes megállapításai szinte új módszert rejtenek magukban. A magam munkásságával főként a leletekben rejlő és a mindennapi életre, valamint annak szellemi hátterére jellemző vonásokat igyekszem megközelíteni.

Természetes, hogy a magyar kutatók munkáját igen elősegítette s sokszor megtermékenyítette az a régészeti kutatómunka, amely azokat a területeket tárta fel, amelyek a nagyzarság honfoglalás előtti élete lefolyt. Elsősorban az orosz és a finn kutatás eredményei hatottak serkentőleg, de a skandináv és a német kutatás új eredményei is további távlatok felé terebélyesítették munkánkat.

Meg kell még jegyezni, hogy a magyar kutatás probléma-felvetése kezdetben teljes mértékben igyekezett lépést tartani a rokon őstörténeti tudományok haladásával. Különösképpen Nagy Géza összegező tehetsége volt képes ilyen irányú munkára. Hampel József alatt azonban a régészeti anyag csupán önmaga zárt és szűkkörű kérdéseit példázta, szinte tudomást sem vettek azokról a kérdésekről, amelyekre az anyag alapján feleletet lehetett volna adni. Így csak az utolsó évtizedben jutott el újra oda a magyar kutatás, hogy a leletek által képviselt állapotban ugyanúgy meglássa az előző művelődések vetületét, mint ahogyan a nyelvtudomány is egy állapot (a mai nyelv) elemzésével jutott el ezer évek mélységéig s előző műveltségi állapotaink sorának újjáalkotásáig. A régészeti leleteknek ez a szemlélete most van forrásban, módszerei és eredményei még nyersek, de biztatók.

Az ásatások nem csupán régészetileg értékelhető anyagot hoznak felszínre, hanem az embertani kutatás számára éppenúgy nagyértékű adatokat szolgáltatnak, mint egykori állattartásunk ismeretéhez. Szinte felesleges külön hangsúlyozni, hogy a sírok mind szellemi, mind pedig tárgyi tekintetben milyen gazdag alapvetéssel gyarapítják a magyar néprajzot. Az is természetes, hogy a nyelvtudomány, növényföldrajz és történelem eredményei sem kö-

zömbösek a kutató számára. Mindezek szinte kényszerítő erővel szabadítják ki a régészeti kutatómunkát öncélúságából, s teszik, az anyag diktálta módszerei különbségek ellenére, mindinkább művelődéstörténeti jellegűvé.

Rátérve a régészeti leletek értékelésére, mindenekelőtt le kell szegezelnünk azt, hogy e leletekkel egyelőre nem tudjuk még nyomról-nyomra követni azt az utat, amelyet a magyar nép a nyelvtudomány és a történelemkutatás eredményei szerint nyugatszibériai őshazájától mai hazánkig megtett. Azok a leletek, amelyeket már kétségkívül a honfoglaló magyarságtól származtathatunk, nem vezetnek minket messzebb a IX. századnál, területileg pedig Levedián túl. A honfoglaláskori leletekben megfigyelhető friss minuszinszki réteg azonban így is becses párhuzamot nyújt a két, belsőázsiai eredetű, magyar törzsnévhez. Mint később rátérek, még két olyan nyom mutatkozik leleteinkben s kereszténykori művészeti emlékeinkben, amelyek halvány utalást tartalmaznak a magyarság korábbi élete felé. Az egyik a XIV—XV. század fordulójáról ránkmaradt jellegzetes magyar falfestménysorozat, amely a Szent László-legendát ábrázolja. Ennek a művészetnek gyökerei ugyanis a Krisztus születése körüli nyugatszibériai művészetten keresztül vezetnek a késői szkíta műveltségbe. Területileg erre a helyre rögzítik a nyelvészeti eredmények az első nyugati török hatás korát is. A másik az a megfigyelés, hogy Magyarország területén az avarokban feltűnik, földrajzilag eléggé zártan egy csoport. Ennek leletei a Kaukázus északi részére mutatnak, temetkezési szokásai még a hun, de főként a honfoglaló magyarság temetkezésmódjának közvetlen megfelelői. Ez a régészeti leletesoport minden bizonnyal az avarok által a kaukázusi őshazából magukkal szakított magyar néptörzs emléke. Ezenkívül még, amint látni fogjuk, igen sok szál vezet a honfoglalók hagyatékából az idők mélyébe, de ezek a szálak területileg nem mindig rögzíthetők, s így egyelőre csupán a magyar műveltség összetevőire vetnek fényt. Általánosságban elfogadott nézet szerint a Kr. e. VI. századtól a

Kr. u. I. évezred közepéig nagyjából a régi finnugor őshaza helyén talált ananyinói kultúra s annak leszármazói lennének a legrégebb finnugor-magyar műveltség emlékei. Ennek a kultúrrétegnek megfelelő vagy annak folytatásaként magyarázható emlékeanyag még nem került elő honfoglalás-kori sírjainkból. A leletek alapján tehát nem tudjuk időben visszafelé az ananyinói kultúráig követni a magyarság útját. Másként alakul a helyzet, ha a leletek helyett a temetkezési szokásokat vesszük vizsgálat alá. Ugyanis a leletekben képviselt díszítményeken erősen megérzik a mindenkori divat. Ez szinte lehetetlen feladatná teszi, hogy a kutató az eurázsiai divatrétegek egymásutánja alól egy nép folyamatoságát kihámozhassa. Nem változott azonban a divattal, vagy legalább is követhető módon alakult a temetkezés módja. Az alábbiakban szép példáit láthatjuk annak, hogy a halottal való bánásmód szinte évezredekken keresztül változatlan formákat őriz. Annak kidomborítására, hogy ezen a területen még milyen lehetőségek várnak alapos feldolgozásra, röviden beszámolok a szkítáktól a magyarokig terjedő temetkezési szokásokról.

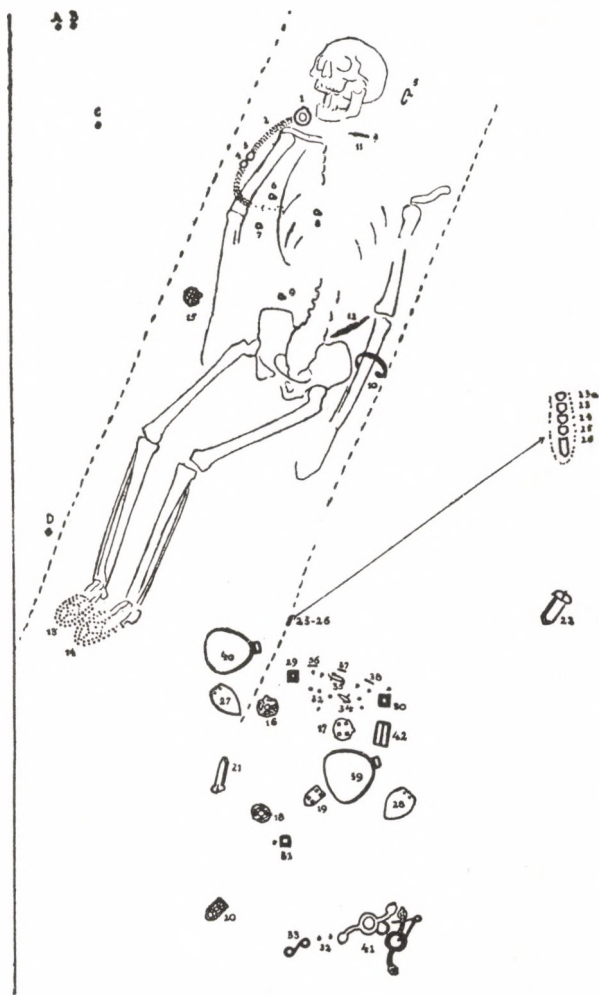
A szkíták temetkezési szokásairól M. Rostovcev tudósít részletesen. Ő a szkíták között a leletek alapján több csoportot különböztet meg, s e különbségek nagyrészt a temetkezési szokásokban is megnyilatkoznak. A Kubán-csoportban a halott mellé nemcsak háttaslovát temették el, hanem a halottaskocsi lovait is, egy korábbi időben pedig szinte kisebb méneseket temettek az elhúnyt mellé. A Dnyeper-csoportban ugyanúgy temetkeznek, mint a kubáni szkíták, de ezen a területen sohasem volt divatban a tömeges lótemetés. A Kiev-környéki szkíták csak a halott háttaslovát temették el. A poltavai csoportban viszont csak a lószerszámot tették a halott mellé. A kievi s krími területen gyakran csak a ló egyes részeit temetik el, a Don-vidéken csak lókoponyát és lábcsontokat találunk a sírokban. A szkíták politikai bukását követő szármatakorban tovább tart a lovastemetkezés, részben azonban nem teljes lovat, hanem csak koponya- és lábcsontokat találunk a sírban. Ez utóbbi

szokás divatozik a hunoknál is, de gyakori e mellett az is, hogy csupán a lószerszámot teszik a halott mellé a sírba. A hunok halotthamvasztása a halottnak utolsó útjára való elkészítésében semmi újat nem hoz. Újabb néprajzi adatokból is láthatjuk, hogy a máglyára ugyanolyan gondossággal rakják fel a halottat, mintha sírba raknák, s ugyanúgy melléje teszik szerszámait, nyergét s ölik le lovát, mintha földbe temetnék. Az avarkorban szinte törvénytörőleg csak teljes lótemetést találunk. Mint említettük, csupán egy kis és földrajzilag is zárt csoportban figyelhetjük meg a lókoponyás és lólábas temetkezést.

Mindebből világosan látszik, hogy a délorosz steppén a szkíta temetkezési szokások öröklődnek, bár mindinkább elszegényedve. Ebben az egyenes sorban törést csak a tisztán belsőázsiai jellegű avarság jelent. A teljes lóval való temetkezés szokásával egyidőben tűnik fel ismét az erősen szkítafízu bronzöntés művészete. Nyilván azonban egyik sem déloroszországi szkíta hagyományt képvisel, hanem egy keletebbre megőrzött örökség jelenik meg benne hazánk földjén.

Vessük tanulságainkat össze a honfoglaló magyar temetkezésekkel. A szegényebb sírokban nagyon ritkán találunk lovas, vagy lószerszámos temetést. A gazdagabb sírokban megtaláljuk a «részleges» lovastemetkezést. Ez abban áll, hogy a lovat szkíta módra megnyúzva tették be a sírba. Bőrében bennehagyták koponyáját és lábsontjait, bőrét valószínűleg szalmával kitömték, s aztán a lovat annak rendje és módja szerint felszerszámozták (4. kép). Ennek a szokásnak élő példáit ma az altaji népek között ismerjük. A gazdagabb magyar sírok egy másik csoportja határozottan elkülönül a fenti szokástól. Itt ugyanis nem találunk lócsontokat, hanem csupán a teljes lószerszámot és nyergét tették a halott mellé a sírba (1. kép). Mindkét temetkezési szokásnál sokféle változatot ismerünk, a szerint, hogy milyen helyre teszik a felszerszámozott nyúzott lovat vagy a lószerszámot.

Lényeges számunkra a fentiekből, hogy hosszú idő

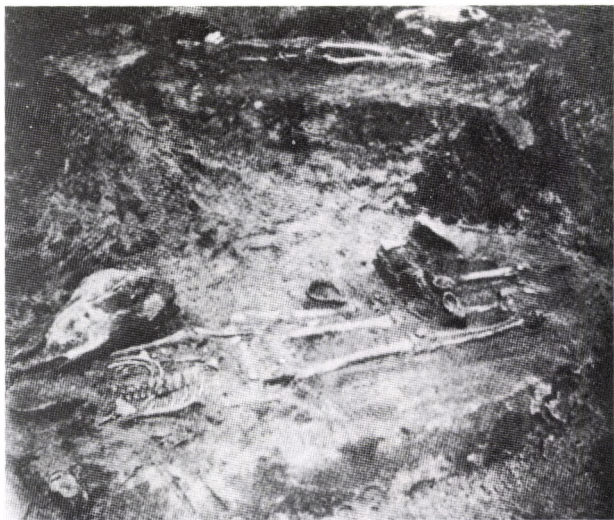

1 kép. Női sír Koroncóról. Gallus ásatása.
A lábaknál a lócsontok nélkül eltemetett nyereg és lószerszám.

elteltével a szkítáknál megismert temetkezési módok ugyanabban az összetételben találhatóak meg ismét a magyarságnál, mint a szkítáknál s az őket követő hunoknál. Emlékezzünk arra, hogy a szkíták északi peremvidékén nem temették el a lovat, hanem csak a lószerszámot tették a sírba, s ilyen jelenségeket figyelhetünk meg az ananyinói körben is. Nem lehet véletlen az, hogy a magyarság nyelvi és embertani összetétele ugyanúgy, mint temetkezési szokásai is, két főalkotóelemet tüntetnek fel. A két elem egyike Oroszország északibb, másika délibb felére jellemző. Eddig meglehetősen elhanyagolta a magyar régészet a szegény ember hagyatékának megszólaltatását, most azonban ezen a téren is biztató indulásokat figyelhetünk meg, s remélhető, hogy az eredmények őstörténeti értékelése sem várat sokáig magára.

A szkíta és a magyar temetkezési szokásoknak ez a teljes egyezése megmagyarázhatatlannak tűnnék fel, ha időben nem lennének meg összekötő szálaink. A teljes lóval temetkező avarságnál a Maros—Tisza—Aranka közén megjelenő s egyrészt a húnok, másrészt a magyarság felé kapcsolatokat mutató csoportjában, mint fentebb röviden megemlítettem, magam részéről az avarsággal Magyarországra sodródott magyar töredéket látok. A temetkezési szokások mellett az is ilyen irányba mutat, hogy temetőik nem népesek. Olyanféle temetés- és életmódra következtethetünk belőlük, mint amilyent a magyar temetőkből ismerhetünk meg.

A magyar temetőik ugyanis az avarokétól eltérően nem zárnak többszáz, néha ezer sírt is magukba, hanem rendszerint csupán néhány sírből állanak. Ritka közöttük, amelyekben 20—30 sírt tártak fel. Ebből a különbözőségekből az avar és a magyar településforma különbözőségére következtettem. A nagy avar temetőik ugyanis nagy, közös téli szállások közelségére vallanak, a kevésszámú sírt tartalmazó magyar temetőkből meg a későbbi tanyás településhez hasonló, kisebb családi telepek körvonalai bontakoznak ki. Ez tette lehetővé hazánk sűrű népi kitöltését

4. kép. Kenézlő 45. sír. Fettich ásatása. A nyúzott lóval való temetés példája.

5. kép. A kispényi pillérfő (XIII. század).

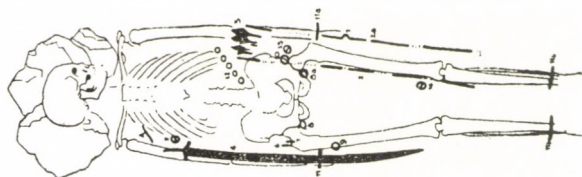
6. kép. Részlet a csernigovi ivókürtről (erős nagyítás,
a X. század eleje).

is. Ez a megfigyelés párhuzamba állítható a nyelvészeti településtörténetnek azzal az eredményével, hogy jóformán minden kis felszíni jellegnek (dűlők, erek stb.) igen korai magyar nevét ismerjük. Ezután a kitérés után térjünk vissza megkezdett gondolatsorunkhoz.

A szkítáktól a honfoglalóig terjedő időt nemcsak a temetkezési szokások hidalják át. Egy sereg fegyver és eszközforma vezet át minket ezen a nagy időtávolságon. Legtöbbjük hun fogalmazásban jut el a magyarsáig. Eredetmondánk is ilyen mélyen gyökerezik. Ebben a megvilágításban életre kel a magyar vezetőréteg hun származásának tudata. Más leletek, főként a lószerszám díszei, arról tanúskodnak, hogy a szkíta örökség a maga tisztaságában is meg kellett legyen a magyarságnál, de nem hun fogalmazásban, hanem a Minuszinszki-medencében, tehát Belső-Ázsiában megőrzött elevenségében. Itt nem részletezhető kutatások kimutatták, hogy ebben az esetben sem csupán motívumörökségről van szó, hanem benne a lóval szemben való azonos magatartás, sőt bizonyos világ-szemléleti háttér is öröklődött, amely a szkíta *πότνια θεῶν* istenanya kultuszának életbenmaradása mellett tanúskodik. Nemesak díszítő, hanem eszközformák is Belső-Ázsia felé vezetnek minket, ilyen például a honfoglalók nyergének szerkezete.

Honfoglaláskori sírjaink azonban még az említett tényeken túlmenőleg is kiaknázhatók a magyar őstörténet szempontjából. Bár ezen a területen is csak a kutatások kezdetén állunk, nem mulaszthatom el, hogy régi hitvilágunk egyik alapvető tényének felismeréséről ne számoljak be. Kiderült ugyanis, hogy a honfoglaló magyarok sírjaiban talált mellékletek, különösen a szablya, az íj és a tegez, nem olyan elrendezésben kerültek a halott mellé, mint ahogyan az életében viselte. Igen sok esetben megfigyeltük, hogy a szablya a jobboldalra került az íjjal együtt, a tegezt meg nyilakkal ellátva, a baloldalra helyezték (2. kép). A magyarság honfoglalásával nagyjából egykorú s hasonló műveltségben és életformában élő népek ábrá-

zolásaiból és emlékeiből jól tudjuk, hogy a szablyát és az íjat baloldalon, nyíltegezüket meg jobboldalon viselték. A temetkezést mindenütt szigorú törvények kötik, szó sem lehet tehát arról, hogy ezt a jelenséget gondatlanság idézte volna elő. Az altaji népek legtöbbjénél mai napig is szokás így temetni, méghozzá azért, mert a túlvilágot az élet folytatásaként képzelik el ugyan, de tükörképszerűen. A túlsó életben a balkéz jobbkézzé változik, s ami jobboldalt volt, az baloldalra kerül. Az a tény, hogy ez a magyarázat s ez a temetési mód mind keresztény, mind a a buddhista vagy mohamedán népeknél egyaránt felfedezhető, arra mutat, hogy az új vallások előtti időből származik.

2. kép. Kolozsvár, Zápolya-u. 4. sír. Kovács István ásatása.
A bal és jobboldal megfordításának kitűnő példája.

Így tehát a szokást körülbelül a magyar honfoglalásnak megfelelő korig követhetjük, az összevetésnek módszertani akadályai tehát nincsenek, s nem fenyeget minket az, hogy a néprajzból jólismert, valamilyen másodlagos magyarázat értelmét vetítjük be a honfoglaló magyarok túlvilágról való hitébe.

Sem a bal- és jobboldal felcserélése, sem pedig a nyúzott lóval való temetkezés nem törvényszerű egységű már a honfoglalóknál. Említettem, hogy a lócsontok helyzetében nagy változatosságot figyelhetünk meg. Ennek háttérében csak az egykori kultúra egyénivé válását, felbomlásának indulását sejtethetjük. Ugyanaz a jelenség tükröződik tehát a sírokban, amit a honfoglalás utáni politikai magatartásban is megfigyelhetünk. A magyarság műveltségének

hosszú belső fejlődése után egy kifáradt hiperkultúra hordozójaként kultúraváltás előtt állott. Ezért tudta nyugat-európai keresztény műveltségét olyan rövid idő alatt szervesen magábaépíteni. Ennek a kultúraváltásnak háttérében a két különböző műveltségű, lovas-nomád és paraszti kultúra egybeolvadását, a mai magyarság kialakulását látom. E folyamat egykori gazdagságát azonban még nem látjuk világosan, igen sok részletmunka szükséges az egyes kérdések világos szétválasztásához s a fent vázolt műveltség származás-kérdésének végleges tisztázásához. E folyamat későbbi sorsát talán sohasem vizsgálhatjuk, mert a kereszténység felvételével a temetkezési szokások változatossága helyébe az Egyház által szigorúan előírt szabályok lépnek.

Az a tény, hogy egykori temetkezési szokásainkat s azok világnézeti háttérét a mai belsőázsiai népeknél találjuk meg, nem jelenti egyúttal a magyarság belsőázsiai származását. E temetkezési szokások, mint láttuk, abban az időben s még korábban is a déloroszországi területeken éppen úgy el voltak terjedve, mint a szkíta kultúra belsőzsiai kisugárzásának területén. Az Urálon inneni térségben a kereszténység terjedése nyomán korán kihalt ez a szokásanyag, az új európai fejlődéstől elzárt keletibb részen azonban mai napig életben maradt. Nemrégiben rámutattam arra, hogy a mai magyar népi temetkezés szokásai közt is lappang az ősi temetésmód néhány emléke.

Ha most azt a területet vesszük közelebből szemügyre, amelyen a magyarság őstörténete lejátszódott, akkor lehetetlen fel nem ismernünk, hogy ez a föld abban a korban sokkal szorosabb kapcsolatban volt Európával, mint a Szent István utáni időkben. A tények azt mutatják, hogy Dél-Oroszország földje s műveltsége szerves alkotórésze volt Európának. Földrészünk műveltségében három egyenrangú, de különböző jellegű műveltség forradt egybe: a földközitengermelléki klasszikus kultúra, az északi germán és a délorosz steppei kultúra. Ebben az Ős-Európában bontakozik ki a magyarság egyénisége is. Nem csupán a

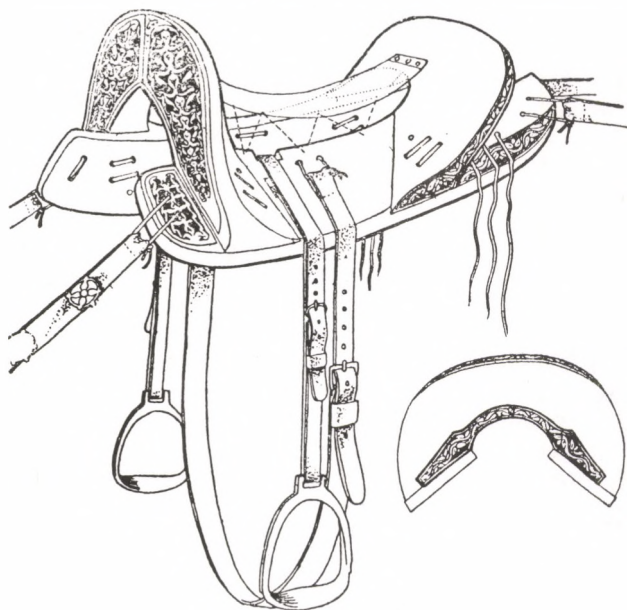
görög műveltség termékenyítő hatása szötte bele ezt a területet az egyetemes nyugati művelődésbe, s értékeit nem csupán a gótok vándorlása vitte nyugatra, hanem egy nagyszabású kereskedelmi hálózaton keresztül állandóan folyt a műveltségi javak cseréje és megtermékenyülése. Éppen e kereskedelmi utakkal kapcsolódik be Irán s a Távolkeletig minden steppei terület ebbe a eurázsiai fejlődésbe. Ezeknek az egyenrangú tényezőknek az európai kultúra szempontjából való értékelése még csak kezdetén van, egy azonban máris kétségtelen: ezt a hálózatot a szláv orthodoxia terjedése vágja ketté, s ez zsugorítja Európát mai szűk határai közé.

A nagy eurázsiai kereskedelmi hálózat felénk eső jelentősebb területei szinte az őskortól kezdve állandóan betöltik ezt a szerepet. E kereskedelem kelet-nyugati tengelyének fontosabb területei: a Minuszinszki-medence, a Kaukázus és Perm vidéke, a Fekete-tenger gyarmatváros-sora, Kiev környéke s végül Magyarország. Ez a belső összefüggés az oka annak, hogy a magyar leletekben friss belső-ázsiai (minuszinszki) réteget találunk, s Permben éppen úgy megtalálhatók a magyarok nyomai, mint Kievben. Ez a világkereskedelmi érdekhálózat döntő módon hatott a későbbi egységes néppé ötvöződött törzs-szövetségek kialakulására, köztük elsősorban a magyarság összetételére s politikai magatartására is. Fettich Nándor világosan felrajzolta ezeknek a tényezőknek szerepét. A magyarság a kazár-bizánci érdekkörből kiszakadva, a norman-arab, észak—déli kereskedelem egyik legfőbb fejlesztője a kézben tartója lesz. Bár az új hazában körülbelül Géza fejedelem korát megelőző évtizedeiben végleg kikapcsolódik az arab világkereskedelemből, észak felé Szent István alatt ismét megtalálja útját. A Bizánc és Róma közt elhelyezkedő magyarság nyugat felé való fordulását szinte már előre megszabta a bizánci érdekkörből való korábbi kikapcsolódása.

A fentiekben elsősorban a magyarság műveltségének szellemi tényezőit s kialakulásának materiális előfeltételeit

kutattuk néhány jelenség vizsgálatával. Alább a tárgy-történeti kutatások egyik újabb eredményéről számolok be.

A honfoglalók fanyergének újjáalkotása néhány szerencsés lelet egybehangelésével szinte maradék nélkül sikerült (3. kép). A nyereg két nyeregdeszkájára épült íves

3. kép. A soltszentimrei honfoglaláskori nyereg egykori szerkezete (László Gyula rekonstrukciója).

kápáival pontosan a későbbi népi és főúri nyergeink szerkezetét példázza. Előzményeit az avarok nyergének rekonstrukálásával, annak párhuzamain keresztül Belső-Ázsia avarkori műveltségéig követhetem, s innen továbbmenve a Krisztus születése utáni időkig vezettek a párhuzamok. E vizsgálatok folyamán még egy igen jelentős tényező

kapott élesebb megvilágítást. Az ugyanis, hogy a lószerszám szügyelő s farhámjával nyergével és kantárjával együtt több volt egyszerű használati tárgynál. Szellemi jelentése mélyen benne gyökerezett az ősi vadászmágiában. Az öv, szablya és tarsoly jelentését kutatva Fettiich Nándor is arra az eredményre jutott, hogy használati szerepükön túlmenő szellemi jelentést is hordoztak ezek az eszközök. E két eredmény élénken példázza, hogy a mult messzeségében a tárgyi és a szellemi élet annyira egybeötvoződik, akárcsak a mai néprajzban, illetőleg az életben, s a kutatáskor csak akkor juthatunk komoly eredményre, ha mindkét tényezőt egyaránt igyekszünk megragadni.

A magyar nyereg, lószerszám s vele együtt a lóval kapcsolatos több szokás (pl a farok bograkötése és az üstök csomózása) a magyar ősidőkből töretlenül követhető mind a mai napig. A magyar hitvilág régi rétegének felfedésekor ugyanezt a lappangó folyamatosságot figyelhettük meg. Ebben a megvilágításban a korai magyar művészeti emlékek is más ízt kapnak. Legutóbb a prágai Szent György-szoborral kapcsolatban volt alkalmam rámutatni a honfoglalás előtti korból magyarázható elemekre. Ezzel rá is térhetünk a magyar őstörténelem eddig még ki nem aknázott újabb területére.

Most van folyamatban a magyar őstörténet egy új adattárának értékelése. A magyar művészettörténeti emléktanyag egyik rétege eddig nem sejtett távlatokat nyit meg. Hazánk peremvidékén, főként azonban a Székelyföldön fennmaradt Szent László-legenda falfestményeinek feldolgozásakor váratlan élességgel bontakozott ki a honfoglaló magyarok egykori, szinte minden nyomában elpusztult magasrendű ábrázolóművészetének jellege s a szkíta-korig nyúló szellemi gyökere. Bár munkámat még nem fejeztem be, s így eredményeim még nem véglegesek, az őstörténetileg értékelhető megállapítások egy részét röviden összefoglalom. Úgy látszik, hogy a Szent László-legenda ősi soron tulajdonunk, s eredetileg nem Szent László

személyével függött össze. Interpretatio ecclesiastica révén jutott mai értelmezéséhez, s került templomaink falára. Eredeti magja talán egy ősi eredetmonda, amelynek mélyében a világosság és a sötétség megsemmisített küzdelme húzódik meg. Bár a XIII—XV. századi európai stílusáramlatok visszatükröződnek előadásmódjában, valamennyizárt képtípusa — az első jelenet kivételével — mind a honfoglalás előtti steppei művészet megfogalmazásában néz ránk a falakról. Előzményei főként a nyugatsibériai, Krisztus születése körüli művészetbe vezetnek, s ezek alkotásain keresztül kapcsolódnak a régebbi szkíta művészetbe. Talán nem véletlen, hogy ugyanebben a korban a nyelvtörténeti adatok alapján a magyarok ugyanezen a területen élhettek. A Regulytól és Munkácsitól gyűjtött népköltési anyag elég világosan mutatja, hogy a hősi énekek még kétségtelenül alacsonyabb műveltségű rokonainknál is milyen magas fokon állanak, a Radloff-féle középpásziai gyűjtés meg szinte kínálja a kézzelfogható párhuzamokat. Az erős iráni hatás alatt formálódott nyugatsibériai művészet sorsát egészen a honfoglalás koráig követhetjük, sőt néhány emlékünk értelmezése folytán most már a keresztény középkorig is ki tudjuk mutatni e művészet életét. A kisbényi oszlopfő vadászata (5. kép) szinte pontos mása a csernigovi ivókürt (6. kép) magyar mestertől a X. század első felében készített ábrázolásának. A csernigovi ivókürtön eddig a honfoglaló magyarok egyetlen egykorú és hiteles ábrázolása maradt ránk. A varkocsba font haj, a tegez, az íj és a nyilak viselettörténeti hitelességéhez szó sem férhet. A vadászat mágikus jellegét mutatja, hogy az állatok felé kilőtt nyilak vagy eltörnek vagy visszafelé röppennek. Máshelyt részletezett megfigyelések alapján valószínűnek tartom, hogy a csernigovi ivókürt s következőleg a kisbényi pillérfő vadászata eredetmondánk két vadásztestvérének, Hunornak és Magyarnak valamelyik kalandját ábrázolja. Nemcsak a kisbényi pillérfőn figyelhetünk meg pogánykori emlékképeket, hanem az esztergomi oszlopfőn, a földvári gyámkövön, az árpádkori kapuk

ívbélésének egyikén-másikán stb. Éppen ezek a faragott kövek hidalják át azt az úrt, amely a honfoglalás-kor és a Szent László-legendák falfestményei közt fennáll. Ugyanebbe a sorba illeszkedik bizonyos szempontból a kolozsvári Testvérek Szent György-szobra is. A Szent-László-legendák falfestményeinek bizonyos stílus-jegyei az erős nyugati hatás mellett közvetlen kapcsolatban állanak a keletturkesztani falfestményekkel, de néhány olyan stílusjegyet is megfigyelhetünk rajtuk, amelyek kétségtelenné teszik, hogy a honfoglaló magyarság e monumentális ábrázolóművészete elsősorban a szőnyegszövevényben virágzott. Ugyanolyan indokkal kerültek tehát a művészet keresztényé vált ábrázolásai a falra, mint az esztergomi királyi kápolna ugyancsak szőnyeget utánzó oroszlanos freskói.

A fentiek után szinte természetesnek vehető, hogy eddig mitsem tudtunk a honfoglaló magyarok ábrázolóművészetéről. Hiszen egykorú emlékünk jóformán semmi sem maradt, csak az előzmények ismerete révén és a következők magyarozatával bontakozik ki lassacskán e magasrendű művészet jellege és értelme. A sírleletek csupán az öv, a lószerszám, a szablya s tegez vereteit őrizték meg számunkra. Nem lehet azonban véletlen, hogy éppen a honfoglalók hagyatékának belsőázsiai jellegű lószerszámdíszein találunk természetű szarvas- és kutya-ábrázolást. Valószínű, hogy egykori ábrázolóművészetünknek a Szent László-legendában ránkmaradt emlékei, ugyanabba a friss, szkítaizű, belsőázsiai jellegű művészetnek emlékei, mint lószerszámaink. Azok a vizsgálatok, amelyeket középkori aquamaniléink egy részén végeztem, mindenben megerősítik a honfoglalók ábrázolóművészetéről fentebb mondottakat, s ugyanolyan időbeli mélységig nyúlnak a múltba, akár fegyvereink, temetkezésünk, harcrendünk vagy éppen az előbb említett Szent László-legendá.

E területek teljes feldolgozása folyamatban van, de még sok időt és erőt követel. Úgy gondolom azonban, hogy a fenti vázlat is meggyőzhet mindenkit arról, hogy a magyar

őstörténet leleteink megszólaltatásával új forrásanyaghoz jutott. Amennyire őrizkednünk kell azonban a ki nem forrott eredmények gyors őstörténeti értékelésétől, annyira megnyugtató, hogy őstörténetünk forrásai nemhogy kiapadnának, de újabb és újabb kutatási-területek bevonásával egyre bővebben ontják multunk emlékeit.

László Gyula.

IRODALOM.

A magyar honfoglaláskori leletek irodalmának teljes felsorolását Banner Jánosnak köszönhetjük (*Bibliographia Archaeologica Hungarica*. Dolgozatok. Szeged, 1938—1942). Újabb fontosabb munkák: Supka Géza: *Motívumvándorlás a korábbi középkorban*. Arch. Ért. 1914. — Zichy István gróf: *A honfoglaláskori tegez és keleti kapcsolatai*. Turán, 1917. *A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig*. Budapest, 1923. — Cs. Sebestyén Károly: *A magyarok útja és nyíla*. Szeged, 1933. — Fettich Nándor: *Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához*. Arch. Ért. 1931. *A honfoglaló magyarság fémművességének kialakulása*. Budapest, 1937. AHung. XXI. *Die altungarische Kunst*. Berlin, 1942. — Kovács István: *A kolozsvári Zápolya-utcai magyar honfoglaláskori temető*. Közlemények. Kolozsvár, 1942. — Szendrey Ákos: *Az ősmagyar temetkezés*. Ethn. 1928. — Móra Ferenc: *Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben*. Szeged, 1932. László Gyula: *A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge*. Budapest, 1941. AHung. XXVII. Kny. *A kolozsvári Testvérek prágai Szent György szobrának lószerszáma*. Kolozsvár, 1943. ETI. Évkönyv. *Budapest története a népvándorlás korában*. Budapest, 1943. Bud. Tört. I. kötet. *A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben* c. sajtó alatt levő munkámban részletesebben írok a Szent László-legendáról s korai művészeti emlékünkné pogánykori gyökeréről. Az egész kérdés feldolgozását azonban csak a Szent László-legendák közlése során adom. A névszerint nem idézett magyar kutatók közül Börzsönyi Arnold, Marosi Arnold, Lovas Elemér, Csallány Gábor, Roska Márton, Jósa András, Kiss Lajos, Párducz Mihály, Horváth A. János, Horváth Tibor, Kada Elek, Szabó Kálmán, Szőke Béla és sok más kitűnő magyar szakember ásatása s közlése anyagban és megfigyelésekben egyaránt gazdag tárháza őstörténelmünk régészetének. A magyar vonatkozású külföldi irodalmat a fenti magyar munkákban találja meg az olvasó.

A NÉPRAJZ ÉS A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET.

I. A magyar népi műveltség ősi gyökereinek vizsgálatánál két kérdéscsoportot állíthatunk a tudományos érdeklődés középpontjába. Az első az, hogy milyen lehetett a honfoglalás előtti magyar-ugor s a magyar-ugor és nyugati török keveredéssel kialakuló magyar műveltségkép, szellemi és társadalmi organizmus, s hová nyúlnak vissza mindezek gyökerei. A másik kérdéscsoport vizsgálatánál arra kell feleletet adnunk, hogy melyek azok az intézmények, műveltségi megnyilatkozások, szellemi és tárgyi hagyományok, amelyek, mint a magyar-ugor és a honfoglalás előtti török (esetleg iráni) műveltség emlékei, ma is szerves részei a magyar népi műveltségnek. Felmerül itt még az a probléma is, hogy IX. század előtti műveltségi képünk rekonstruálásánál hogyan használhatjuk fel a népi kultúra ma is élő ősi gyökerű vagy ősi jellegű elemeit, s mennyiben alkalmazhatjuk azokat az eredményeket, tanulságokat, amelyeket a mai vadászhalász, réntenyésztő szibériai és a lovas-nomád török népek kultúrképének ismerete nyújt.

Nem szükséges részletesen fejtegetni, hogy mindezekre a kérdésekre nehéz határozott és megközelítően biztos feleletet adni. Nehéz márcsak azért is, mert térben és időben nagy távolságokat kell áthidalni, s a rendelkezésünkre álló tudományos értékelésre alkalmas anyag igen sokrétű és változatos. Az összefoglaláshoz alig történetek megfelelő előmunkálatok, különösen olyan előmunkálatok, amelyek a legújabb tudományos követelmények (kulturzoológia, mitológia-kutatás, etnoscociológia stb.) eredményein nyugodnának.

II. A IX. század előtti magyarság műveltségének összefoglaló megrajzolásánál az etnográfus elsősorban a Magyar Néprajzi Társaság körül csoportosuló folklo-reisták és a Jankót követő tárgyi etnográfusok eredményeiben találja meg a kiinduló pontot. Ők adják a szintézisre vállalkozó etnográfus kezébe az eseteket, ha IX. század előtti műveltségünk freskófalára képet akar festeni. Az eseteket azonban igen különböző festékbe kell mártani. Mielőtt azonban ezt a munkánkat elkezdenénk, meg kell említeni, hogy az etnográfusok eredményei a különböző eddigi szintézisekben más-más értékkel foglalnak helyet, sőt például Jankó János eredményeit sem a nyelvészek, sem a történészek nem vették tekintetbe. Nyelvészeink elsősorban nyelvünk ősi finnugor, ugor és török szókészlete segítségével rajzolták meg műveltségünk első korszakait. Az ő nyomdokaikakon haladnak a történészek is (Zichy, Hóman, Deér), de a nyelvészeti eredmények művelődéstörténeti értékelésénél a finnugor és török népek régebbi és mai életéről szóló feljegyzések és a régészeti leleteket is segítségül hívják. Kiindulási pontjuk azonban lényegileg a nyelvtudomány eredménye, s ezeknek az eredményeknek a kultúrtörténeti távlatait szélesítik tovább. Az etnográfus azonban mielőtt tovább menne a tárgyak, jelenségek, intézmények formáját, a formák gazdasági és társadalmi kapcsolatait, szellemi hátterét és összefüggéseit igyekszik meghatározni. Fényt próbál deríteni arra, hogy a IX. század előtti magyarság társadalmi és gazdasági organizmusában mi lehetett a szerepe azoknak a jelenségeknek, amelyek szavak, keleti kútfők szűkszavú tudósításai, szerény tárgyi vagy szellemi emlékek formájában ködlenek vagy csillognak felénk. Nagyon jól tudjuk, hogy a szavaknak állandóan változó tartalmuk és jelentésük van; nem elég annyit tudnunk a magyar-ugorokról, hogy a *nyíl*, *új*, *tegez* hozzátartozott vadászfelszerelésükhöz, *vejsze* vagy *vész* volt a halász-eszközük, *eke*, *sarló*, *szérű* stb. honfoglaláselőtti török jövevényszavaink, hanem feleletet kell adnunk a vadász-

és halászeszközök formájára, a szántás, aratás, nyomtatás módjára, amelyek a legszorosabb kapcsolatban lehetnek bizonyos gazdasági és társadalmi formákkal is. Csakis az összehasonlító néprajz segítségével világíthatjuk meg *lélek* és *íz* szavaink hátterét s a magyar-ugorság világképében való jelentőségüket. Amikor Árpád-kori török személyneveink a totemizmusról vallanak, a totemizmus formájának és jelentőségének meghatározása megint csak a néprajz feladata kell, hogy legyen. S néprajzi analógiák segítségével szólaltathatjuk meg azokat a régészeti leleteket is, amelyek valamiképpen kapcsolatba hozhatók IX. század előtti történetünkkel.

Mindezeknek a problémáknak a vizsgálatánál, úgy vélem, hogy a néprajz fogalmát a kultúrmorfológia fogalmával kell helyettesítenem, mert sokkal szétágazóbb és sokrétűbb anyagra kell figyelmet fordítanunk, mint amelyre — legalább is nálunk és jelenleg — a néprajz figyelmet fordít.

III. Térjünk már most vissza tanulmányunk első részében felvetett kérdéscsoportokhoz, s vizsgáljuk a magyar-ugorság műveltségét.

A mai vogul és osztják etnikum kialakításában antropológiai, nyelvi és régészeti leletekkel is alátámasztható műveltségi szerepe volt egy paleoszibériai (észak- eurázsiai) vadász-halász életmódot folytató népnek, amely a mai kelet-szibériai jukagirokkal és csukcsokkal hozható kapcsolatba. Az ugorok déli irányból való lassú beszivárgása a mai lakóhelyükön élő északi vadász-halász nép közé a IX—X. században, de lehet, hogy már előbb is megkezdődött. Mivel a földrajzi környezet nem volt alkalmas lötenyésztésük továbbfolytatására, azt feladták, s átvették a bennszülött őslakók műveltségét, de ők maguk erős befolyást gyakoroltak rájuk, főleg a nyelvben és a szellemi élet terén. Ennek ellenére a paleoszibériai népkomplexum ma is lényeges része a vogul és osztják etnikumnak, amire nemcsak az obi-ugorság embertani jellege, hanem nemzet-ségi szervezete, totemizmusa is utal.

Mármost feltűnő, hogy a magyarságnak az ugorokkal összekapcsolható keletbalti rassztípusában paleoszibériai rasszelemek fordulnak elő. Ezeknek a rasszelemeknek az előfordulása nem keverendő és nem tévesztendő össze a finnugor népeknél általánosan fellépő paleoázsiai típussal, hanem inkább megfelel annak az antropológiai típusnak, amelyet Czekanowski a voguloknál arktikus, Steinitz pedig az osztjákoknál amerikanoid típusnak nevez. Tehát a magyar-ugorok paleoszibériai rasszelemei nem a finnugorok paleoázsiai antropológiai jellegéből magyarázhatók.

Ezekből az antropológiai tényekből arra következtethetünk, hogy a magyar-ugorság is közvetlen kapcsolatban volt az obi-ugor etnikumot annyira befolyásoló paleoszibériaiakkal. Hogy ez a kapcsolat hol és mikor történt, egyelőre nem tudjuk. Jellegzetes paleoszibériai leletek csak északon az Ob torkolatvidékén, a Jamal félszigeten fordulnak elő.

Amint az uráli ősnépről feltehető, hogy vadász- és halászhelyeket keresve a Káma, Vjatka, Pecsora, Vicsegda felső folyásának vidékéről eljutott az Északi Jeges-tenger és a Fehér-tenger partjára, éppenúgy nem lehetetlen, hogy egy ilyen paleoszibériai néptöredék vadászat közben délre vándorolt, s valószínű, hogy az Urál keleti oldalán a Tura, Iszet, Pysma folyók vidékén érintkezésbe került a magyar-ugorokkal. Valószínű, hogy egy ilyen érintkezés-sel nagyobbszámú magyar-ugor népelem (amely lényegében már magyar) teljesen magába olvasztott egy kisebb-számú paleoszibériai elemet, s ezeknek az antropológiai jellemvonásai maradtak meg a keletbalti rasszunkban.

Az egybeolvadás, a paleoszibériaiak teljes asszimilálása csakis úgy jöhetett létre, hogy mindkét nép gazdasági formája lényegileg azonos volt.

Az ugorság (és kezdetben a belőle kivált magyar-ugor nép) semmiképpen sem lehetett lovas, lótenyésztő nép. Ennek a gazdaság-néprajzi tények nyomatékával ellentmondanak. Ha megvizsgáljuk az északázsiai rén- és lótartás kapcsolatát, akkor azt látjuk, hogy a lovasnomádokkal

érintkező réntenyésztő népek a rén gazdasági kihasználására a lovas-nomád műveltségéből új kultúrelemeket vesznek át, nevezetesen a fejés, a tejgazdálkodás és a nyergelés szokását (l. a Szaján-hegység szamojéd és eltörökösödött szamojéd törzseit, a jensiszeji-osztjakokat stb.). A XIII. században északra vándorló jakutok közvetlenül a saját lótenyésztésükből illesztették át rénszarvastartásukba a fejést és nyergelést. Ez a lovas-nomád kulturális hatás a réntenyésztő népekre főleg a szajáni törökség s az onnan keletre fekvő mongol területek északi peremén érvényesül. De kimutatható a kirgiz szarvasmarhatartásban is.

A lovas nomádok és rénszarvas nomádok érintkezéséből adódó műveltségi alakulás ellentmond az ugor lovas-élet ősiségének. Akár nagy lótenyésztő volt az ugarság, akár csak bizonyos fokig tenyésztette is a lovat, a nép kellett, hogy rendelkezék azzal a domesztikációs, állattartó hajlammal, amely a lótenyésztő népeknél megnyilvánul. Ha az ugor egységből kiváló vogulok és osztjakok lovasok és lótartók lettek volna, domesztikációs hajlamukat okvetlen megőrizve, régi lótenyésztésük elemeit a rénkultúrában visszatükröztetnék. Éppenúgy, mint a fenti népek, akik vagy a lótenyésztés hatására vagy előzőleg űzött lótenyésztésük nyomán réntartásukba új műveltségi elemeket vittek bele. Mivel a vogul és osztják réntartásban a lótenyésztő multtól semmiféle nyom nem maradt meg, a lovat s annak műveltségi jelentőségét ki-rekeszthetjük az ugorok régi gazdasági életéből.

A nyugati törökséggel érintkezésbe kerülő magyar-ugorokat azonban nem lehet zsákmányoló életmódot folytató vadász-halász népnek megtenni. Ilyen néppel, amint erre más vonatkozásban Németh Gyula is felhívja a figyelmet, egy török nép nem is tudott volna mit kezdeni. A zsákmányoló életmódot folytató magyar-ugorok gazdasági szempontból nem tudtak volna beleilleszkedni a török népkertbe, eltekintve attól, hogy a nomád török nép műveltségi, nyelvi és politikai tekintetben teljesen felőrölte volna a magyar-ugorokat.

Ez a probléma nyugodtan áthidalható lenne akkor, ha a nyelvi adatok alapján elfogadhatónak látszana a vogulok, osztjások és magyar-ugorok ősi lovas, lótenyésztő volta.

Nézetem szerint a magyar-ugorság (és a velük kapcsolatos vogulok és osztjások) *igen magas fokon álló vadász nép* lehetett, amely már rendelkezett bizonyos állattenyésztő hajlammal, hiszen domesztikálásra alkalmas állat — a rénszarvas — lakóhelyén ismeretes volt. A magyar-ugorok magasfokú vadászműveltségének alapját a prémes állatok vadászatában és a rénszarvasvadászatban kell látnunk. A prémes állatok vadászatának jelentőségét az ananyinói műveltség csontos gorodiscsúi is bizonyítják. Ennek a magyar-ugor prémvadász műveltségnek az emléke a magyar íjas csapda s ősi vadász műveltségünkre vezethető vissza egy madárfogó hurokfélénk is. Hogy a halászeszközökkel szemben aránylag sokkal kevesebb az ősi vadászeszközünk, az természetes magyarázatát leli abban, hogy a délorosz steppevidéken végigvándorló magyarság prémes állatok fogásával nem foglalkozhatott, s így feledésbe mentek ugor (finnugor) eredetű vadászeszközeink. Közvetve a magasfokú vadászat jelentőségét bizonyítják ősi halászeszközeink is. Ugor és finnugor eredetű halászeszközeink között a lábó horgot, a különböző vejszéket, a bocskorvarsás cégét és a méthálót találjuk. Mindezek olyan halászeszközök, amelyek kezelése állandó munkát, figyelmet nem igényel. A halász nyugodtan kivetheti a méthálót, felállíthatja vejszéjét, cégéjét, és más munka után nézhet, a halak önmaguktól a halfogó eszközökbe kerülnek. Ezzel szemben a magyar-ugor vadászeszközök között, amint erre a nyelvi adatok figyelmeztetnek ott volt az aktív vadászat legjellemzőbb eszköze az *új* és a *nyíl*, s a vadász mellett ott volt az *éb* is, amit nemcsak a vad hajtására, hanem télen szánkóvontatásra is felhasználhattak.

A magyar-ugoroknál a magasfokú vadász-műveltségen belül a halászat, a növények — különböző bogycok, gyökerek

— gyűjtése egyszerű élelemszerzési forma volt, amely a népi magatartásban negatív szerepet játszott.

A fenti halászeszközök utalnak a társadalomszervezetre is. Ezeknek a halászeszközöknek a kezelése több embert, közösséget, tehát szervezett munkaerőt nem kíván. Kezelésüket egy-két ember nyugodtan elláthatta. Ha most vizsgáljuk a magyar-ugorok rokonsági rendszerét, akkor a családi életre utaló szavakból (*ős 'apa', nő, fi, vő, meny* stb.) azt látjuk, hogy azok csak a közvetlen vérrokonokra, a családhoz tartozó *vő* vagy *meny* szüleire (*ip-, nap-*) utalnak. Mindez pedig az egymástól függetlenül élő, egymástól független telephelyeket alkotó családokra mutat, amelyeknél a közvetlen vérrokonságban állókon kívül a társadalom- és munkaszervezetben, az együttlakásban másoknak különösebb jelentősége nincs. Mindez a családi és társadalmi forma nagyon jól összeegyeztethető a prémvadász életmóddal. A magyar-ugor vadászéletmód emléke a házasságnál a nőnek prémekben való vételára s a nőknek a prémes állatok utáni elnevezése is. Az egymástól távol álló vadásztelepek természetesen beletartozhattak egy tágabb nemzeti szervezethez.

A magyar-ugorok világelképzelése, szellemhite hasonló lehetett a vogulok és osztjákok mai hitvilágához. Népmeséinkből kibontakozó világelképzelés sok olyan nyomra utal, amely hasonlóságot mutat az obi-ugor világelképzeléssel, de sajnos ilyen irányú részletmunkákkal nem rendelkezünk. A nehézséget fokozza, hogy kozmikus elképzeléseink nyomaira éppenúgy hozhatók fel analógiák az obi-ugoroktól, mint a különböző török népektől. A magyar-ugorok kétségkívül hittek a *lélek* fogalmában, amely a test pusztulását túléli és megszemélyesíthető. Reginonak az obi-ugor hősénekek adataival párhuzamba állítható feljegyzéséből arra következtethetünk, hogy a legyőzöttek, az elhaltak erejét, jótulajdonosságát igyekeztek saját magukévá tenni. Varázslatot űző, földöntúli hatalmakkal az érintkezést fenntartó személyek lehettek közöttük, ismerték a tabu fogalmát, s hittek a természeti lényekben.

Feltűnő, hogy nyelvünkben ugor (finnugor) eredetűek mindazok a szavak (*ég, menny, hold, víz, erdő, tűz*), amelyek a finnugorok természeti hiedelmeinek, mitológiájának gerincét adják. Az állattiszteletnek igen nagy a jelentősége a török népeknél, de valószínűnek látszik, hogy már a magyar-ugoroknál is lehetett valamilyen állatkultusz. Erre utal a farkaseskü szokása. A magyarokról tudjuk hogy hasonlóan a vogulokhoz és osztjákokhoz farkasra esküdtek, amely szokás ugorkori műveltségünkben gyökerezhet. A magyar-ugorok népzenéjéről némi fogalmat alkothatunk magunknak a finnugor népekkel rokon dallamanyagunkból.

A magyarok a Kr. utáni évezred első felében az erdős területekről fokozatosan húzódtak a steppe területére, ahol több hullámban török műveltségi és politikai hatás éri őket. Amint délnyugati irányba a steppe területére húzódnak, úgy alakul át gazdasági életük is. Műveltségüket nemcsak a törökség befolyásolja, hanem a természeti környezet, a földrajzi viszonyok is.

A délorosz steppén gazdasági berendezkedésében az állattenyésztésen van a hangsúly. Állattenyésztése azonban nem zárja ki a földművelés bizonyos fokát vagy formáját. Nyugati török jövevényszavaink Ibn Ruszta tudósítása s a török népek életéből vett analógiák igazolják a földművelést. Dél-Oroszországban a magyarság földművelése hasonló lehetett a kirgizek mai földműveléséhez. A kirgizek ugyanis tavasszal bevetik földjeiket, azután néhány szolgát vagy öreget a vetések őrzésére hátrahagyva, állataikkal a hegyek közé vagy a távolabbi északi legelőterületekre vonulnak. Ősszel pedig visszatérnek a termés betakarítására. Csakis ilyen gazdálkodási forma mellett érthetjük meg, hogy a magyarság sertésenyésztéssel is foglalkozott, mert a sertéssel hosszadalmas vándorpásztorzkodást folytatni nem lehet. A sertés Dél-Oroszországban a magyarság állandó telephelyének állata lehetett. Az állandó telephelyeken folyt az állattenyésztés függvényeként a földművelés s a vizek partján a halászat. Leve-

diában, Etelközben a munkában bizonyosan résztvettek a magyarság szláv rabszolgái is, de a gazdálkodás néprajzi képét egyáltalán nem befolyásolták. Már sikerült meghatározni a délorosz steppéken gazdálkodó magyarság búzáját is, amely az indoeurópai búza egy változata s az ú. n. kétszemű búza (*Triticum dicoccum*) volt. Ismerjük azt a hosszú hegyű, fogazott élű sarlóformát, amellyel — volgai bolgár hagyományokat őrizve — a honfoglalás előtt arattunk. Török analógiákból arra következtethetünk, hogy a levágott gabonát lóval nyomtatták el, s azután földbevéajt vermekbe elraktározták. Sütés előtt lisztté dolgozták fel, ha nem is két kő között, hanem famozsárban vagy *kölyűben*, amely eszköznek nemcsak nyelvi, hanem tárgyi kapcsolatai is vannak a törökséggel. A törökség révén ismerkedik meg a magyarság — több más halászeszköz mellett — egy igen fontos kerítőhálóval: a *gyalommal*, amelynek a használata már szervezett munkát igényel, nem úgy, mint a magyar-ugor vejsze vagy métháló.

Házi állatfajtáink ismerete nagy jelentőségű néprajzi következtetésre nyújt lehetőséget. Ugyanis a háziállatfajtákkal szorosan összetartoznak bizonyos tenyésztési formák, néprajzi jelenségek, tárgyak, szokások. Gondoljunk csak arra, hogy a nyugati eredetű szarvasmarhafélék behozatalával az istállózó állattartás különböző formái honosodtak meg. Ezek a nyugati fajták a szilaj tartásmódhoz nem tudtak volna alkalmazkodni. Az ősi házi állatfajták meghatározásával, földrajzi elterjedésük megállapításával nyomon követhetjük egy-egy nép vándorújtját. A pásztornépek vándorlás közben a velük érintkező, körülöttük és közöttük lakó más népek állatokat adnak át, állatokat hagynak hátra, amit a helyükre települő népek átvesznek és továbbtenyésztenek. Ha egyes háziállatfajták ki is pusztulnak, tulajdonságaik a későbbi fajtákban tovább élnek, amint az az örökléstan vizsgálatokkal kimutatható.

Én itt csak lótenyésztésünk kérdésére térek ki.

A zoológusok és az etnológusok azon a véleményen vannak, hogy a honfoglaló magyarság lova a belsőázsiai lóval, a *takival* (*Equus caballus Przewalski*) volt rokonságban, amelynek a vére a székely póniban ma is kimutatható. Ezt a véleményt erősítik meg a régebbi és újabb kranio-metriai vizsgálatok is. Csak Hankó eredményei nem egyeznek az előző kutatók eredményével. Szerinte őseink lova «majdnem tisztavérű *tarpán* volt, amelybe azonban régebben egy kis taki vér is keveredett.» A tarpánt őseink Oroszország délkeleti részén «könnyen befoghatták és megszelídíthették». A taki-vér pedig úgy jutott lovainkba, hogy a délorosz steppéken átvonuló lovasnépek loányaga magyar kézre került. Hankó nézete azonban nem állítható párhuzamba a történeti és néprajzi tényekkel. Nem valószínű, hogy a délorosz steppékre kiszivárgó magyarság a tarpán háziasításával kísérletezett volna akkor, amikor ezen a területen a szelídített ló igen régen ismeretes volt, s lovasnomád népek életformája virágzott. Nem lehet figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a k ö z v e t l e n háziasítás útján történő lovasnéppé válás csakis évszázados nyugodt átalakulási folyamat eredménye lehet. Egy ilyen átalakulási folyamat végigélésére pedig a nyugati török politikai és műveltségi hatás alá kerülő magyaroknak sem idejük, sem alkalmuk nem volt. Sokkal elfogadhatóbbaknak látszanak azok a vélemények, amelyek azt hangoztatják, hogy a IX. század előtti magyarság a taki lovat tenyésztette. A taki a nyugati török népréteg állata volt, azé a néprétegé, amely állattenyésztővé tette a magyarságot. A tarpán az ősi indoeurópaiak állata, akik mint vonójószágot használták. A taki az ős-törökök (ős-altájiak) jószágá. Mármost a honfoglaló sírokból előkerült mellékletek, a különböző néprajzi analógiák (a ló fejése, a kumisz készítése, palókaformák, lovas temetkezés) nem a tarpántenyésztő műveltségi körre utalnak, hanem a taki-tenyésztő műveltségi körre.

Feltűnő, hogy míg a honfoglalás előtti magyar ló, a taki Belső-Ázsia felé utal, addig a honfoglalás előtti

magyarság búzája európai, noha földművelésünk és állattenyésztésünk is — szókészletünket vizsgálva — a nyugati törökségnek köszönhető. A búza mellett európai (dél-oroszországi)területről származotthonfoglaláselőtti szarvasmarhánk is, de viszont nyugati török eredetűek a szarvasmarhatenyésztés körébe tartozó elnevezések. Ehhez még tudnunk kell, hogy a szarvasmarhát mindenütt, mint a mezőgazdasági munkát végző állatot tartják. Ebből azt a nagyfontosságú következtetést vonhatjuk le, hogy a nyugati törökség földművelése a magyarsággal való keveredés után csak a dél-orosz steppéken indult virágzásnak. A búzafélék és a szarvasmarhafajta révén a nyugati török és magyar népkomplexum Dél-Oroszországban kapta meg azt a biológiai alapot, amellyel a földművelésnek életformájában nagyobb szerep jutott.

A dél-oroszországi magyarság szellemi és társadalmi organizmusáról aránylag már sokkal bővebb ismereteink vannak, mint a magyar-ugorságéről. Nemcsak nyelvünk nyugati török szavai, hanem az arab, perzsa és görög írók tudósításai s a néprajzi analógiák is igazolják, hogy a dél-orosz steppén megjelenő magyarság szellemi és társadalmi magatartása már fejlett politikai érzékről is tanúskodik, a magyarság elég öntudattal rendelkezik ahhoz, hogy politikai életet alakítson ki. Nemcsak jó állattenyésztők és földművelők, hanem gondos kereskedők, akik éppen úgy megtalálják kapcsolataikat Iránnal, mint a krími görög városokkal. Fogalmuk van a tulajdonjogról, a törvénykezésről, az érdem megjutalmazásáról s a bűn megtorlásáról. Fejlett a házasság intézménye: a leány atyjának vételárát fizetnek, ami főleg lovakból áll, a vőlegény atyját pedig értékes prémekkel jutalmazzák. A házassággal függött össze vérdíjrendszerük. Valószínű, hogy megvolt közöttük a levirátus: az a szokás, amikor az özvegynek az elhalt férj testvérével vagy közeli férfirokonával újból házasságra kellett lépnie. A levirátusnak valószínű gazdasági okai voltak: a nőt, mint értékes munkaerőt nem engedték el a család kötelékéből.

A szellemi és társadalmi organizmusból két lényeges mozzanatot emelek ki, amely szoros összefüggésben van a IX. század előtti magyarság vallásával, ez a totemizmus és a samánizmus kérdése.

A Turul-mondából tudjuk, hogy Emesét almában a turul-madár ejti teherbe, s a turul Ügyek mellett mintegy szimbolikus apja lesz Álmosnak. Totemisztikus elképzelések bontakoznak ki a régi magyar személynevekből is, amelyek közül honfoglaláselőtti török eredetűek is vannak. Ezek a személynevek, amint Gombocz kimutatta, a személyek mellett nemzetségeket is jelölnek. A totemizmus néprajzi formájának ismerete révén ebből arra következtethetünk, hogy a totemizmusnak két formáját ismerhette a honfoglaláselőtti magyarság: a nemzetség-totemizmust és a család-totemizmust, azaz a nemzetségen belül az egyes családoknak is meglehettek a külön totemjeik, totem-állataik, amelyektől magukat származtatták. Totemisztikus neveink férfinevek. Ebből pedig az etnográfus azt látja, hogy a család, nemzetség és a totem-ös közötti kapcsolatot csakis férfiágon tartották nyilván. Ha a magyar táltosról közölt feljegyzéseket interpretáljuk, szintén nyomára bukkanunk a totemisztikus elképzelésnek. A csallóközi néphit szerint ugyanis az állatok is szülhetnek táltost, a táltos pedig emberalakban is megjelenik. A táltos tehát állat-őstől származik. Éppenúgy, mint pl. a jakut vagy a burját sámán. A táltos és a sámán közötti összefüggés pedig világosan áll előttünk, csak azt nem tudjuk, hogy a táltosság egyes jellegzetes tulajdonságait történetileg és földrajzilag az «uralaltájiak» melyik csoportjával kapcsoljuk össze. Lényeges azonban az, hogy a táltosok magatartásánál ugyanazokat a lélektani, gyakran pszichopatológikusnak nevezhető mozzanatokot vehetjük észre, mint a sámánoknál.

Jellegzetessége a magyar totemizmusnak a madár-totem (sólyom, keselyű), amely igen gyakori a törökség-nél is.

Amikor Ibn Ruszta és al Bakri azt írja a magyarokról,

hogy tűzimádók, illetve bálványimádók, ezzel közelebről nem határozzák meg a déloroszországi magyarok vallását. Valószínű, hogy ők csak utaltak arra, hogy számukra idegen hitvilágról van szó. Ez a hitvilág totemisztikus, samanisztikus elemeivel részleteiben hasonlíthatott a magyaroktól elszakadt X. századi baskírok hitvilágához, akik Ibn Fadlán szerint kígyókat, halakat, darvakat tisztelnek, hisznek tizenkét isteni lényben : a tél, a nyár, az eső, a szél, a fák, az emberek, a barmok, a víz, az éjszaka, a nappal, a halál, az élet és a föld istenében, de az égben lakó istent mindezeknél feljebbvalónak tartják. Mindezekben pedig olyan motívumokra ismerünk, amelyek gerincei a mai belsőázsiai törökség hitvilágának is.

A fentiekkel távolról sem merítettem ki IX. század előtti műveltségünk problémáját s néprajzi módszerekkel való rekonstruálásának lehetőségét. Szándékosan hagytam el több kérdés (viselet, lakás, az állítólagos ugor szolgaréteg és török uralkodó réteg kérdése, a karizmatikus uralkodói intézmény stb.) tárgyalását, egyrészt azért, mert nem tudtam volna többet és lényegesebbet mondani, mint az előző kutatók, másrészt pedig olyan részletek tárgyalásába kellett volna bocsátkoznom, amelyek túlhaladták volna ennek a tanulmánynak a keretét.

Megállapításaimat a következőkben foglalhatom össze : A magyar-ugorok igen magas fokon álló vadásznépek, elsősorban prémvadászok voltak, akik az Uráltól keletre asszimiláltak egy kevésszámú, közelebről nem ismert, őszibériai népelemet. Rendelkeztek bizonyos domesztikációs, állattartó hajlammal, s valami közük lehetett a rénszarvashoz is. A vadászéletmódnak megfelelően egymástól távol álló telepeken éltek, ahol a társadalom és munkaszervezetben csak a közvetlen vérrokonságban állók vettek részt. Szellemiségüket a lélekhit s a természeti jelenségekhez, természeti erőkhöz való animisztikus kapcsolat jellemezte. Amint szivárogtak a steppe felé, gazdasági berendezkedésük az új földrajzi viszonyoknak megfelelően formálódott át. Mint földművelők és állattenyésztők jelen-

nek meg Dél-Oroszországban, de földművelésüket nem a nyugati török hagyományok, hanem a déloroszországi gabonaféléknek és állatfajtáknak gazdasági életükbe való beillesztése indítja fejlődésnek. Társadalmi magatartásuk legjellemzőbbje a totemizmus; az ehhez tartozó világkép egyáltalán nem idegen a vadászműveltségtől, s így igen jól asszimilálódhatott a magyar-ugorság prémvadászkultúrája.

IV. Most még foglalkoznunk kell azzal a kérdéssel is, hogy a mai magyar népi műveltségben hogyan tükröződik vissza a magyar-ugor és a déloroszországi magyarság műveltsége, van-e IX. század előtti műveltségünknek valamilyen néprajzi maradványa, lecsapódása.

A kérdésre a nagy térbeli és időbeli távolság miatt csak óvatosan felelhetünk. A feleletet megnehezíti az, hogy a magyarság a honfoglalás idején a Kárpátok medencéjében talált törökös műveltségű népeket, előzőleg is megfordultak itt a hunok, avarok s a honfoglalás után is költöztek be hozzánk nomád népek. Nemesak a besenyők, kunok, hanem még az oszmán-törökök is hozhattak magukkal olyan néprajzi formákat, elemeket, amelyek a honfoglaló magyarságnak is tulajdonai lehettek. Így a «keleti»-nek megállapított mai népi műveltségi elemek etnikai szétválasztása igen nehéz. Jankó J. nyomdokain kell haladnunk, ha biztos vagy megközelítően biztos eredményeket akarunk elérni. Az ősi hagyományok és hagyatékok felismerésének nehézségét fokozza, hogy ma már egészen más gazdasági és társadalmi keretben töltik be szerepüket, rendeltetésüket, más gazdasági és társadalmi formában élnek vagy haldokolnak, mint egy vagy két évezreddel ezelőtt.

Az elmondottak kapcsán már említettem olyan hagyományokat és hagyatékokat, amelyeket a honfoglaló magyarság magával hozott (halászeszközök, táltoshit stb.). Az ősi örökséget azonban elsősorban pásztorkodásunkban találjuk meg, ilyenek pl. az ostorformák, a pányva, a tulajdonjegyek, kertes települések, maga a szilaj állat-

tartás stb. A pásztorkodás, mint hagyományos életforma, a maga zárt, erősen patriarkális szervezetével konzerválta a legjobban ősi kultúrjavainkat. A kultúrjavak fennmaradását elősegítette ősi háziállatfajtáinknak részben napjainkig való tenyésztése. A pásztorságon, mint társadalmi alapon, ősi háziállatfajtáinkon, mint biológiai alapon nyugszik a honfoglalás előtti időkből fennmaradt hagyományunk és hagyatékunk legnagyobb része. Ősi műveltségi emlékeink felfrissítésében valószínű, hogy része volt a honfoglalás után a Kárpátok medencéjébe beköltöző törökfajú népeknek, elsősorban a kunoknak.

Ez a magyar műveltség a Kárpátok medencéjében szilárd rögzésként ellentállt a különböző irányból jövő kulturális áramlatoknak. Rajta keresztül nem csaphatott össze a déli és északi szláv műveltségi hullám s lényegileg a német műveltség nagy kisugárzó ereje sem mozgathatta meg, amely különben az Elbétől a Visztuláig szorította és szorította vissza a szlávok kultúráit.

Gunda Béla.

IRODALOM.

A paleoszibériai kérdésben elfogadom *Collinder*, *Bouda*, *Steinitz* álláspontját, de főleg *Cserncov* eredményeire támaszkodom (Terminy szredsztv peredvizsenija v manszjikom jazzyke, Pamjati V. G. Bogoraza, 1937; l. még Szovj. Etnogr. 1935); lovaséltre l. *Gunda*: L'importance anthropogéographique du contact nomade... Földr. Közl. 1939. Állattenyésztésünk keleti kapcsolataira l. *Ethnos*, 1938. s a koppenhágai néprajzi kongresszus jelentésében megjelent tanulmányaimat. A vadászatra l. *Ethnos*, 1940 s más a vadászatot tárgyaló tanulmányaimat. A halászati eredményekre *Jankó*: A magyar halászat eredete. A mitológiára *Róheim*, *Harva*, *Karjalainen* tanulmányait. A hivatkozott *Hankó* tanulmányra l. Debr. Szemle, 1935. l. még *Rapaics*, KCSA. II. A totemizmusra *Róheim*, *Ethn.* XXVIII., *Harva*, FFC. 125, *L. P. Potapov*, Sovj. Etnogr. 1935. — Felhasználom ezenkívül *N. Sebestyén I.*, *Hóman*, *Munkácsi*, *Szendrey Á.*, *Fettich*, *Tagányi*, *Kodály*, *Szabolcsi*, a külföldiek közül *Flor*, *Wiklund*, *Laufer*, *Nehring*, *Adametz* stb. kutatásait.

AZ EMBERTAN ÉS A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET.

Az eredet, a származás kutatása minden nép életének legösztönösebb megnyilvánulása. Miután a kérdés minden esetben a népek életének legmélyebb problémáival kapcsolatos, kívánatos, hogy a szakember a legszigorúbb tárgyilagosságra, lelkiismeretességre törekedjék. Az önmérsékletre és tárgyilagosságra való törekvése különösen nagy szükség van a magyar őstörténet embertani vonatkozásainak ismertetésében, mert az utóbbi időkben egyre több hang hallatszott arról, mintha a magyarság nyelvi és etnikai eredete nem fedné egymást.

A magyar őstörténet embertani problémáit három sarkalatos kérdésben foglalhatjuk össze:

1. Meghatározható-e testi jellegeiben a honfoglaló magyar típusa?

2. Melyek azok az ősi fajtajellegek, mik azok a testi sajátságok, melyeket a honfoglalók magukkal hoztak?

3. A honfoglaló magyarság fajtaösszetétele eredet és származás szempontjából etnikailag miként értékelhető?

Vizsgálódásunknak elsősorban közvetlenül a honfoglaláskori vagy legalább is a honfoglalás utáni első időkből előkerült koponya- és csontvázleteire kell irányulnia. De figyelemmel leszünk a mai magyarság gazdag antropológiai anyagára is, és végül utalni fogunk azokra a tanulságokra, melyek a rokon finnugor, valamint a honfoglalás előtti időkre annyira jellemző török anyagából adódnak.

Sajnálattal kell mindjárt előljáróban megállapítani, hogy az ország múzeumaiban, gyűjteményeiben őrzött

hiteles honfoglaláskori koponya- és csontvázlelet vajmi kevés. Ennek oka főleg abban keresendő, hogy régebben a régészek az embertani leletekre nem fordítottak kellő gondot, és az esetlegesen megmentett embertani leleteket sem méltatták kellőképpen. Az elmúlt húsz esztendő e téren nagy változást hozott, a magyar antropológusok a régészekkel együttműködve tevékenyen vettek részt honfoglaláskori csontvázleleteink megmentésében.

A gondos gyűjtőmunka eredményeként ma már közel száznyolcvan darab hiteles honfoglaláskori koponyáról és százharminc csontvázzról van tudomásunk a következő lelőhelyekről: Abony, Benepusztá, Bocsár-lapujtő, Bodrogszerdahely (5), Csákvár, Csongrád, Erdőtelek, Gyula (4), Hencida (10), Heves, Jászdósa, Karos (2 ?), Kecskemét (2), Kenézlő (23), Kolozsvár (2), Koronóc, Kunszentmárton, Kunágota (3), Mezőtúr (2), Nagyhegy-Mindszent (7), Mindszent, Nagylók, Naszvad (3), Ókéske, Pestszentlőrinc (2), Potharasztipusztá, Soltvadkert, Szabadbattyán, Székesfehérvár (72), Szentés (3), Szob (3 ?) Tiszabura (9), Tiszaderzs (?), Törtel, Üllő (18), Vereb.

Az eddig feldolgozott és ismertetett honfoglaláskori embertani leletek módot szolgáltatnak arra, hogy betekintést kapjunk a honfoglaló magyarság fajiségába, de a belőle nyert eredmények széleskörű összehasonlításra és következtetésre ma még csak bizonyosfokú megszorításokkal alkalmazhatók. (A honfoglaló magyarok számát 200,000-re teszik, ezzel szemben a leletek száma kb. 180.)

Az eddigi tanulmányok, adatközlések, továbbá a legújabb ásatásokból előkerült embertani anyag alapján adjunk most már feleletet a bevezetőben felvetett első kérdésre: melyek a honfoglaló magyar típusának fontosabb testi jellegei?

A honfoglaló magyar átlagos termete közepes. Számértékben egyes temetők szerint a férfi-testmagasság középértékeinek átlaga 164·91 és 168—169 cm között változik. A nők átlagos testmagassága 152·88 cm. Érdekesebb képet kapunk, ha a termetadatokat a testmagasság-csoport-

Honfoglaláskori magyar koponyák.

1.

2.

3.

1. Keletbalti (Kenézlő, 27. sz. sír). — 2. Keletbalti-szibirid (Székesfehérvár, 45. sz. sír). — 3. Keletbalti-nordikus (Székesfehérvár, 7. sz. sír).

Honfoglaláskori magyar koponyák.

4.

5.

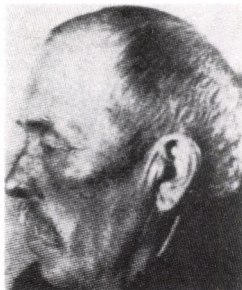
6.

4. Mongoloid típus (Ókéske). — 5. Turano-mongoloid (Bene-pusztai). 6. Turano-mongoloid (Üllő, 5. sz. sír).

A mai magyarság fajtatípusai.

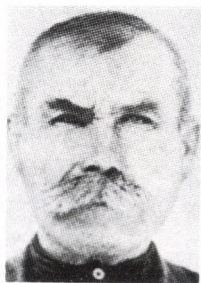
1.

2.

3.

1. Europo-szibirid (Vámospéres, Hajdu m.). — 2. Keletbalti (Szamosardó, Szilágy m.). — 3. Keletbalti-dinári (Szokolya, Hont m.).

A mai magyarság fajtatípusai.

4.

5.

6.

7.

4. Keletbalti (Sárbogárd, Fejér m.). — 5. Keletbalti-turanid (Vámospécs, Hajdu m.). — 6. Turanid-taurid (Nagyhalász, Szabolcs m.). —

7. Taurid-turanid (Vámospécs, Hajdu m.).

tok szerint nézzük. Az eddig feltárt csontvázak alapján Bartucz megállapítja, hogy a honfoglalók 58%-ban — férfiak és nők egyaránt — a közepes termetnél valamivel alacsonyabbak. Az újabb leletek szerint a Bartucztól számított magas százalék valószínűleg alább száll, amint azt a Tömörkényről, Derékegyházaról, Mindszentről, Naszvadról, Tiszaburáról előkerült leletek bizonyítják. A tények megítélésénél mindenesetre számolni kell az egyes temetők között mutatkozó különbségekkel (Kenézlő — taurid, Tiszabura — nordikus).

Honfoglaló magyarok uralkodó embertani jellege a rövidfejűség (54·67%). Bartucz korábbi munkáiban még kistokú rövidfejűséget állapít meg, az újabb leletek alapján számított hosszúság-szélességi jelző átlagértéke (83·76) azonban határozott rövidfejűségről tanúskodik. A csoportok gyakorisági összeállításában jut igazán kifejezésre a rövidfejűség: az eddig megvizsgált koponyák 54·67%-a rövidfejű (brachycran). A nők hosszúság-szélességi jelzőjének középértékében és az értékek csoportosításában eltérés mutatkozik, ami minden valószínűség szerint a honfoglaláskori nőknek a férfakkal szemben mutatkozó fajtaösszetételei különbséggel kapcsolatos. A hosszúfejűség gyakorisága mindkét nemnél jelentéktelen (Tiszabura). A koponyaalkat megítélése szempontjából fontosnak tartom megemlíteni, hogy a honfoglaló magyarságnál a magasfejűség (esetenként lecsapott meredek nyakszirttel) igen gyakori, az eddigi vizsgálatok a gyakoriságot 60—70%-ban állapítják meg. E jelenség határozottan cáfolja főleg külföldi szerzőknek azt az állítását, mintha a honfoglaló magyarság fontos rasszelemei az alpi és nordikus fajták lettek volna.

Az embertani jellegek közül különösen sokatmondóak az arc alaki és méretbeli adatai. A honfoglaló magyar arca középszéles (arcjelző 89·63), esetenként szegletes, majd lapos. A járomív feltűnő szélessége mongoloid vonások jelenlétére figyelmeztet. Bartucz szerint a honfoglaló magyarságban a mongoloid (mongolszerű) jellegek gyako-

risága férfiaknál 38·70%, nőknél 54·53%.* A nőknél mutatkozó eltérés immár másodszer ismétlődik. A mongol jellegeknek ez az aránylag magas gyakorisága erősebb mongol beolvadásra vagy ősi fajtajellegek meglétére utal.

Az említett és a még majd a típusokban feltüntetendő jellegek alapján mármost az átlag-honfoglaló magyart a következőkben eleveníthetjük meg: termete közepes, testalkata zömök, fejalkata rövid, magas; arca széles, lapos; több-kevesebb mongoloid vonással.

Az egyes jellegek esetében az átlagtól és a legnagyobb gyakorisági csoportoktól való eltérések, amelyek esetenként és különösen azoknak más jellegekkel való kombinációja folytán világosan rajzolódnak ki, eltérő jellegűek, azaz típusok, különböző fajtaelemek.

A méreti és leíró jellegek egybevetése alapján válaszolhatunk a magyar őstörténet második embertani kérdésére, hogy t. i. a honfoglaló magyarság fajtaösszetételét mely típusok, illetőleg fajták alkotják?

A fontosabb embertani jellegek adataiból, azok variációiból kitűnik, hogy a honfoglaló magyarság több fajtaelemnek egymással egyensúlyban élő szerves egységeként jelent meg a Kárpát-medencében. A honfoglaló magyarság sajátos fajtaösszetételének ősi biológiai egységeit két főtípusban rajzolhatjuk meg.

I. típus. A honfoglaló magyarság jelentőségében nagyobb és feltehetőleg ősbibb csoportja.

Jellegzetes vonásai alábbiakban foglalhatók össze: termete kisközepes, közepes (164—165 cm). Testarányaiiban zömök, durván tagolt. Koponyaalkatban középfejű (mesokran, 79—81·0—83), esetenként — a fajtakeveredés mértéke szerint — a koponyaalkat lehet rövid-, majd hosszúfejűség felé hajló is. Felülnézetben a koponya alkata szegletesen elhatárolódó (sphaeroid). Jellemző a rendkívül

* Hangsúlyozni kívánom, hogy e megállapítás szigorúan egyes fajtajellegekre vonatkozik, és nem jelenti egyben a mongol fajta ugyanezen gyakoriságát.

nagy koponyaszélesség. Falsonti és nyakszirti szélessége határozott. A homlok széles, alacsony. Halántéki nézetben a koponya középhosszú, közép magas. A fejtető körvonala alacsonyan ívelt. Arci nézetben a homlok hátrafutó, alacsony. Az arc alacsony, széles, lapos. A járomív szélessége feltűnő és túlnyomólag frontális helyzetű. Az orrgyök széles, benyomott. Az orrhát rövid, homorú. A fogmedri rész előreálló (alveolaris prognathia). Az áll alacsony, széles, szegletes. Az állcsúcs gyengén fejlett. Alapnézetben a koponya széles, a fogmederív U-alakú. Kiemelendő, hogy a járomívszélesség és az állkapocszeglet szélessége közt az eltérés csekély, ennek következtében hangsúlyozottan érvényesül az arc alacsony szegletes volta; ehhez kapcsolódik még az arc nagyfokú lapossága.

E típus nem ázsiai származású, viszont európai sem. Ázsia és Európa határán alakult ki, őshazáját ide helyezhetjük, életlehetőségeit a két földrész szélein, érintkezési felületén egyaránt megtalálja. A leírt típus a keletbalti fajttal, mongoloid jellegek jelenléte esetén a szibirid fajttal azonosítható. A keletbalti, valamint szibirid fajtákhoz tartozó koponyaleletek a honfoglaláskori temetők nagy többségében megtalálhatók. A régészeti mellékletek tanúsága szerint az e típushoz tartozó csontvázleletek a honfoglaló magyarság zöméhez, a köznéphez tartozók. Tárgyi mellékletei szegényesebbek (Székesfehérvár, Üllő, Naszvad stb.).

A leírt típus fajtakeveredés esetén a most megadott jellemzéstől eltérő, így például esetenként a koponyaalakat hosszú, keskeny, ovális; a homlok keskeny, kerekített; a tarhely, a homlok- és faldudorok feltűnően gyengék; a nyakszirt alacsony, kerekített; az arc alakja ovális, keskenyebb; e mellett lapos és szegletes vonások is érvényesülnek az arcon. Az itt felsorolt vázlatos jellemzésből a keletbaltinak a mediterrán fajttal kevert jellegei rajzolódnak ki. Ezt az I. típus altípusának tekintetjük (Kenézlő).

II. típus. A honfoglaló magyarság első típusához hasonló jelentőségű csoportjának jellegit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

A testmagasság nagyközepes, közepes (165—167·9 cm). A koponya alkata rövid (hosszúság-szélességi jelző 82·5—84·7), széles, magas. A koponya tetőkörvonala hátrafelé fokozatosan magasodik. A homlok széles, kerek. Az agykoponya legnagyobb szélessége a halántékpikkelyre esik. A nyakszirt feltűnően széles, kerek, magas. Felülnézetben a koponya alakja széles sphaeroid. A koponya általános kerek volta miatt a homlok- és falcsonti dudorok elmosódtak. A szemöldökív és a tarhely közepesen fejlett. Felülnézetben feltűnő a járomívek erős kidomborodása oldalt. Oldalnézetben az agykoponya magas, rövid; az arc lapos, egyenes; a homlok elég magas és gyenge emelkedéssel halad hátra felfelé; az orrgyök közepesen benyomott; orrhát egyenes, egyes esetekben domború; az állcsúcs gyengén fejlett. Arc-nézetben a homlok domború, széles; a járomív és állkapocs egyaránt széles; az orr alacsony; a szemüreg közepes; figyelemreméltó a belső szemzugok közt mutatkozó nagy távolság; az állkapocs erőteljes, alacsony. Az arcvonások általában erőteljesek, de nem oly tagoltak, mint az I. típusban.

A leírt jellegek állapíthatók meg a Kenézlőn feltárt csontvázak nagy többségén (Bartucz szerint $\frac{3}{4}$ részben, továbbá a Székesfehérváron, Bodrogvécsen, Karoson, Törtelen, Bene-pusztán, Gyulán, Csepelen, Pestszentlőrincen, Pilinyben, Naszvadon (2. sír), Üllőn (1939. évi ásatási anyag), Kunágótán előkerült honfoglaláskori csontvázakon.

A második típus az eurázsiai két fajtakör (europid, mongolid) határán kialakult turanid és taurid fajták arányos keveredéséből jött létre. Az e típushoz tartozó csontvázak a régészeti leletek szempontjából leggazdagabb sírokban találhatók. Bartucz e típust kezdetben kaukázusi mongoloid, majd Alföld-rassz névvel illette, azonban helyesebb e típusra a turano- (taurid) megnevezést használni.

Az ismertetett fajtaegyüttes mongoloid vonatkozásai az I. típushoz hasonlóan ezúttal is határozottak.

E két főtípuson kívül a honfoglaló magyarság fajtaösszetételben megkülönböztethetünk még részben az európai, részben a mongol fajtakörhöz tartozó fajtákból alakuló kevésbé egységes harmadik típust. Jellegei a következők: a koponya esetenként feltűnően nagy, rövid, magas; a homlok széles, magas; a szemüreg középmagas; az orr keskeny, magas (sasorr); az orrhát felső harmadában gyakran domborúan hajlik (taurid-fajta). Más esetben a koponya hosszú, középszéles (mesocran), magas; a fejtető körvonala erősen felmagasodva ívelt és a nyakszirt felé meredeken lejt; az arc széles; a járomív lapos, arci helyzetű; a középare síkja az orr irányában befelé lejt; az orrgyök lapos, széles, mély; az orrhát rövid, egyenes, domború; az orrnyílás előtt a fossa praeanasalis állapítható meg (szibirid fajta). A most ismertetett típus az avar sírok népének egyik vérségileg rokon típusához tartozik. A jellegzetes vérségi kapcsolat az erőteljes mongoloid arcban, magas természetben és mérsékelt hosszú fejkatban határozható meg (Bartucz e kapcsolatot a mosonszentjánosi A-típussal azonosítja). Leghatározottabban e típusok (szibirid és részben paleomongolid) a Kenézlőn, Tuzséron, Csepelen, Ókécskén, Tömörkényen, Mindszenten, Derékegyházaán, Naszvadon feltárt honfoglalás-kori temetők csontvázai között állapíthatók meg.

A honfoglaló magyarság fajtaösszetételét tehát a két eurázsiai fajtakör — europid és mongolid — érintkezési felületén kialakult három fajta, az europid fajtakörhöz tartozó keletbalti, turanid (részben a mongolid fajtakörhöz számítják), taurid fajták határozzák meg. A keletbalti fajta kővert formájában a szibirid fajtával függ össze. A turanid fajta esetenként a paleomongolid fajtával kapcsolatos. E jellegzetes fajtaösszetételt az európai fajtakörhöz tartozó csekélyszámú mediterrán, dinári, ryäsan, nordikus és a fajtaképben tisztán jelentkező mongol fajtakörhöz tartozó tungid, paleomongolid fajtaelemek színezik.

A honfoglaláskori embertani anyag igen kevés, mégis a vizsgálatából nyert fajtaösszetétel érvényét a mai magyarság fajtaösszetétele meglepően igazolja. Az élő magyarságon végzett minden eddigi vizsgálat többségi fajtaelemként emeli ki a honfoglaláskori magyaroknál megállapított keletbalti és turanid fajtákat.

A mai magyarság fajtaösszetétele az eddig végzett vizsgálatok szerint ugyanis a következő :

1. keletbalti	25 %
2. turanid	25 „
3. dinári	20 „
4. alpi	10 „
5. taurid	8 „
6. mongoloid	4 „
7. nordikus	7 „
8. mediterrán és egyéb	1 „

A mai magyarságban megőrzött ősi és egyben többségi fajtaelemeket jellegkombinációk útján különíthetjük el.

A világos szem-, hajszín (országos gyakorisága 40%) közel 80%-ban együttjár a közepes termettel és rövid, közepes fejalkattal. A jellegeknek most vázolt kombinációja a keletbalti fajtával azonosítható. A keletbalti fajta országos gyakoriságát Bartucz 20%-ban állapítja meg, Apor azonban a budapesti egyetemi hallgatókon végzett vizsgálatai során 28%-ban talált keletbalti fajtaelemeket. A keletbalti közölt gyakoriságánál jóval nagyobb előfordulása állapítható meg mindazon területeken, ahol a magyarság legtörszökösebb népi tömegeit találjuk ; így az Alföld északi részén, Nógrád, Heves, Szabolcs, Szatmár, Zemplén megyékben, a Jászságban, Erdélyben, a Dunántúl északnyugati és délnyugati részén, a Csallóközben. A palóc vidéken, Szabolcs megyében (Rétköz) gyakorisága közel 60%-ra tehető.

Országos gyakoriságban a keletbalti fajtaelemet felül-

múlja a közepes termetű, rövid, magas fejalkatú, mérsékelten laposarcú, sötétbarna szemű és hajú fajtaelem, azaz a turanid fajta. Gyakoriságát Bartucz 25—30%-ra teszi, más szerzők adatai némileg térnek csak el (Apor az egyetemi hallgatók esetében 18%-ban talált turanid fajtát). Előfordulása a megadott gyakoriságnál nagyobb a Tisza mentén, a Tiszántúl, a Dunántúl egyes vidékein, Zalában, a Csallóközben, Somogyban.

A fentiekből világosan kitűnik, hogy a honfoglaláskori és a mai magyarság közt a két típus fajtabeli kontinuitása határozott. A honfoglaló és a mai magyarság többi fajtaeleme, illetve jellegegyüttese közt nagyobbfokú eltérés mutatkozik, ez a Kárpát-medencében azóta bekövetkezett történelmi eseményekkel és etnikai érintkezésekkel magyarázható.

A magas termetnek rövid fejalkattal, barna hajjal és szemszínnel való kombinációja, mint jellegegyüttes, szintén jelentős a mai magyarságban. A jellegegyüttes részletesebb morfológiai jellegek, azaz a magas arc, az arc síkjából kiemelkedő hajlott orr, valamint az erőteljes állkapocs révén határolódik el igazán. E jellegeiben körvonalazott dinári fajta országos gyakorisága 20%. Előfordulása különösen jelentős a Dunántúlon és az Alföld déli részsein; a nagykunoknak, hajdúknak szintén egyik fontos fajtaeleme.

A magyar fajtaösszetételben szereplő taurid fajtaelem finomabb vonásokban különíthető el a dinári és turanid fajtáktól. A termet közepes, a fej rövid, a homlok és orrprofil egy vonalba esik, az orr igen gyakran erősen horgas. Gyakorisága az Alföld déli szélén, a Nagykunságban, a Dunántúlon 15%, egyébként országos gyakorisága kb. 8%.

A kisközepes, kerekfejű (alpi), az alacsonytermetű, hosszúfejű (mediterrán) és végül a magastermetű, hosszúfejű, kékszemű, szőkehajú (nordikus) fajtaelemek mind a honfoglaló magyarságban, mind a mai magyarságban többnyire idegen etnikai elemekre vezethetők vissza, és

előfordulásuk csak területileg korlátozva éri el az 5—6%-ot, különben országos gyakoriságuk együttesen kb. 18%.

A magyar őstörténet harmadik embertani kérdésére hogy t. i. a honfoglaló magyarságra megállapított fajtaösszetétel, eredet és származás szempontjából miként értékelhető, a következőkben válaszolhatunk.

A honfoglaló magyarság fajtaösszetételének két lényeges elemét, — a keletbalti — (szibirid) és turano-taurid — (tungid) fajtákat, az őstörténet szempontjából a finnugor és török népek embertani vizsgálatával kell tovább elemeznünk.

A finnugor etnikum embertani vizsgálatával, megismerésével jóval szerencsésebb helyzetben vagyunk, mint a török etnikum esetében.

A finnugor etnikum embertani eredetét és fajtabeli kialakulását az ősrégészet és embertan együttes összefogásával közelíthetjük meg. Az ősrégészeti eredmények alapján kimutatható, hogy az eurázsiai táj északi őserdőiben a paleolitikum elmúltával hatalmas összefüggő területen kezdetleges halász-vadász kultúra alakul ki. Az említett kultúra a neolit végén és a rézkor elején, már a proto-europid és mongolid fajtakörök érintkezési felületén megjelenő hosszú — (középféjú) emberfajta-hoz fűződik. A két fajtakör érintkezésének megfelelően az őseuropid fajta mongolid vonásokat és a mongolid fajta viszont europid vonásokat kapott. A változás és annak nyomán meginduló intenzív fajtakeveredés később nyilvánul meg igazi hatásában. Előbbit az ős-keletbalti fajtával, utóbbit a proto-euro-pid-mongolid fajtával azonosíthatjuk. A keveredés és a jellegek intenzitása alapján a két fajtakör érintkezési felületét, azaz a keletbalti fajta őshazáját nagyobbrészen az Urál nyugati, és kisebb részben az Urál keleti oldalára helyezhetjük, honnan a keletbalti és szibirid fajták halász-vadász kultúrája nyugat-keleti irányban terjed, illetőleg alakul ki Észak-Euráziában. A keletbalti fajta ma ismeretes jellegei tehát az Urál, és a Volga felső folyása közti területen alakulnak ki azon

a területen, amely egyben magában foglalja a finnugor népek őshazáját is. Ez e területekre vonatkozó igen kevés embertani adatból levonható tág lehetőségű következtetések helyett célszerűbb bővebben megismerkednünk a finnugor népek mai embertani képével, ami egyben közvetve módot ad arra is, hogy az embertani kép további változásaira következtethessünk.

Wiklund és Czekanovsky szerint a finnugorságban négy-öt egymástól meglehetősen elhatárolható embertani típus különböztethető meg: 1. lapp, 2. finn, 3. mordvin-cseremisiz-votják-zürjén, vagy központi finnugor típus, 4. obi-ugor (vogul-osztják), 5. magyar típus. E csoportosításból kitűnik, hogy a finnugor nyelvű népek embertani szempontból rendkívül változatosak. Nem egységesek, de bizonyos vonatkozásokban közös vonásaik vannak.

Embertani szempontból a lappokat a többi finnugor néptől merőben eltérő testi jellegei élesen elhatárolják (testmagasság: 155—159 cm, koponyaajelő 83·5—85·0 hajszín sötét vagy fekete).

A finnek fajtaösszetételükben a mai magyarsághoz hasonlóan kevert nép. Uralkodó faji eleme a keletbalti, számottevő fajtaeleme az északi (nordikus) is, ez azonban későbbi eredetű. Őstörténeti szempontból egyes keleti finn etnikai csoportok érdekelnek bennünket, ahol a keletbalti fajta lényeges, tiszta, nálunk ugyancsak feltalálható jellegei ismerhetők fel. Termetük kisközepes-közepes (163—165 cm), koponyaalkatuk közép, majd rövid, arcuk széles, járomcsontjuk kiáll, az orrgyök mély, széles; az orrhát rövid, tömpe; bőrük világos, szemük sűrű. Ez a típus található nálunk mindazon területeken, ahol a népi magyarság nagyobb tömegei háborítatlanul, csekély fajtakeveredéssel őrzik még a honfoglaló magyarság ősi fajtaelemeit. (Csallóköz, Szabolcs, Szatmár egyes vidékei.)

A mordvinok, cseremiszek, zürjének, votjakok embertani szempontból a finnekhez állanak legközelebb. Megjelenésükben meglehetősen egységesek (testmagasság 163—168 cm, koponyaalak rövid, szögletes; az arc széles,

lapos; az orr alacsony, rövid, széles; szemszín kékes-szürke, a barna színárnyalat ritkább; a hajszín vöröses; szemmetzés egyenes).

Embertani szempontból legjelentősebb eltérés mutatkozik a finnugor népek közt az Urál-hegység keleti oldalán az obi-ugoroknál (vogul-osztják). A különbségek elsősorban a metrikus jegyekre vonatkoznak; testmagasság 156·7 cm, koponyajelző 78·22—80·68, hajszín sötétbarna vagy fekete. A magyarság kialakulása és őstörténete szempontjából a vogulok és osztjákok morfológiai jellegeit különösképpen ajánlatos figyelemre méltatni. Az obi-ugorok arca lapos, széles, a járomtáj erősen fejlett; az orr lapos, rövid, tömpe; a szemrés kissé mongolos, ferde metszésű.

Az obi-ugorok eltérő fajtaeleme, az europo-szibirid, mint ősi fajtaelem visszatükröződik a mai magyarságban is, amennyiben a keletbalti fajtaelem egészen sajátosan markáns jellegegyüttesben jelenik meg egyes területeken (Rétköz, Bodrogeköz, Szilágyság). Magas termet, közepes fejalkat, kékesszürke szem, rőtes haj, szegletes, erősen lapos arc, alacsony, de erőteljes áll; testarányai durván tagoltak.

A honfoglaláskori magyarságban e jellegek jelenlétét az egyes honfoglaláskori lelőhelyeken feltárt koponyák és csontvázak igazolják (Kenézlő, Érsekújvár-Naszvad, Tömörkény, Székesfehérvár stb.). Természetesen a legtöbb esetben az említett jellegegyüttes kevert formában található.

Az obi-ugor etnikum embertani jellegeinek ezen ősi alakban mutatkozó jelenléte a honfoglaló magyarságban, az ősmagyarság kialakulási helyének kérdésével is összefügg. A finnugor őshazából (Oka-Káma-Bjelája) kiváló keleti ág, az ősmagyarság az obi-ugorokkal együtt az Urál felé húzódva a felső Káma, Csuszovája, felső Pecsora területén telepszik meg. Embertani szempontból rendkívül jelentős: e területen kerül szorosabb közelségbe az ősmagyarság az ugor köteléken belül a török etnikummal, a nyugati

törökséggel. A nyugati törökséggel kialakuló érintkezés az eredetileg közel egységes fajtaképet feltüntető vogulosztják-magyar etnikumban változást idéz elő.

A másik igen fontos kérdés most már az, hogy a török, türk etnikum embertani szempontból milyen fajtával, ill. fajtaelemekkel azonosítható. Elegendő bizonyító erejű adat híján az azonosítás kérdésében túlnyomólag a közvetett feleletadás útját kell követnünk. Az irodalomban ismeretes, részben az obi-ugorok és török etnikum szállásterületéről való kevés adat Bogdanovtól, Wirchowtól, Smirnovtól, újabban pedig Roland B. Dixontól származik. Az Urálon túl és részben a Kaukázus területén feltárt bronzkori és vaskori sírok embertani anyaga nagyrészt hosszúfejű, magastermetű típusokat mutat. A túlnyomó hosszúfejűség mellett Roland B. Dixon mint érdekességet említi, hogy a férfiak hosszúfejűsége és magas termete mellett (Caspian typ) a nők alacsonytermetűek, rövidfejűek (palae-alpin typ?). A különbség okát abban látja, hogy a hosszúfejű emberfajta e területen másodlagos, amit különben is igazol már a réz korban a Közép-Európából keletre irányuló kultúra-áramlás, a rövidfejű emberfajta részben őshonos (palae-alpin typ), részben pedig Belső-Ázsiából előrenyomult prototuranid fajtával azonos. Az ázsiai eredetű és az europid fajtakörrel érintkezésbe jutó prototuranidoka nyugati steppeterületekre a Tarim-medencéből és Ázsia magas felföldeiről dinamikus mozgás útján jutottak el. A prototuranidoknak etnikai elhatárolódása Nyugat-Szibériában történik meg, ahol ugyanis feltételezhetőleg első ízben alakul ki a nyugati török őshaza. Feltehető, hogy a nyugati törökség e területek fajilag autochton lakosságnak keletre özönlése folytán, a mongol fajtakör egyes fajtaival való keveredés útján, másodlagosan kapta meg akkori képét. (A turanid fajta prototuranidból való kialakulásának egyik elképzelt módja.) E feltevés biológiailag nem teljesen indokolt, mert a feltételezett idő kevésnek bizonyul a fajtakép illetéknént való teljes megváltozására. Az eurázsiai steppe-területen annak

nyugati és keleti csoportját megkülönböztetve, az utóbbin a legelső harcos lovas-nomád kultúrát hordozó türk etnikumot, ill. a turano-mongolid fajtaelemet a Kr. előtti II. évezred végéig követhetjük nyomon. A nyugati steppéken az első lovas-nomádok (preszkíták, kimmeriek, szkíták) a Kr. e. VIII—VII. sz. tájékán jelennek meg.

A szkítákon, majd a többi harcos lovas-nomádokon keresztül követhető nyomon az ősmagyarország türk etnikumának, ill. turano-mongolid (tungid) fajtaelemeinek útja a honfoglaló magyarságig, amikor is az egyes honfoglaláskori temetők csontvázányagán mutathatjuk ki a fajtabeli kontinuitást. Az ősi fajtaösszetételben, annak későbbi alakulását figyelembe véve, a keletbalti (szibirid) fajtaelemet tarthatjuk ősibbnek, a turanid- (tungid) fajtaelemet viszont számottevőbbnek.

A Kr. u. V. században az előbbieken vázolt fajtaösszetételű magyarság érkezik a Don- és Kubán-folyók közti területre, Kaukázus előterébe. A magyarság itt a kazár birodalom népeivel kerül érintkezésbe. Az együttélés folyamán kialakuló kapcsolatok rövidesen biológiai hatásukban is érvényesülnek. Összekapcsoló leletek hiányában is feltételezhetjük, hogy a honfoglaló magyarságnál kimutatható taurid fajtaelem itt kerül a magyar fajtagégségbe. Bogdanov, Smirnov és Dixon vizsgálatai is alátámasztják e feltevést. A taurid fajtaelem mellett természetesen újabb turanid fajtaelemek is gazdagítják e területen a magyarságot. A fajtatörténeti képnek változása legsikeresebben követhető nyomon Levediában, ahol a magyarság a IX. sz. elején telepszik meg. Itt kerülnek a honfoglaló magyarságba — ha csekély mértékben is mutatható ki — a nordikus, dinári és mediterrán fajtaelemek. Az említett fajtaelemeknek a magyarságba történt beolvadását az egyes honfoglaláskori temetők csontvázányagán végzett vizsgálatok eredményeinek és Levediában kialakult különböző etnikai kapcsolatoknak egybevetésével világíthatjuk meg. Etnikai következtetések szempontjából különösen jelentős a hencidai és a tisz-

burai honfoglaláskori temetők embertani anyaga. Hencidán a feltárt 26 sír közül 5 esetében állapítható meg mongoloid jelleggel kevert nordikus fajtaelem. A tiszaburai honfoglaláskori temető csontvázanyagában 9 sír közül háromban mutatható ki magas termetnek hosszúfejűséggel való kapcsolata, azaz nordikus fajtajelleg. A most említett két honfoglaláskori temető embertani anyagában a nordikus jellegeknek megközelítően tiszta és kialakuló megjelenése, valamint egyes régészeti leletek (norman körből származó fókös) is aránylag fiatal beolvadásra utalnak. A nordikus jelleget a norman etnikai elemekkel való érintkezésekre vezethetjük vissza, ami nagyobb részben a magyarság és az északi normanok közt kialakult gazdasági kapcsolatokban jutott kifejezésre.

Levedia északi részén juthatott a magyarság érintkezésbe a szlávokkal, ennek eredményeként újabb, de nordikussal kevert keletbalti elem kerülhetett a magyar fajtaképletbe. Szükségesnek tartom megemlíteni, hogy a magyarságban ismeretes keletbalti elem lényeges vonásokban tér el a szláv keletbalti elemtől. A finnugor eredetű keletbalti elem ugyanis ősi keveredésben, a szibirid, majd turanid fajta jellegeivel jelenik meg a magyarságban. A szlávtságban viszont a keletbalti fajtaelem másodlagos és nordikussal, valamint dinári fajtaelemekkel keveredett erősen. Ezekre a különbségekre mind a honfoglaló, mind a mai magyarság népi tömegeire vonatkozó etnikai következtetések szempontjából nyomatékosan kell ügyelnünk.

Kazár, besenyő és belsőázsiai török etnikai elemek, — amint azt a régészeti leletanyag is igazolja (Benepuszta, Kenézlő, Ókéske, Hencida, Tiszabura stb.) — mintegy az itt bekövetkezett újabb fajtakeveredést ellensúlyozva, további ősi turanid, mongoloid és újabb taurid fajtaelemeket juttatnak a magyarságba.

A Dnyeper, a Kárpátok és a Duna közti területen a magyarság faji képe lényegesen nem változik. Az etelközi magyarság fajtaösszetétele már kialakultnak mondható, amely a Kárpát-medencében honfoglalóként jelentkező

magyarság fajtaösszetételével egyezik. Fajta-történeti szempontból mint utolsó mozzanat említendő, hogy az Etelközben nyolcadik törzsként csatlakozó kabarok újabb turanid-mongoloid-taurid elemekkel gazdagítják az ősi magyar fajtaegységet.

Összegezve a magyar fajtatörténetet arra a végkövetkeztetésre kell jutnunk, hogy a magyarságot fajilag sem elkeletbaltiasodott turanidnak (elfinnugorosodott törököség), sem elturanisodott keletbaltinak (eltörökösödött finnugorság) tekinteni nem lehet. A kettő együttesen alakítja a magyar fajtaösszetétel ősi típusát. Tarthatatlan továbbá az a felfogás is, hogy a magyarság faji képében mint tiszta mongol törzs érkezett volna a Kárpát-medencébe. A honfoglaló magyarság a Kárpát-medencét, biológiai értelemben véve, mint legigazibb, eurázsiai «európai» etnikai egység szállja meg, amely sajátos fajtaösszetételben az új fajtaelemek mellett is hűen tükrözi vissza a többséget alkotó ősi fajta jellegeit.

Nemeskéri János.

IRODALOM.

Bartucz, L.: Zur Rassengeschichte Ungarns mit besonderer Berücksichtigung der finnisch-ugrischen Verwandtschaft. Fennougrica IV. — *Uő.*: Honfoglalás kori magyar kőponyák. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményei V. Budapest, 1926. — *Uő.*: A honfoglaló magyarok fajisága. Magyar Szemle III. 1928 (május—augusztus). — *Uő.*: Adatok a honfoglaló magyarság anthropológiájához. Arch. Ért. XLV. 1931. — *Uő.*: Anthropológia és a magyar őstörténet. Ethnographia 1932. — *Uő.*: A tiszaburai honfoglalás kori csontvázak emberani vizsgálatának előzetes eredményei. Arch.Ért. 1934. — *Uő.*: A hevesi honfoglaló magyar csontváz. Folia Arch. I—II. 1939. — *Uő.*: A magyar ember. Magyar Föld—Magyar Faj. Budapest, IV. 1939. — *Bogdanov, A.*: Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale. Congr. Intern. d'Archéologie préhist. et d'Anthropologie. Moscou, 1892. — *Chantre, E.*: Recherches anthropologique dans le Caucase. Paris—Lyon, 1885—1887. — *Czekanowsky*: Zur Anthropologie der Ugrofinnen. SUS. Toim. LXVII. 65. — *Eickstedt, E.*:

Fr. Rassenkunde und Rassengeschichte der Menschheit. Ferdinand Enke Verlag. 1933. — *Fettich N.*: A levéidai magyarság a régészet megvilágításában. Századok LXVII. 1933. — *Gáspár, J.*: Schädel aus der Zeit der Landnahme Ungarns. Mitt. Antr. Ges. in Wien. 1928. — *Haddon, A. C.*: Les races humaines. Paris, 1930. — *Krecsmarik E.*: Jellegetes koponyák a Szeged-városi múzeumban. Dolgozatok a M. Kir. Ferenc József-Tudományegyetem Arch. Intézetéből II. Szeged, 1926. — *Malán M.*: X. századbéli magyarok csontmaradványainak embertani vizsgálata. Folia Arch. III—IV, 1941. — *Nemeskéri J.*: Érsekújvár—Naszvad határában előkerült csontvázak embertani vizsgálata. Folia Arch. III—IV, 1941. — *Pittard, E.*: Les races et l'histoire. Paris, 1924. — *Wiklund, K.*: Finno-Ugrier. Ebert Reall. — *Zichy I. gr.*: Magyar őstörténet. Kincses-tár 5. sz. 1939. — *Zolotarev, D. A.*: Obzor ruzszkikh antropologicseskich rabot po finno-ugorszkomu naszeleniju SSSR: Finnougorskij Sbornik. Lgd., 1928. — *Zsirai M.*: Finnugor rokonságunk. Budapest, 1937.

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET ÍRÁSOS FORRÁSAI.

A mohamedán források. A legfontosabbak a X. századi mohamedán földrajzírok tudósításai. A IX. századi geográfusok még nem említik a magyarokat. A X. század utániak már csak kivonatolók, akik különböző korokból származó adatokat szőnek X. századi elődeik műveiből vett tudósításaikba.

A IX. században a keleteurópai népek elhelyezkedése nagyjából a következő volt (v. ö. a térképet): A Volga és a Don között egészen a Kaukázusig a kazárok, tőlük keletre az Urál-folyó vidékén a besenyők, a besenyőktől keletre a gúzok. A besenyőktől északnyugatra a Káma torkolatának irányában a baskírok és a baskíriai magyarok, majd a Káma torkolata vidékén a volgai bolgárok, a Dontól nyugatra a Fekete-tenger partvidékén a magyarok, ezektől messzebb északra a rúszok, a Dnyeper vidékén a szlávok és az Al-Dunánál a bolgárok. Ez a helyzet 889-ig maradt így. Ekkor a kazároktól és a gúzoktól két tűz közé szorított besenyők átkeltek a Volgán, és a donmelletti magyarokat elűzték a Don vidékéről. A besenyők régi helyét a baskároktól délkeletre a gúzok foglalták el.

A X. századi mohamedán geográfusok egy része még nem ismeri ezt a 889-i eltolódást. Ide tartozik az arab Ibn Ruszta (a X. század első éveiben írt), a perzsa Gardízi (művét 1050—1052-ben szerezte) és a spanyolországi arab (mór) Bakrí (megh. 1094-ben). E három írónak Kelet-Európa népeiről szóló tudósításai oly mértékben egyeznek, hogy közös eredetük kétségtelen. Ibn Ruszta nem nevezi meg azt a forrást, amelyből ezeket a leírásokat vette.

Bakri azonban egyik tudósításáról, amely Ibn Rusztánál is megvan, azt mondja, hogy azt Dzsahjáni művéből vette. Gardízi e tudósításokra nézve szintén Dzsahjánit és Ibn Khurdádbihet nevezi meg forrásául. Ez utóbbinak műve azonban részben fennmaradt, és úgy látszik, hogy Gardízi Dzsahjániéből, és nem ebből vette értesüléseit.

Mindez igen valószínűvé teszi, hogy Ibn Ruszta, Gardízi és Bakri közös forrása Kelet-Európa népeiről szóló tudósításaikban Dzsahjáni műve volt. Dzsahjáni 913—14-ben miniszter volt a Számánidák országában. Művét valószínűleg a X. század legelején írta.

A mohamedán írók egy másik csoportja a 889 utáni helyzetet tünteti fel. Ebbe a csoportba tartozik Isztakhrí (a X. század második fele) és Ibn Haukál (978-ban készült el műve). Isztakhrí Balkhí (megh. 934) művét olvastotta a magáéba, Ibn Haukál pedig Isztakhrít bővítette ki. Ez a csoport a magyarokról rövid és világos tudósítást közöl, mégpedig előbb a baskíriai magyarokról szól, azután a feketetengervidékiekről.

A Dzsahjáni-csoportba tartozó szerzőknek a magyarokról szóló tudósítása részletesebb. Csak a feketetengervidéki magyarokat írják le, bar egyes kutatók úgy vélik, hogy Ibn Ruszta és Gardízi tudósításának első mondata a baskíriai magyarokra vonatkozik. Gardízínél található egy részlet a magyaroknak a szlávok irányában, Bakrínál pedig a Kaukázus vidékén lakó szomszédairól. Marquart szerint a két részlet voltaképpen azonos, és egy régi forrásból való, mely a magyarok kaukázusi szomszédait írta le. Marquart e feltevését a legtöbb kutató elfogadta, bár ő maga később más véleményen volt.

Régebben Gardízi tudósítását Marquart feltevése miatt nem sokra becsülték. Az újabb kutatások azonban azt mutatják, hogy Gardízi tudósítása a legnagyobb figyelmet érdemli meg. Így például megemlíti a magyarokat határoló két folyó nevét, és ezzel a magyar őstörténet egyik legértékesebb adatát szolgáltatja.

Önálló forrás Ibn Fadlán útleírása, aki 921-ben követ-

ségben járt a volgai bolgároknál. Útleírásában fontos a baskírokról, a volgai bolgárokról és a kazárokról szóló részlet. Megbízhatóságához azonban több tekintetben szó fér.

A X. századbeli arab írók közül még Maszúdít kell megemlítenünk. A későbbi századok arab földrajzi írói: Idriszí, Ibn Szaíd, Jákút, Kazvíní stb. többnyire csak a régi adatokat ismétlik meg, több-kevesebb hibával.

Az arab történetírók közül Baládhuri (IX. század) a szavárdokról tudósít.

A magyarokra vonatkozó mohamedán források első kitűnő összefoglalása Chvolson orosz tudóstól származik (1869-ből). Utána korszakalkotó volt Marquart Kelet-Európa népeinek őstörténetéről írt híres műve (1903). Nálunk újabban Németh Gyula foglalta össze mérvadóan a keleti forrásokra vonatkozó tudnivalókat (1930). A magyarokra vonatkozó mohamedán forrásokat részletesen vizsgálta az angol tudósok közül Macartney (1930), aki Marquartnak egy téves hipotéziséből indul ki, és azt igyekszik tovább fejleszteni. Eredeti és ötletes, a vonatkozó irodalmat csak részben ismeri, kombinációt túlságosan gyorsan nyilvánvalónak véli, és így az olvasó előtt az önkényesség látszatát kelti. Egy nemrég előkerült perzsa földrajzi mű (Hudúd al-álam) kiadója, Minorsky, értékes fejtegetéseket közöl kommentárjában a magyar őstörténet kérdéseiről.

Czeplédy Károly.

IRODALOM.

Chvolson: Izvestija etc. S.-Peterburg, 1869. — *Marquart*: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. — *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930, különösen 151 k., 299 k. — *Macartney*: The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1930. — *Minorsky*: Gibb Memorial Series, XI, NS XI, különösen 317—324; ugyanennek a műnek bevezetésében kitűnő tanulmányt írt *Barthold* az arab geográfusról általában.

*

A bizánci források magyar őstörténeti vonatkozású tudósításainak rendkívüli gazdagsága és megbízhatósága annak az eleven érdeklődésnek köszönhető, amellyel Bizánuban a birodalom érdekszférájának északkeleti területén egymásután szerephez jutó népeket figyelték. A bizánci történetírók régibb, nagyobb csoportja még csak azokról a törökfajú népekről tudósít, amelyek a magyarság kialakulására etnikai, politikai, művelődésbeli vagy nyelvi hatással voltak (hunok, ogurok, onogurok, utigurok, kutrigurok, szabírok, avarok, türkök, bolgárok, kazárok stb.). E korai bizánci írók közül a fontos diplomáciai küldetésekben résztvevő Priskos rhetor († 472 után) okleveles anyag és egyéni tapasztalatai alapján írta igen megbízható történeti munkáját. Ránkmaradt töredékei a 434—471. évek eseményeire vonatkoznak. A kaisareiai Prokopios mint Belizár titkára eleven részt vett Justinianos uralmának (527—565) eseményeiben, s így három munkája felbecsülhetetlen értékű forrás. Fiatalabb kortársa és folytatója Agathias bizánci ügyvéd. Ennek Justinianos uralkodásáról írt munkája szintén gazdag forrása a hun-török népek egykorú történetének. Az ő folytatója, Maurikios császár magasrangú katonai hivatalnok, Menandros protiktor az 558—582. évek történetét foglalta össze, de fontos műve csak töredékekben jutott ránk. Az ugyancsak magas hivatalt viselt Theophylaktos Simokattes viszont Menandros művét folytatta: Herakleios császár idején (610—641) megbízható források alapján megírta Maurikios császár (582—602) történetét. A korai bizánci kor e legértékesebb írói után a bizánci történetírás emlékeiben a VII. század közepétől a IX. század elejéig a képrombolási harcok miatt sajnálatos folytonossági hiány mutatkozik. A VII—VIII. század történetére vonatkozólag az egyetlen részletesebb forrásunk a képrombolási küzdelmekben V. Leon császár ellenfeleként szereplő Theophanes szerzetes 810 és 814 közt írt krónikája. Ez a 284—813 közti idők történetét dolgozta fel népszerűen, annalisztikusan, szilárd kronológiai alapra építve. Köz-

vetve felhasználja az összes fentebb említett történetírók anyagát is. Kortársa, a 806-tól 815-ig a konstantinápolyi pátriárchái méltóságot viselő Nikephoros «rövid történet»-ében 602-től 769-ig tárgyalja az eseményeket, jórészt Theophanesszel közös források alapján, tömörebben, de tárgyilagosabban. Az avarok, kazárok és bolgárok történetére vonatkozóan régibb, a képharcban elveszett források tudósításait is megőrizte.

A már kialakult honfoglaló magyarságról tudósító bizánci források közül elsőnek Bölcs (VI.) Leó bizánci császár (886—912), a magyarok 895. évi szövetségese 904 után írt Taktikáját kell megemlítenünk. Ez a régebbi hadtudományi és történeti munkák alapján hús fejezetben gyakorlati céllal tárgyalja a hadtudományra vonatkozó ismereteket. Az idegen népek harcmodorának szentelt 18. fejezetben részletesen szól «türk» név alatt a honfoglaló magyarság harcmodoráról, s közben a nép jellemére, szokásaira és életmódjára vonatkozó adatokat is közöl. Megtudjuk e «türkök»-ről azt is, hogy a 894—896. évi bolgár-bizánci háborúban a császár szövetségesei voltak, s műve írása idején már nem szomszédai a birodalomnak. Kétségtelen tehát, hogy Leó itt a magyarokról írt, akiket közvetlen értesülések alapján ismert. Annál megdöbbentőbb, hogy ebben a «türkök»-ről írt részben mégsem tett egyebet, mint hogy — hat helyen végzett tudatos változtatástól eltekintve — jóformán szóról-szóra kiírta a Maurikios-féle Strategikonnak a VI. századi türkökre vonatkozó részét. Ezt azért tette, mert meg volt győződve arról, hogy forrása is a magyarokról szólt. Ez a jóhiszemű tévedése azonban tudósításának hitelességét nem rontja le teljesen. A VI. századi türkök és a IX. századi magyarok harcmodora — mint más forrásokból tudjuk — lényegében azonos volt úgyannyira, hogy az ezt jól ismerő császár forrása leírását a magyarokra vonatkoztatva általában igaznak találta, s egyéni értesülései alapján csak néhány szövegváltoztatást tartott szükségesnek. A honfoglaláskori magyarság tör-

ténetének azonban legjelentősebb forrása a tudós VII. Konstantinos Porphyrogennetos császár (913—959) egyik, fiához intézett munkája, melyet latinosan «De administrando imperio» címen szoktak idézni, holott inkább azokról az országokról és népekről szól, melyekkel a bizánci birodalomnak dolga volt. A bizalmas jellegű, a bizánci nyilvánosságra nem jutott mű célja éppen az volt, hogy fiát e tárgyra vonatkozó gyakorlati ismeretekre tanítsa. Maga a császár tervezte és szerkesztette ugyan, de az anyaggyűjtésben s az egyes részletek kidolgozásában munkatársaira támaszkodott. Szerkezetének következetlenségei, az ismétlések, tárgyi ellentmondások és tévedések is ebben lelik magyarázatukat, t. i. a mű egyes részei 948—952 között egymástól függetlenül készültek. Anyaggyűjtésének írott forrásai (Theophanes, Georgios Monachos, oklevelek, követjelentések, földrajzi művek) mellett sok szóbeli értesítést (követjelentések, vendégei elbeszélései) is felhasznált. Így a magyarság történetére vonatkozó közismert, gazdag és megbízható tudósításainak (a hét törzs levediai tartózkodása kazár főség alatt, Levedi története, a besenyőtámadás, etelközi megtelepedésük, a kabarok csatlakozása, Árpád fejedelemmé választása, bolgár-bizánci háború, második besenyőtámadás, honfoglalás, Magyarország leírása, Árpád családja, méltóságai, besenyőkhöz való viszonyuk, melyek a munka 3., 4., 8., 13., 27., 30., 37., 41., 42. és 51. fejezeteiben elszórtan, valamint a magyaroknak szentelt 38—40. fejezetekben olvashatók) forrásai a császár két magyar vendégének, Termacsunak és Bulcsunak elbeszélése, Gabriel bizánci követ jelentése és kazár információk lehetnek. Munkája, mely a kazárok és a besenyők történetének is fontos forrása, — Moravesik Gyula találó megállapítása szerint — «többet jelent számunkra, mint a germánok számára Tacitus műve». A szintén konstantinosi eredetű szertartáskönyv («De cerimoniis aulae byzantinae») császári okiratformulái közt szerepel a «türkök» (=magyarok) fejedelmeihez intézett hivatalos címzésforma is. Az udvar

idegen testőrei között említett «türkök» is valószínűleg magyarok voltak. Georgios Monachos krónikájának folytatása, a 963 után írt Georgius continuatus megemlíti, hogy a magyarok 836—838 táján segítik a bolgárokat az Al-Dunánál a makedon foglyok felkelésekor, valamint részletesen elbeszéli a 894—896. évi bolgár-bizánci háborúban történt szereplésüket is. Ez, s a vele egykorú Theophanes continuatus a főforrásunk a magyarok X. századi Bizánc elleni hadjárataira, míg a XI. századi Skylitzes Bulesu és Gyula konstantinápolyi megkeresztelkedéséről s a magyarországi görög missziómunka kezdeteiről értesít. E források adatait néhány X—XI. századi hagiográfiai munka (Ifj. Lukas, Ifj. Basileios élete, a «Szent György-csodák» egyik változata stb.) egészíti ki.

Gyóni Máttyás.

KIADÁSOK ÉS IRODALOM.

A fent felsorolt bizánci források csaknem mindegyikének legkönnyebben hozzáférhető kiadásai a Bonnbán megjelent Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae és a Migne-féle Patrologia Graeca megfelelő kötetei. Modern szövegkritikai kiadása van *C. de Boortól* Theophylaktos Simokattes, Theophanes és Nikephoros patriarcha műveinek (melyek Lipszéban jelentek meg az 1880-as években), Böles Leó Taktikájának *Vári Rezsőtől* (Budapest, 1917—1922, nem teljes), Prokopios műveinek *J. Haurytól* (Lipcse, 1905—1913), Priskos töredékei egy részének *C. de Boortól* (Berlin, 1903), míg a többi Priskos-töredékek, valamint Agathias és Menandros művei *L. Dindorf* (Lipcse, 1871) és *C. Müller* (Páris 1851—1870) szöveggyűjteményeiben is megjelentek. A fenti írókkal kapcsolatos valamennyi kérdésről alapos tájékoztatást kap az olvasó *Moravcsik Gyula* két alapvető munkájában: A magyar történet bizánci forrásai (A magyar történettudomány kézikönyve I. köt. 6/b, f.), Budapest, 1934 és Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker (Magyar-Görög Tanulmányok 20.), Budapest, 1942. A honfoglalás utánra vonatkozó tudósításokra s a régi magyar névanyagra nézve l. még: *Gyóni Máttyás*: Magyarország és a magyar-ság a bizánci források tükrében (Magyar-Görög Tanulmányok 7.), Budapest, 1932.

A szláv források. Az orosz történeti irodalomnak első fennmaradt, jelentős alkotása a «*Повѣсти в ремennych лѣт*» (*Pověsti*) néven ismert őskronika, amely az «orosz föld» történetének a XII. század első évtizedéig terjedő eseményeit öleli fel, mint ismeretes, a IX. századi élénk magyar-orosz kapcsolatokra vonatkozólag csak kevés értesítést tartalmaz. Megemlékezik a honfoglaló magyaroknak, illetve ezek egy részének Kiev melletti átvonulásáról, s Querfurti Brúnón kívül, mint egyedüli forrás szól közvetlen értesülés alapján a «fekete magyarok» (Ugri Černii) népéről. A «magyar föld» elfoglalásáról — megjegyezve, hogy azt a magyarok a «slovenekkel» és «volochokkal» (?) hadakozva hódították meg — szintén csak röviden, minden valószerűség szerint Cyrill és Metód szláv apostolok egy eddig ismeretlen életiratának alapján tesz említést. Rendkívül becsesek a *Pověsti*-nek azok a tudósításai, amelyek a dél-orosz síkságon nyugat felé húzódó, árpád-kori jövevénynépekre: besenyőkre, úzokra, kunokra és egyéb, részben mohamedán (káliz stb.) néptörödékekre vonatkoznak. Szerkezetét tekintve az őskronika egy folyamatosan előadott, terjedelmesebb bevezető részből, ezt követően pedig az eseményeknek a 852. évvel kezdődő, évek szerint tagolt, évkönyvszerű elbeszéléséből áll. A *Pověsti* szövege több különböző, a krónikát a XII. század második évtizedétől tovább folytató évkönyvben maradt fenn. Rendszerint négyféle szövegváltozatát szokták megkülönböztetni, s ezek legbővebbikét (a lényegében egybevágó Laurentius- és Ipatius-féle kéziratokat) tartják általában az eredeti alapszövegnek. E szöveg tudósításainak forráskritikai értékelésénél figyelembe veendő, hogy a kievi barlangkolostorban, részben régi feljegyzések felhasználásával íródott őskronika, amint azt az eddigi kutatások (M. J. Suchomlinov, A. A. Šachmatov, V. M. Istrin stb.) kétségtelenül kimutatták, egyes közléseiben korábbi, helyenként közvetve külföldi, elsősorban bizánci eredetű forrásokra megy vissza, s hogy egyesek szerint (Šachmatov, Istrin) mai alakját egy, sőt esetleg

több, korábban készült orosz évkönyv átdolgozása alapján nyerte. Írója ismeretlen. Újabban több kutató ismét a XI—XII. század fordulóján élt Nestor szerzetes szerzősége mellett foglal állást. Ezért nevezik a Pověsti-t olykor más néven: Nestor krónikájának.

A szláv nyelvű források között kell megemlékezni egyes bizánci források ó-egyházi szláv és ó-orosz fordításairól. (Ezekre vonatkozóan Moravcsik Gyulának «A magyar történet bizánci forrásai» c. művére utalunk.) Végül e körbe tartoznak Cyrill († 869) és Metód († 885) szláv apostolok ú. n. pannóniai vagy mások (A. Brückner stb.) szerint morvaországi legendái. Mindkét legenda nem sokkal az apostolok halála után íródott, s az első még a levediai, a második már a Duna vidékét megszálló magyarokról szól.

Kossányi Béla.

IRODALOM.

Az orosz archeographiai bizottság az egyes orosz évkönyveket, melyek közül néhány külön kiadásban is megjelent, a «Polnoe sobranie russkich letopisej» c. kiadványsorozatban tette közzé. E sorozatban a Laurentius-féle kézirat utolsó kiadása 1926-ban, az Ipatius-féle kéziraté pedig 1923-ban jelent meg. A Pověsti szövegének kritikai rekonstruálására A. A. Šachmatov tett kísérletet «Pověsti vremennyh let» c. kiadványában (Tom I. Petrograd, 1916). Az orosz évkönyveknek magyar vonatkozású részeit, jó tájékoztatást nyújtó bevezetésekkel *Hodinka Antal* adta ki «Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai» c. művében (Budapest, 1916). A Pověsti teljes szövegének német fordítását legújabban *R. Trautmann* tette közzé «Die Nestorchronik» címen (Leipzig, 1931). A Pověstikérdésről, amelynek igen nagy irodalma van, áttekintést adnak: A. A. Šachmatov: Razyskaniija o drevnejšich russkich letopisnyh svodach (St.-Peterburg, 1908); V. M. Istrin: Očerki istorii drevnerusskoj literatury (Petrograd, 1922); M. D. Priselkov: Nestor letopisec (Petrograd, 1923); N. K. Nikolskij: Pověsti vremennyh let stb. (Sbornik po russk. jazyku i slovesnosti. T. II. Vyp. 1. — 1930.)

A bizánci források ó-egyházi szláv és ó-orosz fordításaira vonatkozóan *I. Moravcsik Gyula* i. m. (Budapest, 1934) 130

és köv. l. — *M. Weingart*: Byzantské kroniky v literatúre cirkevněslovanské. Ő. I—II. 1—2 (Bratislava, 1922—23).

Cyryll és Metód legendáinak legújabb kiadásai: *A. Teodorov—Balan*: Kiril i Metodi (Sofija, 1920); *P. Lavrov*: Materialy po istorii vozniknovenija drevnejšej slavjanskoj pismennosti (Leningrad, 1930). — A Cyrill- és Metód-legendák latin nyelvű fordítását adják: *E. Dümmler—F. Miklosich*: Die Legende vom heiligen Cyrillus (Denkschriften der k. Akademie, Philos. hist. Classe. Bd. XIX. Wien, 1870), *F. Miklosich*: Vita Sancti Methodii (Vindobonae, 1870). — V. ö. továbbá: *F. Pastrnek*: Dějiny slovanských apostoľů. (Praha, 1902) és *P. Lavrov*: Kirilo ta Metodij stb. (Ukr. Akad. Nauk. Zbirnik istor.-filol. viddilu, No. 78. Kiiv, 1928).

Végül fentiekre vonatkozóan l. még «A magyar honfoglalás kütfői» (Budapest, 1900. 343 és köv. l.), «Szláv források» c. fejezetét.

*

Az örmény és georgiai források: A kaukázusi népek közül egyedül az örmény és a georgiai rendelkezik régi irodalommal. Az örmények legrégebbi irodalmi emlékei az V., a georgiaiaké pedig a X. századból valók. Mindkét nép a magyarok kaukázusi hazájának szomszédságában lakott, s főleg az örmények irodalma számos ma már elhaladt bizánci, szír és arab irodalmi mű adatait mentette meg számunkra. A két nép irodalmának fontossága magyar őstörténeti szempontból tehát nyilvánvaló. Mégis mindezt az örmény források alig, a georgiai források pedig egyáltalában nem jutottak szóhoz a magyar őstörténetben. Ennek okát abban kereshetjük, hogy a két források csoportba tartozó munkák jó része ma sincs kiadva, s hogy gyakran még a tartalmukat is csak nagy általánosságban ismerjük. Megnehezíti használhatóságukat az is, hogy a kiadott források sem egyebek, mint a kéziratok mindegyikének kritikát nélkülöző közlései. Különben is sok köztük a kompiláció. A legszigorúbb forráskritika nélkül tehát nem használhatók.

Az örmény források legrégebbi s a bizánci irodalomtól még alig elválasztható rétege Agathangelos, Phaustus Byzantios, Farpi Lázár és Elizeusz Vardapet

nevéhez fűződik. Ezek a javarészt V—VI. századi történetírók munkáikban a hunokról többször megemlékeznek, s munkáik a hun eseményekkel kapcsolatban gyakran felhasználhatók. Az V—VI. századi örmény történetírókra vonatkozó irodalmat *Váczy Péter* állította össze «A hunok Európában» c. cikkében (Attila és hunjai, 288 skk.). Ezek után a történetírók után magyar szempontból a VII. századi *Szebeosz* nevét kell megemlítenünk. *Szebeosz* legnagyobb részét saját korának történetét írja le, s munkája főleg *Herakleios* bizánci császár kazár kapcsolatait tartalmazó részei miatt jelentős. A *Szebeosz*-kérdéshez bevezetésül *H. Hübschmann* munkája (*Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber. Aus dem armenischen Sebeos. Leipzig, é. n.*) és *Frédéric Macler* francia fordítása (*Histoire d'Héraclius par l'évêque Sébeos. Paris, 1904*) igen használható.

Magyar őstörténeti szempontból legjelentősebb örmény forrás *Khorenei Mózes* történelme és földrajzi munkája. *Khorenei Mózes* az örmény irodalom legvitatottabb írója, személyét még ma is homály fedi. Az örmény hagyomány az V. századba helyezi, de valószínűleg a VIII.—IX. században élt. Munkáiban a bolgár népek szétvándorlásáról, valamint a Kaukázustól északra lakó V—VIII. századi népekről közölt adatok rendkívül becsesek. Történetkönyvét *M. Abeghian* és *S. Haruthiunian* adták ki szövegkritikai módon 1913-ban Tiflisben, földrajzi munkáját pedig *P. Arsène Soukry* 1881-ben Velencében. A *Khorenei Mózesre* és munkáira vonatkozó irodalom megtalálható a kritikai kiadás LIII—LXII. lapjain és *Váczy Péter* előbb említett munkájában (289 sk.).

Megemlítendő még az örmény források közül a X. századi *Kalankatvaci Mózesnek* a kaukázusi albánokról írott munkája, amely egyebek közt a kazárokkal is foglalkozik. A munkából több kiadás (*M. Emin*, Moszkva, 1860; *K. Sahnazarian*, Paris, 1860) és fordítás (*Patkanian*, Pbg., 1861) ismeretes.

A fent említett munkákat és általában az örmény for-

rásokat *Lukácsy Kristóf* igyekezett magyar őstörténeti szempontból felhasználni (A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei eredeti örmény kútfők után. Kolozsvár, 1870). Ennek a munkának azonban csak történeti értéke van.

A georgiai források közül legfontosabb a Kartlisz Ckhovreba 'Georgiai Élet' c. gyűjteményes történeti munka, amelynek keletkezési idejét sokáig a XVIII. század elejére tették. *Dzsanasvili* azonban kimutatta, hogy legalább is egyes részeiben még a XI. századból származik. A forrás nagyjából helyes képet ad a VI. századi kaukázusi avar eseményekről, Herakleios és a kazárok szövetségéről, a kazárok VII. századi megerősödéséről stb. A művet *Brosset* és *Csubinov* adták ki; az előbbi főleg ennek a forrásnak az alapján írta meg Georgia történetét (*Histoire de la Géorgie*, t. I—II. Pbg., 1849—1851). A Kaukázustól északra élő népek adatait *Dzsanasvili* dolgozta fel (Izvjestija gruzinszkich ljetopiszzej i isztorikov o Szjevnom Kavkazje i Rosszii. Szbornik Kavkaza XXVI, 1—64).

Régi georgiai forrás még a X. századi Mokcevaj-Kartliszaj, mely a georgiaiak megtérését beszéli el. Az erre a munkára vonatkozó irodalmat lásd *Dzsanasvilinél* (i. m. 4) és *Váczy Péternél* (i. m. 290).

Halasi Kun Tibor.

*

A középkori magyar források. A magyarságnak saját-maga eredetére, kapcsolataira, vándorlásaira és ősi állapotára vonatkozó hagyományát a XI—XIV. századi latinnyelvű legendái, Gestái és krónikái őrizték meg. Ezeknek felhasználása nélkül a magyar őstörténetet rekonstruálni éppenúgy nem lehet, mint bármely más népet sem saját hagyományának figyelembevételével. E hagyomány legkorábbi írásbafoglalása a XI. századra nyúlik vissza, arra a Hóman Bálint által Szent László uralkodásának végére datált *Gesta Ungarorum* c. műre,

mely elveszett ugyan, de amelyről a későbbi írók ismételtlen említést tesznek, s amelynek tartalma a későbbi leszármazókból lényegében rekonstruálható. Ezt az első Gestát II. István, II. Géza, majd III. István koráig folytatták, majd a XIII. század második felében a huntörténettel kiegészítve jelentős mértékben átdolgozták. Ez a XIII. századi ugyancsak elveszett *Gesta Hungarorum*, melyet IV. László udvari káplánja, Kézai Simon mester ilycímű művében kivonatolt, vált a «XIV. századi krónikaszerkesztés» (Domanovszky) alapjává, melyből azután egyrészt a Budai, másrészt a Bécsi Képes Krónika családjához tartozó különböző krónikaváltozatok származtak. Az elveszett régi Gestához időbelileg és tartalmilag legközelebb P. mesternek (Anonymus), III. Béla király jegyzőjének 1200 táján írott *Gesta Hungarorum* áll, mely «Magyarország királyainak és nemeseinek genealógiáját» egészen Géza vezér koráig vezeti.

E kútfők legjellemzőbb közös vonása, hogy nem száraz időrendi feljegyzéseket, hanem színes és költői, a dinasztikus és politikai vonatkozások kidomborítására törekvő előadást nyújtanak: nem krónikák tehát, hanem Gesták, oly értelemben, ahogy ez a műfaj Európa nyugati országaiban kialakult, s a szoros francia-magyar kultúrkapcsolatok következtében a középkor századaiban magyar földön is kivirágzott. Az udvari jellegből és a Gesta műfajból egyaránt következik a hagyomány forrásaihoz való közelség és a hagyományok középkori viszonylatban feltűnő megbecsülése. E hagyományban eredet szerint négy réteget különböztethetünk meg: 1. az uralkodóház, az Árpád-család hagyománya, 2. az előkelő magyar nemzetségek hagyománya, 3. a ioculatorok ajkán élő hősi énekek anyaga és 4. a köznép hagyománya, mint P. mester magát kifejezte, «a parasztok meséi».

Ez a hagyománykincs a magyar őstörténet számos oly eseményét, vonatkozását örököltette meg, melyről a külföldi emlékek, a mohamedán, bizánci és nyugati írók mitsem tudnak. Elég, ha itt az Árpád-ház Attila-hagyó-

mányára, a Turul-mondára, a vérszerződésre utalunk, melyek a legbecesebb külföldi tudósításokkal egyértékű anyagot tartalmaznak. Még ősbibb rétegekbe vezet vissza a csodaszarvas és a nőrablás mondája, melyekben a hun, bolgár és alán kapcsolatok emléke szunnyad. Értékes adalékokat nyújtanak e kútfők a magyarság ősi politikai és társadalmi szervezetének megismeréséhez is. A késői Kézai és még későbbi krónikák feljegyzik például, hogy a turul-madár képmása egészen Géza vezér idejéig a magyar fejedelmek jelvénye volt, leírják a fejedelmi nemzetség előjogait, megmondják, hogy a fejedelmi törzs a többinél gazdagabb és hatalmasabb volt. Senki sem vonhatja kétségbe, hogy ezekben s a hozzájuk hasonló többi adatokban oly hiteles hagyomány él, mely nagy mértékben kiegészíti a bizánci és mohamedán tudósításokat.

Mint hogy azonban a magyarságnak önmagáról való hagyománya aránylag későn, a legkoraibb írók esetében is az elbeszélte eseményektől több évszázadnyi időtávolságban került feljegyzésre, középkori Gestáink és krónikáink őstörténeti előadását csak nagy óvatossággal, esetenkénti alapos vizsgálat után használhatjuk fel. A legtöbb őstörténeti tévedés ennek az óvatosságnak a hiányából ered. Így állandóan számolnunk kell a torzítás és torzulás alábbi lehetőségeivel: 1. A régi hagyomány természetes feledésbemerülése: pl. P. mester és a krónikák egyáltalán nem ismerik már a régi magyar törzsneveket és a régi törzrendszerét úgy, ahogy azt Konstantinos 950 táján leírta, hanem csupán a törzsek fejeinek, nemzetségeinek nevét, szállását és tetteit jegyezték fel. Konstantinos alapján kétségtelen, hogy a magyaroknak volt egy *Φαλίτζις* nevű fejedelme, akinek emléke azonban teljesen kiveszett a magyar hagyományból. 2. A régi mondák és hagyományok félreértése és tudákos félremagyarázása: a Krónikák pl. összetévesztik a hét vezért a hét augsburgi «gyászmagyarral» s a hősi énekek első személyű előadásmódját úgy értik, hogy azokat maguk a szereplő személyek szerzették. 3. A különböző családi

és egyéb hagyományok elkeveredése, ellentmondásai s azok mesterkéltnyegyztetése a késői írók által : P. mester és a krónikák sokban eltérően adják elő a honfoglalást s a szereplő személyek leszármazását, valamint rokoni kapcsolatait. 4. A késői írók elbeszélésének nem egyedül a magyar hagyomány az alapja, hanem a külföldi íróból merített értesülések s azoknak olykor teljesen önkényes felhasználása. Kézai és a Krónikák hun-története például úgyszólván egészében tudákos és kritikátlan kompiláció, melynek forrásértéke a magyar őstörténet szempontjából úgyszólván a semmivel egyenlő. 5. A hagyományok s általában a mult képének célzatos és anakronisztikus átdolgozása. A középkori írók fogyatékos történeti érzékéből, valamint abból a körülményből, hogy az eredeti szöveget a XI. század óta ismételten átdolgozták s új irodalmi formába öntötték, magától értetődően következik, hogy a régi események és állapotok rajzába a jelen célzatos elképzelései és politikai vágyai is beleszóltak. P. mester úgy írta le a honfoglaló magyarok államát és társadalmát, mintha a világ Árpád és III. Béla között mitsem változott volna. Minthogy a honfoglalást Attila jussán való örökségvisszaszerzésnek képzei el, egyszerűen a honfoglalás-kori Magyarországra helyezi mindazokat a népeket — köztük pl. az oláhokat — amelyek az ő idejében a határok mentén éltek. Még erősebb torzító hatást gyakorolt azonban a politikai szempontoknak az érvényesülése. P. mester a III. Béla-kori udvari arisztokrácia «alkotmányos» kívánságait csempészi bele a vérszerződés pontjaiba, a XIII. századi átdolgozó pedig kora legdivatosabb politikai eszmeáramlatának, a népfölségi communitas-tannak a szellemében rajzolja meg a magyar ősalam és társadalom képét, melyben a fejedelemnek és vezéreknek nincs másuk, mint végrehajtó hatalmuk, az igazi hatalom és tekintély a hun-magyar communitasnál, a köznemesi társadalom e visszavetített előképénél van. Tehát a magyar források őstörténeti adatait nem csupán az egyéb források adataival kell összevetnünk, nem csupán a különböző hibalehetőség-

geket kell rajtuk kivétel nélkül végigpróbálnunk, hanem ezenfelül még az egész magyar középkor politikai és társadalmi fejlődését is ismernünk kell, hogy az anakronizmusokat és céltartatlanságokat felismerhessük. A hiperkritika és a kritikátlanság között tehát ha nem is széles és biztonságos, de mindenesetre járható út nyílik a középkori magyar források őstörténeti felhasználásában.

Deér József.

IRODALOM.

P. mester *Gesta Hungarorum*át, Kézai Gestáját, a XIV. századi krónikaszerkesztést s általában az egész árpád-kori hazai elbeszélő kútfőanyagot új kritikai kiadásban a *Szentpétery Imre* által szerkesztett «*Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*» c. gyűjtemény (1937—38) tartalmazza. A kútfőkritikai irodalmat illetőleg az e műben az egyes forrásokhoz írt bevezetésekben kívül őstörténeti szempontból az alábbi munkákra és tanulmányokra utalok: *Gombocz Zoltán*: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány (Nyelvtudományi Közlemények 1919—1921), *Hóman Bálint*: A Szent László-kori *Gesta Ungarorum* és XI—XIII. századi leszármazói (1925), *Deér József*: Szkitia leírása a *Gesta Ungarorum*ban (Magyar Könyvszemle 1931), *u. a.*: Pogány magyarság — keresztény magyarság (V. fejezet), *Váczy Péter*: A népfőlség elvének magyar hirdetője a XIII. században. (Károlyi Árpád-Emlékkönyv, 1933.)

*

A nyugati kútfők. Míg az arab geográfusoknak a magyarok régi hazáinak és életkörülményeinek leírását, a bizánciaknak a magyar politikai és hadi szervezet jellemzését, a hazai íróknak pedig a nemzeti hagyomány fenntartását köszönhetjük, addig a krónikás jellegű IX—X. századi nyugati feljegyzések aránylag kevésbé járulnak hozzá a magyarság honfoglalás előtti múltjának megismeréséhez. Noha e krónikákban 862 óta mind sűrűbben történik említés az új keleti ellenségről, a nyugati íróknak a magyarok régi történetéről alig van pozitív tudomásuk.

A 895-i bolgár háború, mint a honfoglalás közvetlen előzménye az első esemény, melyről — nyilván bizánci és bolgár forrásból — tudomásuk van. Származásuk, szokásaik előadásában így az irodalmi hagyomány és a népies mende-mondák hatása dominál. A nyugati írók a magyarokat egyszerűen visszatérő avaroknak tartják, s minthogy az avarokat a hunok, ezeket pedig a szkíták leszármazóinak vélik, minden aggály nélkül írják ki irodalmi mintáikból — Iustinusból, Orosiusból, Jordanesből — e régi népekre vonatkozó jellemzéseket. Amit ehhez hozzáadnak, az a portyázó, dúló magyarság iránti érthető gyűlöletükből fakad s valóságértékében nem emelkedik az irodalmi anyag fölé. A nyershúsevés, a vérvás, a megölt emberek szívének orvosságként való fogyasztása stb. oly rémmesék, melyeket a kortársak előtt is csak a magyarok félelmes híretett hihetőkké. Az elmondottakból következik, hogy a nyugati krónikások adatainak elsősorban a X. századi németországi, itáliai és franciaországi kalandozóhadjáratok megismerése szempontjából van kútfői értéke, míg magára a honfoglalásra vonatkozóan már jóval soványabb értesüléseket származtattak korunkra, a honfoglaló magyarság politikai, társadalmi és katonai szervezete pedig teljességgel ismeretlen maradt számunkra. A fontosabb idetartozó kútfők a következők:

1. Az *Annales Bertiniani* c. hivatalos jellegű frank évkönyv, mely a 862. évnél elsőnek tesz említést a magyaroknak a frank birodalom elleni — egyéb forrásokból ismeretlen — támadásáról. Kiadva: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum* (a következőkben MGSS) I, 419—515. Magyar vonatkozású adata: A magyar honfoglalás kútfői (MHK) 301 l. és *Gombos*, *Catalogus fontium* I, 110—111.

2. *Annales Iuvavienses Maximi* c. salzburgi krónika, mely a magyaroknak honfoglaláselőtti, alatti és utáni szereplésére nézve szűkszavúsága és rövidsége ellenére is a legbecsesebb nyugati kútfőnek tekinthető. Egyedül ez az évkönyv említi a magyaroknak a kabarok társasá-

gában (cum Covaris) Bécs táján (ad Weniam) 881-ben vívott harcait s a magyar uralom megszilárdulása szempontjából döntő jelentőségű 907-i ütközet helyét (ad Brezalauspure = Pozsony). Felfedezte és kiadta *E. Klebel*, Eine neuaufgefundene Salzburger Geschichtsquelle (Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 61, 1921) és MGSS XXXI 12. 741—743. *Gombos* I, 754.

3. A fuldai évkönyvek — Annales Fuldenses — regensburgi (882—897) és altaichi (897—901) folytatásai, melyek 892-től kezdve egykorú feljegyzésekben emlékeznek meg a magyarok viselt dolgairól. Kiadva: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* (SS rer. Germ) 1891; magyar vonatkozásai: MHK 316—320. *Gombos* I, 131—133.

4. Az ugyancsak egykorú Reginonak, a lotharingiai Prüm-i kolostor apátjának 908-ban befejezett *Chronicon* c. műve és annak 967-ig terjedő folytatásai: SS. rer. Germ. 1890, magyar vonatkozású részei: MHK 320—323 és *Gombos* Catalogus I, 2038—2040.

5. Theotmár salzburgi érsek és suffraganeus püspökeinek levelei IX. János pápához a 900. évből. Ez a missilis levél, melynek hitelességét — szerintem nyomós ok nélkül — kétségbevonták, főként a honfoglaló magyarságnak a bajorokkal és morvákkal való legkorábbi kapcsolataira vet világot. Legjobb kiadása: MHK 323—328.

6. *Versus Waldrammi ad Dadonem episcopum* c. kevés konkrétumot tartalmazó 900 és 909 között keletkezett verses mű, mely főként a magyar támadások európai visszhangjára jellemző. Kiadása: MHK 334—335.

7. Ugyanehhez a műfajhoz tartozó, hasonló természetű és értékű forrás egy bizonyos Rhabanus-nak Dado verduni püspökhöz intézett verses levele: MHK 329—334.

8. Liutprand cremonai püspök (megh. 972) művei: a) *Antapodosis*, b) *Historia Ottonis*, c) *Relatio de legatione Constantinopolitana*. Mind a három meglehetősen gazdag magyar vonatkozásokban, melyekből a brentai csata leírását, az északitáliai fejedelmekhez való viszonyt és a bizánci udvarban a magyarok balkáni szereplésére vonat-

kozó tudósításokat emeljük ki. Kétségkívül a századnak legjelentősebb írója, azonban szenvedélyes, elfogult pártember, akinek különösen Itálián kívüli adatait csak kritikával szabad felhasználni. Az egyetlen nyugati író, aki — nyilván bizánci közvetítéssel — a magyarok Turci nevét fenntartotta. Kiadása: SS rer. Germ. 1915.³

9. Ekkehardi casus Sancti Galli. A magyarok 926-i sangalleni portyázásának 1040-ből való leírása, a honfoglaló magyarság harci életének legközvetlenebb és viszonylag legtárgyilagosabb jellemzése. Legjobb kiadása: MHK 335—342.

10. Widukind Corwey-i apát Rerum gestarum Saxonicarum libri tres c. műve, melyet a szász uralkodóházhoz közelálló történetíró 973 után írt, a magyarok németországi kalandozásainak főforrása. Különösen értékesek a magyarok és a dalamin-cslávok kapcsolataira, a riadei (933) és az augsburgi csatára vonatkozó tudósításai. Kiadása: SS rer. Germ. 1904.

Mindezen források kritikájára: *Wattenbach, W.:* Deutschlands Geschichtsquellen. Die deutsche Kaiserzeit. Hrsg. von *Robert Holzmann*. Bd. I, Heft 1, 1938.

A honfoglalásra és a X. század magyar történetére vonatkozó nyugati forráshelyeket — nem mindig a legjobb kiadások alapján — összegyűjtötte és kiadta *Gombos F. Albin* idézett *Catalogus*-ának három kötetében, melynek anyaga sajnos alfabetikusan és nem időrendben van elrendezve, s amelyben a kompilatív jellegű, valamint a késői szövegek nincsenek kellőképpen elkülönítve az eredetiektől és egykorúaktól.

*

Deér József.

A kínai forrásokban nincsen egyetlenegy, teljes bizonyossággal magyarokra vonatkoztatható adat sem, mégis egyre növekvő figyelmet szentelünk ennek a kútfő-csoportnak, mert segítség nélkül a magyar őstörténet szellemi és anyagi műveltségének, keletről érkező népmozgalmainak belsőázsiai hátterét kellően tisztázni nem tudjuk.

A kínai források alapján figyelemmel kísérhetjük a belsőázsiai nagy nomád-birodalmak élettörténetét, e birodalmakat alapító népek sorsának szinte kérlelhetetlen törvényszerűséggel ismétlődő ritmusát. Mindegyik birodalomalapításig eljutott nagy nomád nép a mai Külső-Mongóliában, az Orkhon-folyó völgyében felütött fejedelmi szállásáról elsősorban a csábítóan gazdag, művelt, fényűző déli szomszédot, Kínát ostromolja. Ha sikerül a vállalkozás, birtokba veszi Észak-Kínát vagy annak egy részét, a nomád fejedelem és családja elfoglalja az «Ég fiának» trónját, lassan kínai császárrá vedlik, népét kiváltságokkal körülbástyázva betelepíti a meghódított földre. A győztes hódítót azonban pár száz év leforgása alatt népével együtt elnyeli a kínai tenger. Ha azonban a kínai védelem bástyáján megtörik a nomád ostrom, s történetesen az Orkhon völgyében a további élet elé leküzdhetetlen akadályokat gördít a belső torzsalkodás vagy éppen egy veszedelmes, erős nomád rivális megjelenése, akkor a helyzet szinte kivétel nélkül a következő módon alakul: A szorongatott helyzetbe került nomád nép kisebb töredékei behódnak Kínának, s ott az északi és északnyugati végeken határőr-szolgálatot vállalnak; ezek teljesen el-kínaiasodnak. A nép életképes nagyobb tömegei vándorútra kelnek, s az Orkhon völgyéből a Dzungáriai-kapun keresztül megindulnak délnyugat felé, és birtokba veszik a Tarim-medencét; központjuk általában a Balkas-tótól délre van. Ha pedig újabb nomád nyomás szorongatja őket, ismét felkerekednek s a Kaspi-kapun keresztül Kelet-Európára zúdulnak. Az Orkhon völgyében maradt töredékek egyrésze csatlakozik, majd beolvad az újabb nomád hódítóba, más töredékek meg visszahúzódnak az Altaj-hegységbe, s onnan a prém útja mentén lassú vonulással nyugat felé szivárognak; ez utóbbiaknak csak kis része jut el Európába.

A magyar őstörténet szempontjából fokozott figyelemmel kell kísérnünk a nagy nomád birodalmak megalakulását a Dzungáriai-kaputól keletre és nyugatra egyaránt,

és nyomon kell követnünk az ilyenkor szokásos kisebb-nagyobb népvándorlások irányát, hogy lemérhessük e vándorlásoknak közelünkben megnyilvánuló esetleges hatásait. A nagy nomád népekkel szinte mindenkor csak közvetett kapcsolatban állottunk, a birodalmaik peremén élő kisebb népelemekkel, központi hatalmuknak ellenszegülő, éppen ezért nyugatra menekülő törzsekkel viszont vagy szövetség fűzött össze vagy pedig nyomásukra hagytuk el valamely régebbi hazánkat. Elsősorban ez utóbbi népekre, törzsekre vonatkozó értesítéseket kell kutatnunk, hiszen az ő sorsuk bizonyos fokig a miénk is volt. Sajnos, ez a nehezebb vállalkozás. A kínaiak bő értesítéseket tartalmaznak az őket létükben fenyegető nagy nomád birodalmak népeiről, a távolabbi, veszélytelen, szemükben jelentéktelen nomád törzsek s azok viselt dolgai azonban alig-alig érdekelték őket. Nekünk azonban a kevés, futó megjegyzés is becses lehet és fényt deríthet eddig nem értett, nem sejtett távoli összefüggésekre.

A belsőázsiai nagy, birodalmat-alapító nomád népek sorát a hiung-nu-k (ázsiai hunoknak is szokás nevezni őket) nyitják meg, akik már a Kr. előtti III. században hatalmuk csúcsponjtján állnak. Hanyatlásul Kr. e. 58-ban kezdődik, amikor régóta húzódozó belső zavaraik eredményeképpen kettészakad a birodalom. A nyugati, turkesztáni országrész fejedelme, Csi-csi Kr. e. 94-ben elveszti trónját, szétszórt népe nyugatabbra vonul; e néptöredékek utódai volnának a Kr. u. IV. század utolsó negyedében Kelet-Európában megjelenő hunok. Az orkhonvidéki hiung-nu-k bomlása tovább folyik: megalakul az északi és déli birodalom. Az északi a régi hazában folytatja színtelen és jelentéktelen életét, majd rövidesen eltűnik a történelemből. Kr. u. 132 után még csak a nevüket sem említik többé. A déliek birtokba veszik Észak-Kína egyes részeit, és kínai dinasztiaikként lassanként elkínaiasodnak.

Az Orkhon völgyében csak a IV. század legvégén sikerül birodalmat alapítania egy újabb nomád népnek, a zsuán-zsuannak vagy ázsiai avarnak. Ugyanekkor Tur-

kesztánban az eftaliták az urak. A zsuán-zsuánok és eftaliták uralmának a türkök vetnek véget 552-ben. A türkök Mandzsuriától a Kaspi-tengerig, sőt rövid ideig a Krim-félszigetig terjedő birodalma csakhamar keleti és nyugati részre szakad. A keleti türköket 745-ben leverik a szintén török eredetű ujgurok, a nyugatiakat még előbb a kínaiak és a nomád vetélytársak. Az ujgurok uralmának az eltörökösödött kirgizek vetettek véget 840-ben. Ekkor az ujgurok Turkesztán keleti felébe, Turfán környékére költöznek, tőlük nyugatra a törmelék török törzsek közül a karlukok jutnak nagyobb szerephez.

E nagy nomád keretben temérdek kisebb nép és törzs él, ezek puszta felsorolása is meghaladná e vázlatos útmutatás kereteit. A magyar őstörténet számai leginkább hozzánk, közülük is a nyugatiakhoz fűződnek.

A hiung-nu-korról és népeiről forrásaink: a Si-ki, «Történeti feljegyzések» (szerzője Sze-ma C'ien; befejezték Kr. e. 99 körül), a C'ien Han-su a «Korábbi Han-dinasztia (Kr. e. 206—Kr. u. 24) története» (szerzője, Pan Ku meghalt Kr. u. 92-ben), a Hou Han-su, a «Későbbi Han dinasztia (Kr. u. 25—220) története» (szerzője, Fan Je művét 424-ben fejezte be). A déli hiung-nukról bő értesítéseket tartalmaz a Szan-kuo-csi, a «Három királyság (220—280) története», szerzője Cs'en Sou megh. 292-ben. Különösen fontos a 372—451-ig élt P'ei Szung-csi hozzá írt kommentárja, aki az elveszett Wei-lio-ból idézett terjedelmes részeket egyes nyugati népekről. Ugyancsak a déli hiung-nu dinasztiákról tájékoztat a Cin-su, a «Cin-dinasztia (265—419) története», melyet egy bizottság írt 644 és 646 közt, továbbá a Szung-su, a «Szung-dinasztia (420—478) története» (szerzője, Sen Jou meghalt 513-ban).

A zsuán-zsuánok és eftaliták koráról tájékoztat a Nan C'i-su, a «Déli C'i dinasztia (479—501) története», melyet Ce Hien írt 520 előtt; a Liang-su, a «Liang-dinasztia (502—556) története», ezt szerzője, Jao Sze-lien 633-ban fejezte be; a Wei-su, a «Wei-dinasztia (386—550) története», melyet szerzője, Wei Sou 560-ban fejezett be.

A türkökről, ujugurokról, kirgizekről és más török népekről egyre gazdagabb anyaggal értesít a Csou-su, a «Csou-dinasztia (557—581) története», melyet a barbár eredetű Ling-hu Tö-fen 606-ban fejezett be; a Szui-su, a «Szui dinasztia (589—618) története», szerzője, Wei Cseng 580—643-ig élt; a Pei-si, az «Északi dinasztíák (Wei, C'i, Csou) története», szerzője, Li Jen-sou 678-ban halt meg; a Kiu T'ang-su, a «T'ang-dinasztia (618—906) régi történeti könyve», melyet Liu Hiü 945-ben fejezett be; végül a Szin T'ang-su, a «T'ang-dinasztia új történeti könyve», szerkesztette Ngou-jang Szüi és Szung K'i 1044 és 1060 között.

A fenti kútfők egytől-egyig az ú. n. 24 hivatalos történeti műhöz tartoznak. Ezekon kívül figyelembe kell vennünk egy sereg más becses forrást is: nem-hivatalos történeti műveket, földrajzi munkákat, enciklopediákat, feliratgyűjteményeket, helyi monográfiákat, gyűjteményes irodalmi műveket stb.

Ligeti Lajos.

IRODALOM.

A hiung-nu-kor Kr. sz. előtti idejére vonatkozó szövegeknek csaknem teljes fordítását, kommentárait tartalmazza *J. J. M. de Groot: Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens I—II*, Berlin, 1921. Haszonnal forgatható *W. M. Montgomery McGovern: The Early Empires of Central Asia* 1939. A zsuán-zsuán-kor forrásait eddig, sajnos, még nem gyűjtötték össze. A türk birodalom szövegeinek fordítása: *St. Julien: Documents sur les Tou-kiue (Journal Asiatique 1864)* és *E. Chavannes: Documents sur les Tou-kiue occidentaux*, St. Pbg. 1903. Vö. még *F. Hirth: Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk* (megjelent *Radloff: Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, zweite Folge*, St. Pbg. 1899 c. műben). Igen becses anyagot tartalmaz *W. Eberhard* 1942-ben Leidenben megjelent két munkája: a *Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas és a Lokalkulturen im alten China, I. Die Lokalkulturen des Nordens und Westens*. Magyarul általános tájékoztatót ad *Ligeti Lajos: Az ismeretlen Belső-Ázsia*, Bp. 1940 (Athenaeum).

A belsőázsiai források. Ez idő szerint három nevezetesebb csoport érdekel bennünket közelebről: a türk, ujjur, kirgiz rovásírásos feliratok, a tibeti kútfők és a mongol történeti források. Térben és időben ugyanazokat az eseményeket világítják meg, mint a kínai kútfők belsőázsiai vonatkozású anyaga. Terjedelemben meg sem közelítik a kínaiakat, de mint az érdekelt népek közvetlen forrásai jelentőségben igen gyakran jóval felül is múlják azokat.

A türk feliratok közül terjedelmük és fontosságuk miatt elsősorban említendőek a következők: Kül tegin, türk herceg felirata 732-ből (meghalt 731-ben), ez az ú. n. I. emlék; a 734-ben elhunyt Bilge kagán felirata 735-ből, ez a II. emlék; a nagy türk államférfinak, Tonyukuknak érdemeit megörökítő felirat 720 tájáról. E három felirat az érdekeltek viselt dolgain kívül megemlékezik a türk történet minden nevezetesebb eseményéről és rengeteg becses adatot tartalmaz a türk birodalom politikai, társadalmi berendezéséről, földrajzi kiterjedéséről is. Mind a háromnak legújabb, legjobb fordítása. *V. Thomsen*-ől származik (megjelent *Alttürkische Inschriften aus der Mongolei* címen a *Zeitsch. d. D. Morg. Ges.* 78. kötetében 1924-ben). Az I—II. emlék türk szövege megtalálható *Thomsen* régibb munkájában (*Inscriptions de l'Orkhon: Mém. de la Soc. Finno-Ougr.* V.), figyelembe veendőek későbbi javításai (*Turcica: JSFOu.* XXXVII), valamint *A. v. Gabain* igazításai (*Alttürkische Grammatik*). Tonyukuk feliratának *Radloff*tól származó türk szövegét (*Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, zweite Folge*) sem igen lehet használni *Thomsen* említett *Turcicája* nélkül.

Becsés anyagot tartalmaz a pontosan nem datálható ikhekhusotui, igen töredékes felirat (kiadta *Kotwicz* és *Szamojlovics* a *Rocznik Orientalistyczny* IV. kötetében 1926-ban), továbbá a szintén töredékes ongini emlék (kiadása a jéniszeji feliratokkal együtt található).

Az ujjur feliratok közül a legjelentősebb a sineuszui, melyet *Ramstedt* fedezett fel s adott ki (*JSFOu.* XXX).

Igen fontos volna az ujuguroknak a manicheizmusra való áttérését megörökítő karabalgaszuni felirat (kiadta *Radloff*), de annyira töredékes, hogy belőle még a tárgyát sem lehetne megállapítani a vele összetartozó kínai és szogd nyelvű feliratok nélkül.

A jensiszeji feliratokból számra sok maradt fenn, de a legtöbb csak pár soros sírfelirat. Valamennyit a kirgizeknek szokás tulajdonítani, s — talán némi túlzással — a VII., sőt a VI. századba helyezik. Egyetlen kiadása még mindig a *Radloff*-féle (*Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Pbg. 1895), ehhez is tanácsos elővenni *Thomsen* Turcicáit.

Hasonló terjedelmű sírfeliratok kerültek elő Belső-Ázsia másik végéből, a turkesztáni Talasz völgyéből is. Ezeket *Németh Gyula* (Kőrösi Csoma-Archivum II.) és *Malov* (az orosz akadémia több kiadványában 1929-ben és 1936-ban) adta ki, illetőleg magyarázta.

A tibeti történelmi irodalom önmagában nem volna túlságosan jelentős Belső-Ázsia szempontjából, azonban az utóbbi évtizedek nagy ásatásai a Tarim-medencében igen sok egykorú tibeti nyelvű forrást tártak fel a VIII—X. századból. Egy részük máig kiadatlan, így többek között a bennünket különösen érdeklő követi jelentés, amely az északi országokban tett felderítő utazásról számol be, s a VIII. század végére tehető. A tibeti anyag magvar-nelvű taglalása: *Ligeti Lajos*: Tibeti források Közép-Ázsia történetéhez (megjelent a Kőrösi Csoma-Archivum I. kieg. kötetében).

A nagyterjedelmű mongol történelmi irodalom régebbi korra vonatkozó hagyománya több-kevesebb szállal az 1240-ből, illetve 1242-ből való *Mongolok Titkos Története* című munkához fűződik. Ez a becses mű csak kínai átirásban maradt ránk, az eredeti mongol szöveg visszaállítása végre teljes terjedelemben megtörtént: *E. Haenisch* három kötetben közrebocsátotta a szövegét, szótárát, fordítást (Leipzig, 1937., 1939., 1941). A mongol anyag, elsősorban a *Mongolok Titkos Története* a török-

mongol nomád (sőt részben erdő-lakó) társadalmi- és államszervezet megismerése szempontjából telbecsülhetetlen értéket jelent; természetesen figyelembe kell venni a vele szorosan összetartozó kínai és mohamedán, főleg perzsa anyagot is. Mongol források alapján írta meg *Vladimircov* kitűnő munkáját a mongol társadalmi szervezet fejlődéséről (*Obszesztvennyj sztroj mongolov*, Lgd. 1934.).

A *Mongolok Titkos Története* egyébként értékes egykorú anyagot tartalmaz a keleten maradt magyar töredékek kérdéséhez is.

Ligeti Lajos.

ŐSTÖRTÉNETI CSODABOGARAK.

Amikor annakidején végetért az ú. n. ugor—török háború, mindenki azt hitte, hogy a magyar nyelvészek ezentúl zavartalanul dolgozhatnak a reájuk váró fontos tudományos és nemzeti föladatak elvégzésén. Joggal hihette, mert a mérkőzés porondján alul maradt török párt vezére, Vámbéry is kénytelen volt elismerni: «az objektív kritika nem hagyhat figyelmen kívül biztos tényeket és ha a legrimitivebb életre vonatkozó fogalmakat vesszük szemügyre, be kell vallanunk, hogy ezek a magyar nyelv első kultúrfogalmainak túlnyomólag ugor eredetéről tesznek tanúbizonyságot és vak volna az, aki kétségbe vonná, hogy a magyar nyelv kialakulásának legkezdetén ugor jellegű» (A magyarság bölcsőjénél 9.1.).

A fejlemények nem igazolták a jogosnak látszó várakozást, s némi szélesend után ismét mozgolódni, morgolódni kezdtek azok az erők, amelyek Szamosközy István szellemében immár három évszázadon át lázongtak a finnugor rokonság gondolata ellen. A mult dicsőségében sütkérező magyar kedélyeket egyáltalán nem elégíti ki a «halzsíros atyafiság» szürke prózája, s a hivatalos tanításnak családottan hátat fordítva ismét ki erre, ki arra próbál érzelmi szükségleteinek megfelelő kárpótlást, kielégülést találni. Egyesek a magyar nyelv látható és láthatatlan szépségeinek áhítatos szemléletébe merülve keresnek feledtető vigaszt, mások különféle patinás vagy nagytekintélyű világnyelvekkkel való egyeztetés által igyekeznek az önbizalmat fölaznani, némelyik pedig a fél Euráziára kiterjedő rokonság lenyűgöző képét lebegtetik a sóvár szemek elé.

Megindult, folyik a verseny: ki tud szebb, érdekesebb, szenzációsabb elméletet kínálni. Mintha véd- és dacszövet-seget kötöttek volna a közös ellenség, a vérszegény, hivatalos, hazug finnugorizmus ellen, nem bántják egymás köreit, szemet húnynak a vetélytárs különködő furcsaságainak, sőt az egészen nagystílű rendszeralkotók egy kalap alá fogják a legellentétebb állításokat és következtetéseket is. Elvégre alapvetően fontos kérdésekben veszély idején nem szabad kicsinyeskedni.

Hogyan szoktak megszületni ezek az üdvözítő elméletek? — Általában isteni sugallatra. Az ember házisispát tesz a fejébe, papucsot húz, hátradől a karosszékebe, s várja a titokfeszegető ihlet pillanatát. Ha megérkezik, már pedig meg kell érkeznie, menten föltáruznak az etimológia és nyomában a történelmi mult rejtelmiei. Íme egy példa.

Egy magyar úriember Kecskemétre utaztában Ócsán a kocsmában kénytelen meghálni. Unalmában etimologizálni kezd. Mi is lehet az Ócsa név eredete? *Ó-csa*; az első tag világosan azt jelenti 'régi, ősi', de mi lehet a különben ismeretlen második tag? Mi van Ócsán régi, ősi, ami a község elnevezésének alapjául szolgálhatott? Hopp, megvan: a templom. E szerint *Ócsa* = régi templom. Kétségtelen, hogy az ősmagyarban csakugyan *csa* volt a templom neve, később azonban a latin eredetű *templom* szó kiszorította a használatból. Ha mármost volt templom jelentésű *csa* szavunk, annak egyebütt is nyomai maradhattak. Maradtak is, nem is egy, hanem számtalan tulajdonnévi meg közszei összetételben: *Kalocsa* (első része, a *kal* azt teszi 'fő', v. ö. *kalap*, *kalász*) = fő-ó-templom; *Csanád* = nádmelletti templom; *Csallóköz* (<*csa-ó-köz*>); *Pancsova* (<*Bán-csa-vár* = Richters Kirchburg); *Kölcsey* (<*kő-csa-i* = Steinkirchner); *Pécs* (<*öt-csa* = Quirque Ecclesiae); *Debrecen* (<*tópart-ó-csa*; *tó* romlással > *de*, *part* puhítással > *br*); *csacsogás* (*csa-csogás* = templombeli tanítás, prédikáció).

De ha már ennyire jutottunk, vélekedik az ócsai

kocsmá szerencséskezű etimológusa, nézzünk körül a nagyvilágban is. A poraiból megélemedett ősi *csa* elkalauzol bennünket a szomszéd országokon keresztül a messzi Barcelónába is, amely nyilvánvalóan így keletkezett: < *Ár-csa-hona* (a tengerár és a sok templom hazája). E szerint magyarok laktak hajdanában Spanyolországban is, a miénk volt *Hispania* s azt jelentette 'kis-bánság', a főváros, *Madrid* meg 'magyar-rét' volt! — Ha mindehhez hamarjában csak azt vesszük még hozzá, hogy az ősi magyar *ti* szónak 'folyam' volt az ősi jelentése — v. ö. *Ti-sza* —, s ez a szó egyebek közt a *Tigris*-folyó, meg *Attila* nevében is fölismerhető, szédületes távlatok nyílnak meg szemünk előtt: Spanyolországtól a Tigrisig, Attilától Kölcseyig terjedő nagyságában bontakozik ki előttünk őseink páratlan viláгурalma! (Félreértések elkerülése végett hadd jegyezsem meg, hogy ezt a testhez álló példát nem én költöttem, hanem *Petőcz Mihál* «Régi magyar szavak» c. munkájában találtam.)

A világért sem merném azt mondani, hogy minden finnugor-ellenes őstörténeti elmélet ilyen bordában szövődött: akad szilárdabb vázú építmény is, de széllel béleltebb is.

Majdnem mindegyik elmélet szómagyarázatból, nyelvhasználatból indul ki, s annak eredménye szolgál a történeti—földrajzi háttér-rajz alapjául, anyagául s különféle következtetések indítékául. Aránylag ritkább eset, hogy a nyelvi tények helyett, vagy azokon felül a néprajz, a régészet, a történelmi kútfők és a tudományosabb igényű embertan megállapításai is szóhoz jutnak. Örömmel szögezzük le, hogy a hivatalos tanítástól elütő elméletek is onnét indulnak ki, ahonnét mi szoktunk, mindnyájan egyetértünk tehát a nyelvhasználat döntő szerepének gyakorlati elismerésében. Itt azonban elválnak útjaink, s csak azt juthat közülünk révbe, annak a munkáját koronázhatja maradandó siker, aki helyes úton jár, aki kellő szakismeretekkel felvértezve halad a közös cél felé, aki módszeres képzettséggel, tárgyilagos ítélő tehetséggel,

hozzáértéssel vizsgálja és értelmezi a nyelvi tényeket. Akiben nincsenek meg ezek az elengedhetetlen kellékek, az vagy eltéved, vagy csak véletlenségből találja meg a ... patkót. Ma szakismereteket kíván az élet a cséplőgép fűtőjétől, a kőművestől, a soffórtól, a könyvelőtől, az orvostól, jogosan megkívánhat ennyit az ú. n. tudományok művelőitől is. Aki nem tudja, vagy nem akarja elsajátítani a pilóta tudnivalóit, az büntetlenül nem vállalkozhatik utasszállító repülőgép vezetésére. *Pilota non nascitur, sed fit.* — Ezzel a józan megítélés szerint magától értetődő megállapítással el is jutottunk tudományszakunk bajainak kútfejéhez, az őstörténeti csodabogár-tenyészet ontogenesiséhez.

Sajnos, meghökkentően gazdag, változatosan nyüzsgő ez a tenyészet, úgyhogy magam is elcsodálkoztam, amikor miheztartás végett afféle népszámlálást próbáltam rendezni. Hozzávetőleges tájékoztatásul elegendő lesz tán megemlítenem, hogy a magyart a finnugor, illetőleg az uráli és az altaji nyelveken kívül a következő fontosabb nyelvekkel, nyelvcsoportokkal egyeztetették s vontak le az egyeztetésből megfelelő őstörténeti következtetéseket: zsidó, egyiptomi, sumér, etruszk, hétita, baszk, perzsa, pelazg, görög, kínai, szanszkrit, angol, tibeti, tamil, korják, kamesadál, jukagir, japán, ajno, dravida, maori, magyar, esin, lepca, dafla, abor-miri, khasszi, mikir, munda, gondi, örmény, bodó, kocs, garo, kacsari, manipur, teluga, migal, brahui, tapka, manyók, szokpa, hórpá, szerpa, szunvár, garung, rodong, esuruszja, kulungya, bahingya, lehorong, szangpang, dumi, bután, kamu, humi stb.

Rengeteg időbe kerülne, unalmas is lenne valamennyit sorravennünk. Azt hiszem, akkor járok el legélszerűbben, ha alkalmasan összeállított mintagyűjteményt mutatok be a jellegzetes és műzeális értékű darabokból. Látunk majd szürke szerényeket és rikító színűkkel hivalkodókat, alattomban rágicsálókat és fulánkkal szurkálókat, ártalmatlanokat és kártevőket, bohón pattogókat és bőszen fenekedőket egyformán.

*

A XVIII. századnak és a XIX. század első felének magyar szöveftő irodalmában, valamint őstörténet-kutatásában a külföldről behurcolt ú. n. honi álláspont és a hangmetafizikai elv uralkodott. Mindnyájan emlékszünk még a nagytudományú Otrókocsi Főris Ferenc és a rajongó Horvát István eltévelyedéseire, az *Araxes* = 'harag-szesz', *Boszporus* = 'vas-poros' (esetleg 'bűsporos'), *Herkules* = 'harkályos', *Karthago* = 'kard-hágó', *Jeruzsálem* = 'Gerő-Sólyom' stb.-féle etimológiai mókákra, amelyekkel azt igyekeztek bizonyítani, hogy a félvilág magyar volt, s a világtörténelem minden nagyszerű eseménye őseinkhez fűződik. Ennek a túlfűtött hazafias pátosznak munkáját kiegészítette az a divatos meggyőződés, hogy a magyar tökéletes filozófiai nyelv, amelyben «valami csodálatos, titkos erő lappang. A magyar nyelv jelenségeinek magyarázatához nincs szükség holmi alsóbbrendű idegen nyelvekre, még magyar nyelvemlékekre sem, mert a magyar nyelvet önmagával lehet magyarázni, kellő filozófiai rendszer és elvek alapján, ahogy például a gyémántot is a saját porával köszörülük». Legtipikusabb magyar képviselője ennek az irányzatnak Fogarasi János. Íme az ő metafizikai rendszerének néhány alaptétele: a mély hangok nagyságot, távolságot, durvaságot, kellemetlen érzést; a magas hangok kicsiséget, közelséget, kellemes érzést; a hosszú hangzók tágasságot, jövő időt, a rövid hangzók keskenységet, gyorsaságot, jelen időt jelölnek; a *b* a bőség kifejezője, ezért szolgál a fokozás eszközéül stb. Gyakorlati alkalmazásban nézve az elveket: az *idő* hangsorban a *d* a lételt, előtte az *i* a lét előtti valóságot, a multat, a *ő* pedig a létel utáni valóságot, a jövőt jelöli, vagyis a *m u l t + jelen + j ö v ő* összefoglalóan az *idő* utólérhetetlen szabatos kifejezője.

Sokáig nyögte tudományunk ezt a hovatova hóborttá fajtult játékot, de tankönyveink szerint lassacskán mégis csak kihevertük, mindössze mulatságos emléke maradt fönn. Korai volt tankönyvíróink föllélegzése: föltámadtak, ma is itt élnek közöttünk és döngetik a kapukat — meg a

mellüket — a kimúltak hitt irány garabonciás diákjai. Egyikük, aki foglalkozására nézve «ősnyelvkutató»-nak mondja magát, eskü alatt vallja, hogy «minden nemzet nyelvének ősi szókincse azonos az ősmagyar szókincsel», — míg minden egyéb nyelv kivetkőzött ősi eredetiségéből, a miénk nem. Magyar alapon minden titkot meg lehet fejteni. P. o. *görög* < *kó-rög* (földje csupa kő), *Portugália* < bort ők állják (bírják), *Dardsiling* < tart-csilling (csengőt tartanak), *Attila* < At-il-a = *had* (sereg) *él(e) a(?)*. — A hitetlenkedőbb természetűek esetleges kétségeinek eloszlatása végett egy-egy szóról, névről egyszerre több magyarázatot is ad:

Buda < *b-ud-a*:

1. 'bent udvara van',
2. 'be-út az' (út vezet oda),
3. 'bud' = bugyog (a forrása);

Magyar < *m-ag-i-ar*:

1. 'A mi águnké az'
2. 'A mi águnk áradata az'
3. 'Mag-árus(ító)'
4. 'Nagy ár(adat)'.

Szerzőnk tisztán «ősnyelvtudományi» alapon megállapítja, hogy Árpád apánk a fehérmegyei Móron alussza örök álmát, mert *Mór* = *mi urunk*. Meg tudná, úgymond, jelölni Attila sírját is, de «amíg Árpád vezér nyughelye nincs feltárva, addig az még nem időszerű».

Különlegesen előkelő hely illeti meg ebben a neo-horvátistvánista nyelv- és őstörténetkutató felekezethen jeles költőnket, Erdélyi Józsefet, sok szép vers és az «Árdeli szép hold» c. furcsa könyv íróját. Adjuk talán át a szót neki, hogy a saját szájából halljuk a nyelvről és a nyelvtudományról vallott nézeteit: «A kutatás szabad, minden úton» (7. l. Itt zárójelben erre csak annyit jegyezzünk meg, hogy bottal verebet fogni, eben szántani — szabad, de nem lehet!). Aztán azt mondja: «Nekem is

van olyan jogom tetszőlegesen boncolni a szavakat, mint a nyelvтанírónak» (6. l. Úgy a magunk számára megint csak annyit állapítsunk meg, hogy a «nyelvтанíró» nem szeszélyes gusztusa szerint «boncolja», hanem a nyelv-anatómia szabályai szerint taglalja a szavak elemizületeit.). Egy nyilatkozatában ezt olvassuk : «Nyelvészkedem. Nem vagyok tudós vagy hivatásos nyelvész és ezért azt hiszem, többre is mentem, mert minden szó költői alkotás. Aki azt hiszi, hogy fantázia nélkül megfejtheti a nyelv titkát, az úgy jár, mint aki áram nélkül akarja felgyújtani a villanylámpát. Mikor a nyelvészek kikapcsolják a fantáziát azon a címen, hogy nem lehetnek romantikusok — megbénították magukat... Aki a nyelv titkát keresi, az a képzettársítás útját kell hogy járja» (Déliab 1942. jún. 27-i sz.). — Itt már kissé huzamosabban is meg kell állunk. Tudtommal senki sem tagadta, hogy a tudományban szükség van fantáziára, de hová zuhannánk vissza, ha az előttünk élt nemzedékek, évezredek tapasztalatait, ismeret-örökségét és bevált eljárás szabályait egyszerűen sutba dobva életünk gyepelőit a mindenható képzelőerő kezére bízók! Alkotásában a költőnek elegendő lehet a legmerészebb fantázia, — én ezt sem hiszem, de ha ő mondja, nem szállok perbe vele, — ellenben ha beretválkozik vagy hályogműtétet végeztet a szemén, borbélyának és orvosának bizonyára nemcsak a képzelőereje felől érdeklődik.

Magának Erdélyinek nyelvési pályája mutatja napnál világosabban, hova vezet az elemi ismeretek és kritikai fegyelmesség nélkül szabadjára engedett fantázia. Erdélyben utazva *Teke* mezővárosához érkezik. A név eredetén tűnődve eszébe jut, hogy a *teke* szó törökül azt jelenti 'bakkecske'. Megindul mármost agyában az áramszolgáltatás, s egyre-másra gyúlnak ki a szebbnél-szebben világító gondolatkörtek : a bakkecske Dionysos állata, Dionysos a bor istene, Tekén tehát bornak kellett lennie, annak ellenére, hogy a környéken sehol sem terem szőlő. — Bort szimatoljunk e szerint mindenütt, — Túróc megyében éppúgy, mint Szachalin szigetén, — ahol a

helynév 'kecske' jelentésű közsézből való? Tovább menve : mit reklamálna vajjon a helynévkutató Tekén, ha a török *teke* helyett mondjuk a 'púposteve' jelentésű kamaszini-zsamojéd, vagy a 'fülcimpa' jelentésű hottentotta szó kerül a keze ügyébe?

Teke példája azonban rettentően kevés arra, hogy tisztán láthassuk Erdélyi nyelvészi gyakorlatát. Vegyünk elő néhány más magyarázatot is. — A *h* hang úgy keletkezik, tanítja, hogy «hangosan lélekezünk», tehát a *h* üres, értelmetlen hang, s ennek következtében «minden hang és szó előtt meghiúsítja, ellenkezőre fordítja az eredeti értelmet» (101. l.): *ha* üres időt, teret jelent, a *has* a test üres, üreges része, a *homok* süppedő, nem kötött talaj, a *hant* porhanyó föld, *aránt* 'ujjmutatás szerint': *haránt* az ellenkezője, *arc*: *harc* (= arccal szembefordult arc) stb. — Más eset: egészen fölháborodik azon, hogy 'gólya' jelentésű *eszterág* szavunkat szláv jövevénynek szoktuk vallani: «Nyelvészeink régi szokása az, hogy, ha egy szót nem tudnak megfejteni nyelvünkben, egyszerűen idegen szónak nyilvánítják, kivált ha más nyelvben is megvan hasonló alakban, s hozzá még ugyanazt jelenti, amit magyarul. Kényelmes dolog így nyelvészkedni, átutalni a szavakat más nyelvekbe, fejtsék meg mások, ha tudják! Mi ne kényelmeskedjünk. Magyar minden szó, amit a gyökeréig érzünk, és a magyar nyelvet gazdagítja. Sokkal több szót vettek át a magyar nyelvből más nyelvekbe, mint amennyit a magyar más nyelvekből kapott» (112. l.). Az ő sziklaszilárd meggyőződése szerint az *eszterágnak* eredetileg 'rúd, bot' volt a jelentése, s csak utóbb, másodlagosan alkalmazták a botlábú madárra. Azonos a szóval az *eszter*, *ösztör*, *ösztörű*, *ösztövér*, *ostor*; ebbe a családba tartozik a hosszú Duna régi neve: *Eszter*, *Iszter*, *Viszter*, *Hiszter*, azután *Beszterce*, *Bisztrica*, *Sztrigy*, a *pisztráng*, *pisztergál*, a latin *stringit*, a német *streng* és *Strasse*, az olasz *strada* és miegymás; a *Don* és az *Eszter* összeolvadásából keletkezett a *Dnyeszter*, az *Eszter* és a 'görbület, kanyarulat' jelentésű *gam*, *gom* összetétele *Esztergom* = 'Duna-

kanyar, a hosszú folyó kanyarulatánál levő város'. *Attila* helyesen *Acilának* ejtendő ki s azt jelenti 'acél'. Ez érthető is, hisz a nagy hun király Dzsingisz kán családjából' a Timur, azaz Vas-nemzettségéből származtatta magát (118 l.). Pár sorral később megtagadja ezt az ötletes szófejtést, s egy még ötletesebbel ejti ámulatba olvasóját: *Attila* vagy *Etele* azt jelenti 'nyílhegy', mert az *at*, *et* 'erős, határozott, célszerű cselekvést' jelent (vö. magyar *hat*, *het*, török *atmak*, *etmek* 'dobni'), a név második tagja pedig *él*, *il*, *ile*, *ele*, *ila* = éle, eleje, hegye valaminek. Nevezték Attilát 'Isten ostorának' is, újságolja költőnk, «mert az ostonak is hegye van, mint a nyílnak» (120. l.).

Még csak egy tűzrőlpattant szófejtését hadd mutassam be, t. i. a Babits Mihály épülésére írt *káposztát*. Büszke is ám tűzijátékrendező tehetségének erre az irigylésreméltó remekére! Tehát a *káposzta* szó is összetétel: első tagja a 'fej, a fejcsont ürege' jelentésű *kop*, *kap*, *kob*, *kab*, *káb* szó, amelynek további származékai a *kápa* (=belül üres nyeregfü), a *kobak*, *kába*, *koboz*, *kabóca* (=kis hegedős) és a *koponya*. Ez utóbbi szó végén levő *onya* vagy *ony* valami «rugalmas, kocsonyás halmazállapotot» jelent, s a *koponyán* kívül megtalálható a *kocsonya* meg a *takony* szóban. A *kocsonya* *kocs* előtagja levágott lábat jelent, a *takonybéli tak* pedig azt teszi: 'ruha': «a gyermek taknyos, mert ruhájával törli az orrát». E kacskaringós ki-ruccanásról a *káposztához* visszatérve, bizvást állíthatjuk, hogy a szó második tagja *osztja*, *usztja*, jelentése 'levél, lap', s megvan egyebek közt az *ostya*, a *puszta*, meg a német *Wüste* szóban is. Gondolom, hogy marta a sárga irigység szegény doctus poétánkat e megszegényítő bravúr láttára.

Végtelenül tanulságos volna Erdélyinek a törökkel, tatárral, finnel, osztjakkal, mongollal, némettel, angollal, franciával stb. való unokatestvéri viszonyunkat feszegető gondolatait, a magyar-etruszk ősrakonságról, a minden európai nyelv közös őseről, a sumerról elpotyogtatott megjegyzéseit, a Halotti Beszédnek a nyugateurópai kereszténységre és közművelődésre tett megtermékenyítő mély

hatásáról szóló fejtegetéseit is megvizsgálunk, ezekről a nem mindennapi élvezetekről azonban ezúttal le kell mondanunk.

A Gondviselés attól a kényelmetlenségtől is megóvott bennünket, hogy nekünk kelljen Erdélyi nyelvészettörténeti jelentőségét lemérnünk s ezzel az «irígy, tudákos firrász» jelzőt kiérdemelnünk. A nehéz munkát elvégezte a legilletékesebb mester, mint az a figyelmes beteg, aki előre megírta a saját gyászjelentését. Így szól az írás: «Mint költő, építettem annyit, mint ő (=Zilahy), mint nyelvész pedig mindenkinél többet, aki valaha a világon nyelvészettel foglalkozott... Tudom, hogy eredményeim ma egyedüliek az egész világirodalomban s a filológiában olyan jelentősek, mint minden korszakalkotó nagy felfedezés. Az én nyelvészetemhez képest minden más olyan elmaradott, mint a mai vegytanhoz képest az alkimia».

*

Az 'Extra Hungariam non est vita' elv hitvallóival szemben áll a kifelé terjeszkedők, a hódítók, az idegen nyelvekkel rokoni viszonyt keresők nagy tömege.

A tudomány, mondjuk így: a hivatalos tudomány megállapította, hogy a magyar nyelv finnugor, hogy a magyarság a finnugor család tagja. Vannak azonban ma is, akik ezt a kétségbevonhatatlan igazságot nem hajlandók tudomásul venni, s helyette ilyen vagy olyan nem-finnugor nyelvvel, néppel való rokonságunk mellett kardoskodnak. Ezeket nem lehet meggyőzni, tehát ne hányjunk falra borsót. Vannak aztán sokan, akik elfogadják ugyan a finnugor összehasonlítás perdöntő bizonyítékait, de keveslik a dib-dáb népekkel való rokonságot, tekintélyesebb ősiségre óhajtoznak, távolabbi rokoni kötelek kibogozásán fáradoznak.

Mi sem állunk meg a finnugor világ kerítésénél, a mi szemünk is tovább fürkészt, mert eleve valószínűnek tartjuk, hogy az ősfinnugorságnak is voltak rokonai, a finn-

ugor alapnyelv leszármazottja lehetett valamilyen még korábbi nyelvformának, valamilyen praefinnugor alapnyelvnek.

Ha a nyelv életére, a folytonos változásokra gondolunk, magától értetődőnek kell tartanunk, hogy ezeknek a nagyon messzi multba futó s éppen ezért nagyon elvékonyuló rokonsági szálaknak kikeresése, nyomon kísérése és rendszerbe fonása rendkívül kényes feladat. Ha valahol, ezen a téren igazán ezernyi veszély leselkedik a kutatóra. Az ilyenféle távoli ősrakonságok ugyancsak az összehasonlító módszer segítségével deríthetők ki, azonban eljárásunkat a tárgy természetéhez kell alkalmaznunk. A magyar-vogul-finn stb. nyelv rokon voltát, egyazon nyelvi előzményből, a finnugor alapnyelvből való leszármazását a bennük található örökölt anyagi meg szerkezeti egyezésekből tudjuk megállapítani. Ugyanezt mondhatjuk pl. a latinról, németről, árja nyelvekről stb. Ha mármost olyan egyezéseket veszünk észre, mondjuk a latin és a magyar, vagy a finn és a görög, a vogul és az árja nyelvek között, amelyek nem lehetnek a merő véletlenség játéka, amelyek nem magyarázhatók átvételeknek sem, hanem valamilyen ősi közösség megőrzött hagyományainak látványának, akkor nem szabad az efféle egyezések alapján közvetlen latin-magyar, finn-görög, vogul-árja stb. rokonságra következtetni. A magyar rokona lehet a latinnak, a finn a görögnek, a vogul az árja nyelveknek, de csak másodfokon. Ha elfogadjuk, márpedig lehetetlen el nem fogadnunk, a magyarnak a finnugor nyelvekkel való együvértartozását, akkor a magyar csak a többi finnugor nyelvvel egybefoglalva rokonítható valamilyen nem-finnugor nyelvvel, másfelől meg ez a nem-finnugor nyelv sem szakítható ki a maga kétségtelen rokoni kötelékéből. A magyar tehát csak egyformán, csak abban az esetben tekinthető a latin rokonának, ha az egész finnugorság rokona az egész indogermánságnak, ha a finnugor alapnyelv testvére az indogermán alapnyelvnek. Nem a magyarban és a latinban kimutatható esetleges külön egye-

zések vetendők tehát össze, hanem a finnugor és az indogermán alapnyelvi egyezések.

A magyart, a finnt, a lappot, általában a finnugor nyelvek legtöbbszörét, sőt az egész finnugorságot különféle nyelvekkel, nyelvcsoportokkal próbálták eddig rokonítani. A módszeres nyelvhasználat vizsgálatai kiderítették, hogy ezek a kísérletek jórészt tévesek vagy fönntarthatatlan ötletek, esetleg bebizonyíthatatlan föltevések csupán. Mindössze három irányba jutott el a praefinnugor kapcsolatokat kereső tudomány megnyugtató bizonyossáig, vagy legalábbis kisebb-nagyobb valószínűségig, t. i. 1. a finnugor-szamojéd, 2. a finnugor-szamojéd-altaji és 3. a finnugor-indoeurópai nyelvviszony tekintetében. A finnugor-szamojéd nyelvviszony véglegesen tisztázottnak tekinthető: az összefoglalóan urálinak nevezett két nyelvcsoporthoz ősrökönként egymáshoz; az uráli és az altaji (török-tatár, mongol, mandzsú-tunguz) csoport között elég szépszerű egyezés mutatható ki, valószínűnek tartható rokonosságukat azonban eddig még nem sikerült bebizonyítani; az uráli és az indoeurópai család sem egészen idegen egymástól, óvatosan tehát úgy fogalmazzuk meg a kérdésre vonatkozó véleményünket, hogy együvé tartozásuk nem lehetetlen.

Lássunk mármint néhány olyan nyelvhasználati kísérletet, amely a fenti alapvető módszertani elvek teljes mellőzésével, sőt gyakran megcsúfolásával végzi távoli rokonkereső munkáját.

Elsőnek hadd utaljék a magyar-japán meg a magyar-kínai rokonítás áldozataira. Nem igyekeztük célja ellen van az embernek kifogása: Pröhle Vilmosnak uráli-japán nyelvhasználati dolgozatai sem győznek meg, Nagyfalussy Lajosnak urálpárti-indokínai vizsgálatai sem mozdítják előbbre a kérdést, de megfelelő szakismeretekre támaszkodva s lényegileg helyes módszerrel dolgoznak, úgyhogy tanításukat a világért sem minősíteném csodabogárnak.

Csodabogár viszont, de az értelmetlenok fajtájából Pap Ferencnek «A magyar-japán nyelv-rokonosság» című

nemrég megjelent munkája. A szerző majdnem kizárólag szóegyeztetésekkel bizonyít, ilyenformán: *begy: mune*, *bélyeg: hokuro* ('anya-jegy'), *betű: mozi*, *bocskor: asigaru* ('bakancsos'), *buzogány: turugi* ('kard'), *di-adal: atari*, *epe: i*, *falu: mura*, *fene: kami* ('isten'), *haj-adon: ke-atama*, *kettő: hutatu*, *ködmön: kimono*, *ló: uma*, *mo-gyoró: kurumi*, *ősz: aki*, *szőlő: sakura* ('cseresznye') stb. Azt hiszem, a szerző is látta, hogy hiba van a kréta körül, ezért kiókumlálta a henye h á m s z ó t a g elméletet, mondván: «Hozzá kell szoknunk ahhoz is, hogy az ősi nyelvben a szótő más, mint a mai nyelvben. Pl. a *talál* igének a töve a régi nyelvben: *tal-*, a *ve-rej-ték* szóé: *rej*. (A *tő* előtt és után ú. n. hámszótag van.)» Pl. a jap. *ahiru* 'kacsa' ~ magy. *p-acsr-ta* egyeztetés magyar oldalán a *p-* is, a *-ta* is «hámló elem». Mivel ennek a kibúvónak az elvét szükség szerint mindkét nyelv adataiban alkalmazhatjuk, az eredmény nem lehet kétes. — A hangmegfelelés szabály-szerűségeinek hiánya sem üt szegyet a szerző fejébe, mert afféle csekélységen igazán nem múlhatik a japánnal való rokonságunk, hogy pl. a magy. *gy* hangnak az egyeztetett japán szavakban hol *y*, hol *n*, hol *θ*, hol *s*, hol *zy*, hol *p*, hol *b*, hol meg *k* felel meg.

A kínai fronton főleg Podhorszky Lajos és Velics Antal próbált szerencsét. Velics látta is a kockázatot, a csalóka egyezések talmi fénye azonban annyira elkápráztatta a szemét, hogy fölfedezését világraszóló tudományos eseménynek, a leendő magyar nyelvhasználtás pillérének szánta. Ilyenfélék ezek a kínai-magyar szóegyezések: *lő: őszvér (lő)*, *hò: tűz (hő)*, *csuên: csónak, tú: út; czè: 'gyermek' utótaggal:*

kīn 'arany' + *czè: kincs*
tīn 'csúcs, tető' + *czè: tincs*
lién 'kötélék' + *czè: lánc*
kia 'ház' + *czè: ház, haza*
ken 'kutya' + *czè: kutya*
hu 'tigris' + *czè: híúz*

yít kó fū czè: fickó
yít pī-mà-czè: pimasz
pèn-czáo: bölcső
czí-tá-pā-tā: csetepaté
wü-kiá-rí: betyár
pü-yóng-szím: pajzán
kiaó-tí-kiaó-tě-szö-leaò: kotkodácsol.
 Tulajdonneveink közül:
pí-leaò 'rosszalkodó': Béla
szí-dsè 'a tevő': Zichy
szí-csèn-tí 'ügyes': Széchenyi
tüng-néng 'hullámzó': Duna
tí-szò 'alacsony': Tisza
wü-taò 'eltévedt': Buda.

Ezek az egyeztetések egytől-egyig menthetetlenek, el kell tehát vetnünk a reájuk épített nyelv- meg őstörténeti következtetések egész sorát is, például hogy az urál-altaji, az indoeurópai, a sémi és az egyiptomi nyelveknek a kínai az őse, hogy mi magyarok a Kr. születését megelőző századokban Kína határain belül másodszor is érintkeztünk a kínaiakkal stb.

*

Külön lobogó alatt küzd ellenünk a görögösök maroknyi, de annál bátrabb csapata. Maga a vezér, Aczél József, néha engedékenyebb hangulatban van, sőt finnugor voltunkat sem kárhoztatja: «Én se tagadom az ugor rokonságot, de ez elenyészően csekély igazi származásunkkal szemben, mert mi elsősorban görögök vagyunk. Nyelvünk szókincsének kilentized része görög, grammatikánk is nagy részben. Fajilag is kétségtelen ósgörög eredetünk, az ősi faj minden tulajdonságát megőrizve». Máskor viszont megmakacsolja magát: «Itt nem segít már semmiféle csűrös-csavarás, foltozgatás. Az egész rendszer recseg-ropog. Ideje már, hogy a helyes ösvényre térjenek nyelvészeink és historikusaink és ne hajszolják árkon-bokron át a délibábot». Tanításuk szerint a görögségnek egyik

ága vagyunk. Óshazánk a Meotis partvidékén terült el, s *Moqeria* 'a munka országa' volt a neve. Egy másik etimológiai magyarázatuk szerint a *magyar* népnév azt jelenti 'elvált dór'. «A szó első fele ugyanis 'elszakadást, elválást' jelent. A német *mähen* ugyanebből a gyökből származik. A *dór* = *gyar* azonosság nem nehézkes. E szerint a magyarok dór törzs, amely a dór vándorlás idején, Kr. e. 1100 körül szakadt el rokonaitól.» Akad egy harmadik ötlet is: szerinte a *magyar* eredeti jelentése 'palotabeli'. Az a megállapításuk sem szűkölködik csiklandós eredetiség nélkül, hogy «törökös név egyetlenegy sincs az ősmagyar nevek között. Az egyetlen létező okirat, amely őseink nem-magyar nyelvűségét is igazolja, görög irányba mutat. Kálmán királynak a veszprémvölgyi zárda alapító levelét megújító oklevele világosan kimondja, hogy Szent István anyanyelve — görög volt». (Zárójelben legyen mondva, a veszprémvölgyi apácák görögnyelvű adománylevelének Kálmán-féle renovációjában előforduló *auctor monasterii* kifejezést sokféleképpen értelmezték a szakemberek, csak úgy nem, hogy Szent István anyanyelve görög volt.)

A görög-magyar rokonságot mindennél ékebben bizonyítja a két nyelv szókészletének csodálatos egyezése:

cipő: *hüpo* 'alatt'
gatya: *kata* 'alá'
szív, szem: *thümosz* 'lélek' («a szem a lélek tükre»)
mácsik: *mádza* 'száritott tészta'
suszter: *kuszusztér* 'a csiszoló'
kéz: *kheir*
veréb: *bref-osz* 'kölyök'
trampli: *traphe-rosz* 'kövér'
pránd ('fekély'): *préd-ón* 'fene'.

Földrajzi tulajdonneveink közül görög eredetű pl.:

Duna: *thun-, thu* 'rohan, zúg'
Tisza: *thüszia* 'zúgás'
Temes: *tem-* 'elkülönöz'.

A lelkendező öröm ilyen furcsán elhajtja a sulykot : «Összes helyneveink levezethetők a görögből», mint pl. : *Esztergom* < *heszt-ergoma* 'zárt lak'.

Nem megvetendők személyi tulajdonnév-egyeztetések sem, mint a következő ízelítő is sejteti : *Arpád* 'harácsoló', *Élöd* 'szabad', *Szálasi* 'tengerész' ; hozzá is teszi : «lehet rajta gondolkodni».

*

Egy Fehér István nevezetű úriember, aki korábban a «gazdasági tájékoztatás» adatait szállította előfizetőinek, néhány évvel ezelőtt sajátkezűleg aláírt röpcédulákon közölte a nagyérdemű közönséggel, hogy pénzt és fáradságot nem kímélve fölfedezte nyelvünk és nemzetünk angolszász voltát és «kiépítette az utat, hogy ön is bekapcsolódhasson az angol-amerikai világkultúra és civilizáció harcosainak vértestvérekkel megrakott seregébe». Új szellem, új hang lopakodik be vele a magyar nyelvhasználat és őstörténetkutatás amúgyis meglehetősen lármás tanács-termébe. Nyeglén rikácsoló handabanda kíséretében számonkéri a multat : «Le kell számolni 200 tudós tév-tanával. Az egész eddigi ostoba kitalált, halandzsaszerű tévmithológiával. Mesékkal és hazugságokkal. Mert csak így jöhet el az a nagy új hajnalhasadás, amit Imrédy politikánk számára eljövendőnek megjelölt». Kinyilatkoztatja a hajnalhasadás új igazságait : mi nem vagyunk sem a szibériai ugorok, sem a kutyafejű tatárok, vagy a bugyogós törökök rokonai, hanem Európa legrégebbi germánjai, telivér *engwerek* vagyunk ; északamerikai őshazánkból Grönlandon és a Skandináv-félszigeten át vándoroltunk be 2000 évvel ezelőtt mai hazánkba ; mi fejlesztettük ki a műveltséget, mi honosítottuk meg Európában a kereszténységet, s angol testvéreink kb. 1500 évvel ezelőtt költöztek ki Magyarországra földjéről. Germán fajiságunk és történelmi teljesítményeink mellett főleg nyelvünk tanúsítja angolszász voltunkat. «Szókincsünk 90%-a angolszász s ennek nagy része az új-angolban is fellelhető.» A szóegyez-

tetés azonban nem gyerekjáték, csak a «komoly analitikai nyelvészet» tud megbirkózni a nehézségekkel, ha figyelembe veszi a huzamos különélés alatt bekövetkezett változások törvényszerűségeit. Ilyenek : 1. a hangtani laposodás kiterjedő és összehúzódó formái, pl. angol *lord*: *lófő*, *laborc*, *férj*, *úr*; 2. névelő-amalgamálások a magyar *acsó*: *zacsó* mintájára, pl. *th. car*: *szekér*; *th. job*: *zseb*; *the. kine*: *tehén*; 3. összetett szavak megcsontkítása : *cup of glass*: *kupa* és *kulacs* stb. Még néhány elmemozdító példa a gazdag szójegyzékből : *head*: *agy*, *house*: *ház*, *home*: *hon*, *town*: *tanya*, *ice*: *víz* és *iszik*, *shilling*: *szallang*, *fair*: *fehér*, *fire*: *pír*, *lady*: *hölggy*, *third day*: *szerda*, *how doing*: *hogyan*, *horse* 'ló': *húsz*. Ez utóbbi szívhez szóló egyeztetést külön jegyzettel világítja meg: «Minden huszadik család köteles volt a római sereg számára egy lovat, *horse* és egy *lovast* — *horser*, *huszár* — kiállítani. Nyelvészeink egészen helyesen sejtették az összefüggést a *huszár* és a *húsz* szám között, de nem keresték az összefüggést a *húsz* szám és a *ló* között». A magyar-angolszász alapnyelvben ismeretlen volt persze a vokális harmónia; a magyarban is egészen későn fejlődött ki: «Nem más, mint egy, az Anjou-kor táján meghonosodott és főleg a nyelvet nem ismerő bevándorlók által pongyolán meghonosított mesterséges nyelvzene».

A vérbeli felfedező azonban nem fárad el, nem merül ki, hanem pihenő nélkül sugározza izzó lelke fényét, melegét. Így a mi Fehér Istvánunk is. Alighogy gondoskodni tudott engwer szabadalmának bírósági védelméről, újabb felfedezéssel lepi meg a korábbi ámulatból még föl sem ocsúdott nagyvilágot: megállapítja, hogy a törökben 2000, azaz «kettőezer darab» régi engwer-magyar közvetítéssel kölcsönzött angolszász jövevényszó van. Prófétaí szavakkal ecseteli a fölfedezésnek beláthatatlan következményeit: «Több mint 2000 elveszett magyar szavat ástam ki abból a kulturális romhalmazból, amely a török nyelv épületébe konstrukciós anyag gyanánt befalaztatott. Ez a 2000 magyar szó visszakívánkozik hazájába, a ma-

gyar nyelv és irodalom televényébe». Még nagyobb lesz az áldás a török oldalon: «Véget vet az ázsiai eredet miatt érzett minderwertigkeitsgefühlnek s a török megtalálhatja végre a maga előkelő helyét a világ kultúrájának szolgálatában, egyben a maga lelki egyensúlyát Európa többi nemzetével szemben». De ezzel még nem zárul le a világ képét megváltoztató átalakulás. Még csak eztán jön a vastagja, az eddig bűnös utakon settenkedő turkológia meglakolása: «Némely dicsőségvágyó kutatók, a maguk gazdasági avagy erkölcsi érvényesülése érdekében a török-tatár-mongol-magyar nyelvészkedés számlájára egy tudományos szédelgésnek nevezhető cselekményt hajtottak végre. Miután az oszmán-török nyelvből a magyar nyelvet se megmagyarázni, sem pedig kapcsolatait felépíteni nem tudták, nem tudhatták, úgy nevezett török nyelveket, állítólag létező, vagy létezett titokzatos idiomákat fedeztek fel és ezek szótárában és grammatikájában a magyar nyelv mongol-török voltát bizonyították. Ezzel a tudományos szélhámossággal a közvéleményben csalhatatlan Pápák gyanánt híresztelték, hogy a magyar nyelv a törökkel eme vagy ama szempontból azonosult. Ugyan ki ellenőrizhette őket! Ez a munkám itt ennek a szélhámosságnak is egyszersmindenkorra véget vet».

Ne zúgolódjunk a szerencse forgandósága miatt: ez az emberi élet fejlődésének és a tudomány megtisztulásának természetes útja-módja!

*

Az eddig bemutatott nyelvrokonítások és őstörténeti tanítások jobbára egymásról mit sem tudó, sőt egymással homlokegyenest ellenkező egyéni furcsaságok, pusztába kiáltó kurjantások voltak. A nagyközönség alig-alig vett róluk tudomást, legfeljebb ideig-óráig tartotta meg őket emlékezetében. Igazi tömeghatása, lelkületformáló jelentősége az utóbbi évtizedekben csak a turánizmusnak volt.

A turáni érzés és eszmény gyökerei a XVI—XVII. századig, a zsidó meg különféle keleti népekkel való roko-

nitás koráig nyúlnak vissza. A magyar társtalan idegennek látván magát az indoeurópai környezet hullámverésében, ösztönösen beleansimászott abba a tudományos érvekkel is bizonygatott tantételbe, hogy hisz ő sem ágrólszakadt sehonnai, holmi alsóbbrendű jöttment, hanem egy dicsőséges világ szülötte, érdemes örököse. A finnugorsággal való rokonítás érthetően kínosan érintette. Nem azt a tanulságot vonta le belőle, amit kellett volna, hogy : ilyen kezdetleges környezetből szakadtam ki, a saját emberségemből emelkedtem föl ennyire, bennem nagy erényeknek kell lenniök, nincs tehát mit félnem a jövőtől. A helyett, hogy így érvelt volna, szégyelte a leleplezést, megtagadta a rangtalan szegény rokonokat. Bár a tudomány sokat tompított a hagyományos ellenszenv élén, s a finnek szellemi hódításai meg katonai teljesítményei számos magyarban tiszteletet, vonzalmat, szeretetet gerjesztettek, akárhogy csúfjuk-csavarjuk a dolgot, velejében máig sem változott meg a nagyközönség hűvös tartózkodása, elutasító érzülete.

A turánista tábornok egymástól, műveltség, szakirodalmi tájékozottság, lelkialkat, célkitűzés, sőt még életszemlélet tekintetében is különböző elemek alkotják. Egyesek a rokonnépek történetének, néprajzának, műveltségi viszonyainak tudományos vizsgálatát tartják legfőbb feladatuknak, mások inkább a politikai, társadalmi és gazdasági kapcsolatok kiépítését szorgalmazzák, néhányan pedig az ősi életformák, a pogány erkölcsök meg szokások visszaállítását követelik.

Itt azonban mindjárt válaszütra kerül az ember : kik is igaziban a rokonnépek, meddig is terjednek a turáni világ határai? Aki megalkuvás nélkül a tiszta tudomány alapjaira helyezkedik, habozás, fönntartás, reservatio mentalis nélkül az uráli, vagyis a finnugor és a szamojéd csoport oldalára áll. Az ilyen méretű rokonság vállalása — úgy látszik — azonban édeskevés érzelmi nyereséget jelent, sőt az önbizalom szítása, a büszkeség emelése helyett állítólag zsibbaszt, ernyeszt, lever. Ezen a kényelmetlen-

ségen úgy lehet legkönnyebben segíteni, hogy a tudomány rovására tágitani kell a rokoni kört. Tágitják is, ahogy látjuk, ki centiméterekkel, ki mérföldekkel. A lejtőn azonban bajos megállni, az illetékes tudomány tiltó szava ellenére megindult terjeszkedés nem ismer határt: csapong előre-hátra, jobbra-balra, a pillanatnyi helyzetnek, érzelmi, akaratú követelményeknek engedelmességgel.

A Turáni Társaságnak egyik legképzettebb, legtudatosabb tagja szemünk láttára vergődik a szilárd elvek és a változékony érdekek kelepccéjében: «Ha nem is vagyunk vagy ha nem is lennénk rokonságban bizonyos keleti népekkel, amelyek neve hallatára idegesen topog nem egy vérszegény képzeletű tudósunk, magasabb, messzebbre tekintő nemzeti érdekből mégis kötelességünk foglalkozni velük» (Turán XXII, 4). Rendben van, foglalkozzanak velük, barátkozzanak velük, ahogy például a bolgárokkal, a lengyelekkel, az olaszokkal barátokozunk, de csak az őszinte barátság, nem pedig az előlegezett rokonság jogcímén. A realitásokhoz, a pozitívumokhoz, a szabatos formákhoz és a következetességhez szokott «vérszegény képzeletű» ember nem használ hamis címkét és nem iszik előre a medve bőrére. Mi történik vajjon akkor, ha ugyancsak magasabb nemzeti érdekből holnap ki kell majd tagadnom a ma keblemre adoptált rokont, vagy fordítva: holnap érdekem lesz rokonná avatnom azt, akit ma görbe szemmel nézek végig? Barátaimat változtathatom, ahányszor éppen kedvem tartja, a rokonságnak ellenben nincs sem érzelmekhez igazodó évadja, sem konjunktúrás árfolyama. Könnyű elképzelnünk, mily kínos zűrzavart idéz elő, mennyi fölösleges ellentmondást támaszt, jogos bizalmatlanságot kelt az intézményesen átjáróházzá komolytalanított családi hajlék. *V—i—r*, a Turán idézett cikkének szerzője, magasabb érdekekre hivatkozva, mentegetődzva, csipkelődve még csak «bizonyos keleti népek» előtt nyit ajtót, tollforgató társainak nagymarkú többsége azonban már a félvilágot leurambátyámozza.

Ismeretes, hogy 1861-ben Müller Miksa azoknak az

eurázsiai nyelveknek az összefoglaló nevéül alkalmazta a turáni szót, amelyek sem az indoeurópai, sem a sémi családba nem tartozván, Mohamed koporsója gyanánt lógtak a levegőben. Ez a gyülekezet egészen heterogén, vadidegen elemek alkalmi kényszeregyesülése volt, azaz a tagokat az tartotta össze, hogy sehova se tartoztak. Hányszor meg hányszor tiltakozott a nyelv- és néptudomány az alaptalan, megtévesztő, akaratlanul is félrevezető összefoglalás ellen! Hasztalan: nem fogott, ma sem fog a szó. Ha a mi megjegyzéseinkre, kérő szavainkra nem hederítettek, hallgassák meg egy tökéletesen érdektelen, egészen tárgyilagos külföldi szakembernek, Whitney amerikai nyelvtudósnak megszívlelendő szavait: «Müller Miksa végre-valahára elhagyta a régi turáni nyelvcsapatot, melyet ő állapított meg s az ő tekintélyére fogadták el annyian, de egy egész nemzedéken át csak botránkyó volt a tudomány útjában. Ő azonban nyilván még most is úgy gondolja, hogy ebbeli munkája közrehatott a tudomány haladásában; hogy a turáni család megalapítása — mint amely mindazokat az ázsiai nyelveket magában foglalja, melyek sem indogermán, sem sémi nyelvek — egy lépés volt előre, s hogy ez elméletnek elvetése, ismét egy lépés. Ebben ő kétségkívül téved; az ő osztályozása mindig alaptalan és tudománytalan volt, a tudatlanság osztályozása, mely valósággal családi kapocsnak tüntette föl a családi hasonlóságnak hiányát, — s ezt az elvet, mint látjuk, elméletében még most sem adta föl. Elmélete visszaesés volt, ebbe magával rántotta sok gyöngye vagy rosszul értesült követőjét; s ezek, sajnos, csak nagyon lassan fognak eltérni tőle; a Turán név alkalmasint igen soká az lesz, ami máris elég soká volt: a tudákosságnak egyik jelszava» (id. Nyr. XLIII, 231).

A turánizmus népszerűsítő és tudományos irodalmi termelésének olvasása — tisztelet a csekély kivételnek — a tájékozott és komolyabb igényű ember számára borzalmas élmény. Nem csodálkozom Schmidt József klasszikus tömörségű kifakadásán: «Büszkébb szárnyalású gondolat-

sas aligha kelt ki valaha szerényebb tojásból. Mert a turánizmus úgyszólván semmiből jött létre, illetőleg olyan fogalmakból és nézetekből alakult ki, amelyeknek vékony polyvájában csak elvétve akad egy-egy búzaszemecskéje — nem az objektív igazságnak, hanem a halvány lehetőségnek. Másképpen és más képpel: a turánizmus egy aristophanesi Nephelokokkygia, egy levegőbe épített felhőkakukvár, amelynek építőmestere a fantázia, palléra a dilettantizmus, anyaga halvaszületett gondolatok, bebizonyítatlan és bebizonyíthatatlan föltevések, mondák és mesék, amelyek sokkal messzebb esnek a valóságtól és az igazságtól, mint Makó Jeruzsálemtől.

S ez még nem is minden, amit meg lehet és meg kell állapítanunk. A mozgalom, amelynek hivatalosan a rokonnépekkel való jóviszony ápolása volna a feladata, újabban teljes gerjedelmével az egyedül biztos finnugor rokonság kiépítői és tudományos kutatói ellen fordul.

*

Az eredetünk kérdésével foglalkozó ponyva legfrissebb s egyúttal legmérgezőbb dudvája a Magyarság hasábjain tavaly ősszel folyt vita összefoglalójában virult ki. A cikk tiltakozik a «nyelvében él a nemzet» «pántlikás hazafias szólam» ellen. Az eredet kérdésében a nyelvhasználat és a nyelvtörténetet nem illeti meg döntő szó, illetőleg csak azt az irányzatot illeti meg, amely «a magyar nép indogermán gyökérzetének hangtani kimutatásával» foglalkozik. Ne nyelvrokonságot, hanem vérrokonságot keressünk, mert «fajiságában él a nemzet». Az embertani kutatások jórészt már tisztázták is hovatarthatóságunk kérdését, megállapítván a következő tényeket:

a magyar nép 20—25%-ában keleti balti = keleti porosz,

kb. 20%-ban dinári = bajor,

15 %-ában alpesi = württembergi, felső- és alsóausztriai német,

4%-ában északi fajú = északi német.

Mit árul el ez a statisztika? Azt, hogy fajilag állítólag 59—64%-ban németek vagyunk. Ne is beszéljünk tehát holmi nyelvrokonságról, hanem örvendjünk annak, «hogy nem a vogulokkal, osztjákokkal vagy éppen a belsőázsiai népekkel kell áztatnunk magunkat, hanem végre megtaláljuk és megtartjuk a magyar nép különböző fajelemeivel azonos vérű, azonos lelkiségű, kultúrfejlesztő és kultúrahordozó egyazon európai népcsaládhoz tartozó vérrokonokat!»

Ehhez nem kell kommentár.

Ennél a bülbül-szavú intelemnél százszorta szívesebben hallgatom egy «műkedvelő magánnyelvésznek» hozzánk, «iparigazolványos nyelvészekhez» intézett átkozódását: «Sajna, nincs bombavető repülőgépem. Ha volna, nagyon vigyáznék, hogy ártatlanokat ne gyilkoljak. Pusztítanám csak a magyar nyelvet rontó tanfészkeket a benne nyüzsgő utálatos pondrókkal egyetemben. Ilyen hatásos rendteremtő eszköz nekem nem adatott. Mennydörgő villámszavamra a nyelvi elvetemültek fütyülnek. Ha volna a magyaroknak Istene, gyerekjáték lenne neki mennydörgős mennyköveivel kipusztítani a nyelvrohasztó nyelvtudósokat. Egyikükért se lenne kár. Az éppen most dúló véres vérzivatarban annyi ártatlan fiatal embersokaság pusztul el. A kivénhedt nyelvi gonosztevők meg akadálytalanul bűnözhetnek tovább».

Ez szegény nem tudja, mit beszél. Amaz tudja.

*

Számtalanszor megállapították már, hogy sehol a világon nincs annyi műkedvelő nyelvész, mint Magyarországon. Örvendetes ez az érdeklődés, mert mutatja, mindnyájan mennyire szeretjük nyelvünket és nyelvteremtő multunkat. Sokszor azonban elszomorító az a látvány, hogy különben kitűnő hittérítők, orvosok, földrajztudósok, katonák, konzulátusi irodaigazgatók, nyugalmazott adó-

ügyi jegyzők és költők hasznos építő munka helyett haszontalanságra fecsérelik erejüket. Nyelvészeti munkájukból rendszeren senki sem tanul. Nem tanul, vagy rosszat tanul az avatatlan olvasó, s nem tanul, vagy csak negatívumokat talál a szakember, aki átvergődik elméleteik tuskés, bogáncsos dzsungelén.

Zsirai Miklós.

IRODALOM.

Gaál László: Műkedvelők a magyar őstörténeti kutatásban. (Magyar Szemle XII. 1931. 262—272.) — *Halász Ignác:* A magyar szófejtés és történeti fejlődése. (NyK. XXXIII. k.) — *Németh Gyula:* A magyar turánizmus. (Magyar Szemle XI. 1931. 132—139.) — *Szekfű Gyula:* Három nemzedék és ami utána következik. (466—501) — *Zsirai Miklós:* Nem mind bíró, akinek pálca van a kezében! (MNy. XXXVI. 1940. 95—106.)

TARTALOM.

	Lap
Előszó	5
<i>Zsirai Miklós</i> : A magyarság eredete	9
<i>Ligeti Lajos</i> : Az uráli magyar őshaza	36
<i>Halasi Kun Tibor</i> : A magyarság kaukázusi története	71
<i>Czeplédy Károly</i> : A magyarság Dél-Oroszországban	100
<i>Deér József</i> : A honfoglaló magyarság	123
<i>Czeplédy Károly</i> : Keleten maradt magyar töredékek	154
<i>Kniezsa István</i> : Nyelvészet és őstörténet	178
<i>László Gyula</i> : A magyar őstörténet régészete	191
<i>Gunda Béla</i> : A néprajz és a magyar őstörténet	208
<i>Nemeskéri János</i> : Az embertan és a magyar őstörténet ..	223
<i>Czeplédy Károly, Gyóni Mátyás, Kossányi Béla, Halasi Kun Tibor, Deér József, Ligeti Lajos</i> : A magyar őstörté- net írásos forrásai	240
<i>Zsirai Miklós</i> : Őstörténeti csodabogarak	266

ISBN 963 05 4231 5

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1986 · Ligeti Lajos

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

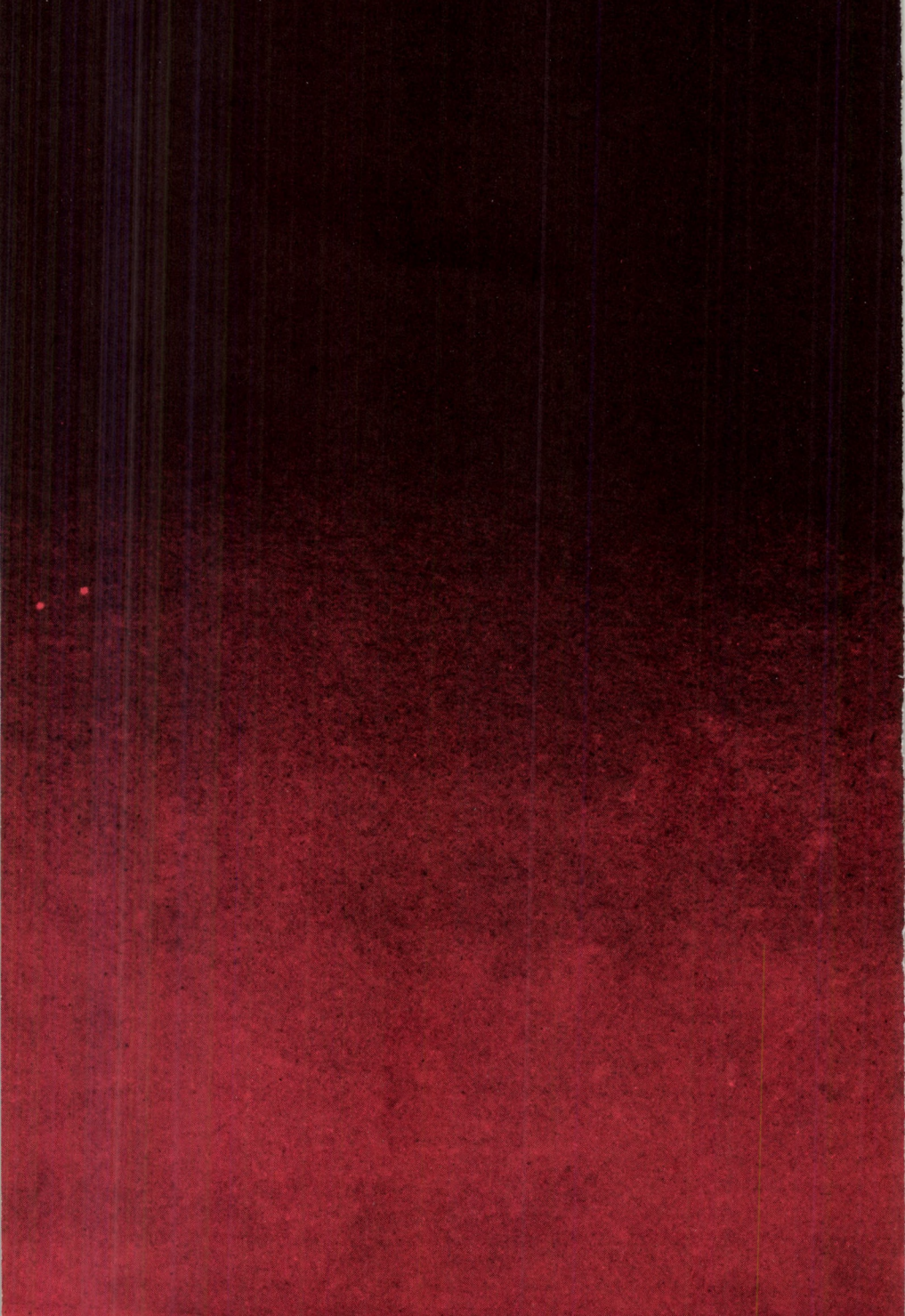
Felelős szerkesztő: Tatár György. Műszaki szerkesztő: Kerek Imréné

Terjedelem: 18,5 (A/5) ív + 6 oldal melléklet

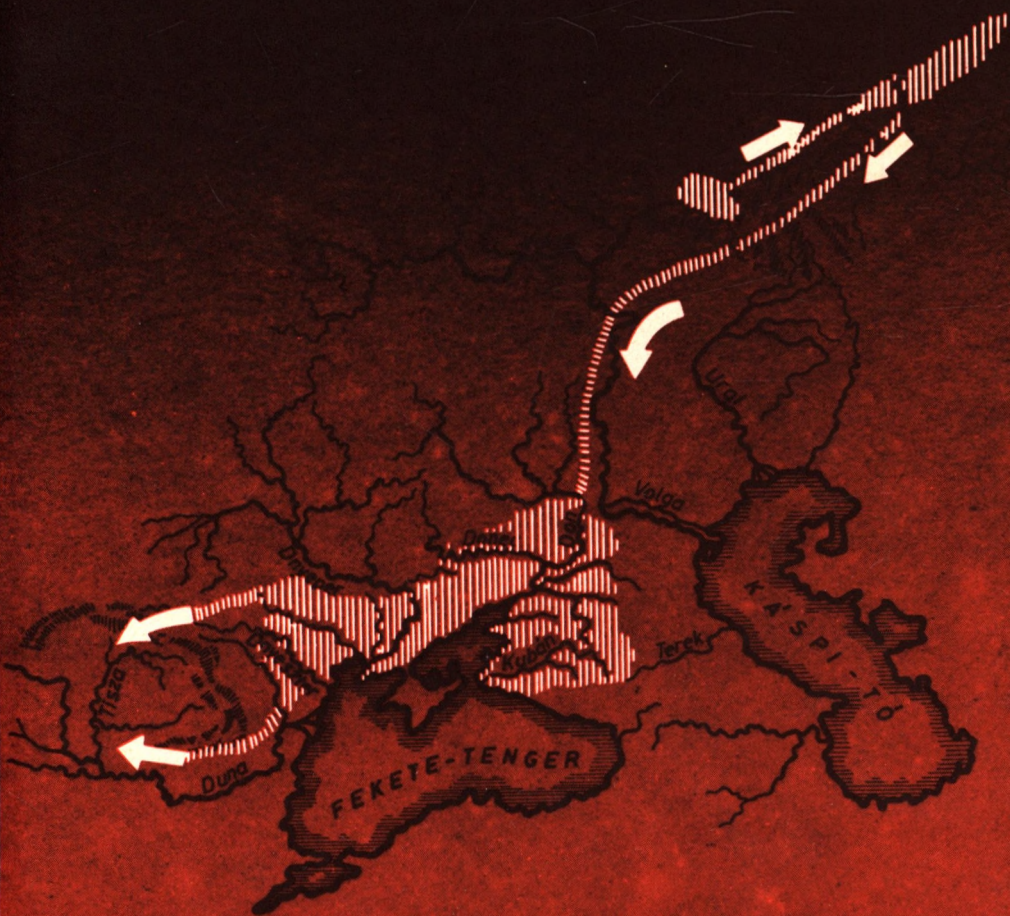
AK 2318 k 8688

Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Printed in Hungary

A MAGYARSAÉG ŐSTÖRTÉNETE

SZERKESZTETTE
LIGETI LAJOS

A magyarság őstörténete olyan kérdések foglalata, amelyekről az olvasók 1943-ban, a mű megjelenésekor a lapokból, folyóiratokból igen kevés értesülést szerezhettek. A magyarság akkor, nehéz történelmi körülmények között próbálta megismerni eredetének, a honfoglalást megelőző sorsának történetét. A bonyolult kérdésekre adható válaszok megtalálásához a szakértelem teljessége szükségeltetett. Fontos nemzeti igényt elégített ki akkor a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete, amikor egy, a korabeli tudományosság színvonalán álló könyvben világosította fel az olvasóközönséget a magyar őstörténet alapvető problémáiról és a lehetséges válaszokról. Ennek a könyvnek az eredményei rendkívüli meglepetést nyújtanak ma is az olvasónak. Olyan dolgokat tudunk meg belőle, amelyekről sokaknak csak bizonytalan fogalmai vannak. Alapvető tényekről és összefüggésekről kapunk tájékoztatást, s így lesz szolid áttekintésünk mindarról, ami a magyarsággal a honfoglalás előtt történt. A magyar őstörténet ezen kézikönyve olyan képet ad nemzeti történetünk kezdeti időszakáról, amely szilárd alapja lehet a mindenkor magyar történelmi tudatnak. Egy sereg kiváló magyar tudós felel benne arra a mindenkit izgató kérdésre, hogy kik vagyunk, mik vagyunk mi, magyarok. A könyv tehát a „magyar nemzet egyetemének” szól, summáját adja mindannak, ami világhosszgot tud vetni őstörténetünk kérdéseire.

ISBN 963 05 4231 5

AZ AKADÉMIAI KIADÓ REPRINT SZOROZATA